

7

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Творчий розвиток XXIV з'їздом КПРС ленінського вчення про роль важкої індустрії
- Історико-партійна наука в республіці після XXIV з'їзду КПРС
- Теоретичні основи радянської федерації та її буржуазні «критики»
- Здобутки радянського Таджикистану — плоди братерської дружби народів
- Озброєння воїнів Київської Русі
- Будинок Богдана Хмельницького в Субототі

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *И. И. Коломийченко*. Творческое развитие XXIV съездом КПСС ленинского учения о роли тяжелой индустрии в строительстве коммунизма. *Г. М. Мултых*. Историко-партийная наука в республике после XXIV съезда КПСС. *На встречу 50-летию образования СССР*. *Л. А. Нагорная*. Теоретические основы советской федерации и ее буржуазные «критики». *Ш. М. Султанов*, *А. Я. Вишневецкий*. Достижения Советского Таджикистана — плоды братской дружбы народов. *Материалы Всесоюзной конференции «Об опыте написания истории городов и сел, фабрик и заводов, колхозов и совхозов СССР»*. *Р. Х. Аминова*. Освещение истории колхозов и совхозов в советской историографии. Сообщения. *М. И. Кравчук*. Рабочие тяжелой промышленности Советской Украины в 1943—1945 гг. *А. А. Янюк*. Осуществление ленинского кооперативного плана на Буковине. *С. А. Сосновчик*. Революционная пропаганда народников среди крестьянства Украины в 70-х — в начале 80-х годов XIX ст. *А. Н. Кирпичников*. Вооружение Киевской Руси в свете русско-скандинавских контактов IX—XI ст. Заметки. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Документы и материалы. Воспоминания. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Письма в редакцию.

CONTENTS

Articles. *I. I. Kolomiychenko*. Creative Development by the 24th Congress of the CPSU of Lenin's Study on the Role of Heavy Industry in Communism Construction. *G. M. Mulytkh*. Historico-Party Science in the Republic after the 24th Congress of the CPSU. *On 50 Anniversary of the USSR Formation*. *L. A. Nagornaya*. Theoretical Principles of the Soviet Federation and Bourgeois "Critics". *Sh. M. Sultanov*, *A. Ya. Vishnevsky*. Achievements of Soviet Tadjikistan — Results of Fraternal Friendship of the Peoples. Material of the All-Union Conference "On Experience of Writing History of Towns and Villages, Factories and Plants, Kolkhozes and Sovkhozes of the USSR". *R. Kh. Aminova*. Elucidation of Kolkhoz and Sovkhoz History in the Soviet Historiography. Communications. *M. I. Kravchuk*. Workers of Heavy Industry of the Soviet Ukraine in 1943—1945. *A. A. Yanyuk*. Realization of Lenin's Cooperation Plan in Bukovina. *S. A. Sosnovchik*. Revolutionary Propaganda of Narodniks among the Ukrainian Peasants in the 70's and the Beginning of the 80's of the 19th Century. *A. I. Kirpichnikov*. Armament of the Kiev Rus in the Light of Russian-Scandinavian Contacts of the 9th—11th Centuries. Notes. Aid to Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Documents and Materials. Reminiscences. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information. Letters to Editor.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 7 (136)

ЛИПЕНЬ

1972

РІК ВИДАННЯ
ШІСТНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПКР

ЗМІСТ

СТАТТІ

- І. І. Коломійченко — Творчий розвиток XXIV з'їздом КПКР ленінського вчення про роль важкої індустрії у будівництві комунізму 3
Г. М. Мултих — Історико-партійна наука в республіці після XXIV з'їзду КПКР 13

Назустріч 50-річчю утворення СРСР

- Л. П. Нагорна — Теоретичні основи радянської федерації та її буржуазні «критики» 24
Ш. М. Султанов (Душанбе), А. Я. Вишневецький (Душанбе) — Здобутки радянського Таджикистану — плоди братерської дружби народів 35
Матеріали Всесоюзної конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР»
Р. Х. Амінова (Ташкент) — Висвітлення історії колгоспів і радгоспів у радянській історіографії 46

ПОВІДОМЛЕННЯ

- М. І. Кравчук — Робітники важкої промисловості Радянської України в 1943—1945 рр. 55
А. О. Янюк (Чернівці) — Здійснення ленінського кооперативного плану на Буковині 62
С. О. Сосновчик — Революційна пропаганда народників серед селянства України в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. 69
А. М. Кирпичников (Ленінград) — Озброєння воїнів Київської Русі в світлі русько-скандинавських контактів IX—XI ст. 76

ЗАМІТКИ

- В. Б. Ананійчук, М. А. Мартишевський — Вклад трудящих Донбасу і Придніпров'я у забезпечення потреб фронту в перші місяці Великої Вітчизняної війни 86
В. П. Веснін (Жданов) — Значення Маріупольського порту в перевезенні народногосподарських вантажів у роки довоєнних п'ятирічок 91
О. Г. Ключник (Одеса) — З історії діяльності партійної організації Акермана в 1918—1922 рр. 94
Ф. П. Ілку (Берегове) — Боротьба Угорської соціалістичної робітничої партії за зміцнення соціалістичного сектора в сільському господарстві (1957—1958 рр.) 96

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- І. М. Довгаль — З досвіду партійного керівництва навчанням працюючої молоді в Українській РСР 100

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- С. К. Кілессо — Будинок Богдана Хмельницького в Суботові 106

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- З історії створення військово-політичного, господарського й дипломатичного союзу радянських республік (1917—1922 р.) (Підготували до друку Г. М. Михайленко, А. Д. Ярошенко) 111

СПОГАДИ

В. Й. Іжевський (Москва) — на Першому (Установчому) з'їзді Рад СРСР 118

НАШ КАЛЕНДАР

Г. Г. Зибіна — До 20-річчя революції в Єгипті 121

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

О. О. Кучер (Харків) — Боротьба зі збройною внутрішньою контрреволюцією на Україні в 1921—1923 рр. у радянській історіографії 126

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

М. В. Черненко, М. С. Журавльов, В. П. Турченко — Рішення XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України — в масі 133

А. В. Санцевич — 50 лет советской исторической науки. Хроника научной жизни, 1917—1967 136

І. В. Шульга — В. О. Романцов. Робітничий клас Української РСР 1946—1970 рр. 138

М. К. Івасюта (Львів) — І. К. Васюта. Селянський рух на Західній Україні в 1919—1939 рр. 139

Е. О. Симонович (Москва) — М. М. Бондар. Минувле Канева та його околиць 141

В. Г. Лисенко — С. Я. Афтенюк. Ленинская национальная политика Коммунистической партии и образование советской государственности молдавского народа 143

І. І. Червінкін-Корольов (Івано-Франківськ) — А. Д. Скаба. Парижская мирная конференция и иностранная интервенция в Стране Советов (январь — июнь 1919 года) 146

Б. М. Бабій, В. С. Кульчицький (Львів) — Г. С. Сапаргаліев, В. А. Дьяков. Общественно-политическая деятельность ссыльных поляков в дореволюционном Казахстане 147

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. М. — Актуальні питання марксистсько-ленінської теорії 151

Ю. М. (Чернівці) — Семінар викладачів новітньої історії університетів у Москві 152

І. Я. Забокрицький (Тернопіль) — Республіканська науково-методична конференція 153

П. А. Горішній — XV наукова конференція археологів 155

П. І. Захарчишин (Львів) — Семінар з історичної демографії 156

Д. П. Урсу (Одеса) — Наукова сесія до 200-річчя від дня народження Шарля Фур'є 156

Б. П. Случанко (Керч) — Археологічні дослідження Пантікапея 157

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

С. О. Висоцький — Ще раз про тлумачення напису XI ст. з Київської Русі 159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), В. М. Нем'яний, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун.

Адреса редакції: Київ, 5, вул. Горького, 3.

Технічний редактор Т. Р. Спекторова

Коректор З. І. Шуруєва

БФ 01621. Здано до складання 29.V 1972 р. Підписано до друку 13.VII 1972 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 16,32. Зам. К-68. Тираж 8934. Ціна 40 коп.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

Статті

І. І. КОЛОМІЙЧЕНКО

ТВОРЧИЙ РОЗВИТОК XXIV З'ЇЗДОМ КПРС ЛЕНІНСЬКОГО ВЧЕННЯ ПРО РОЛЬ ВАЖКОЇ ІНДУСТРІЇ У БУДІВНИЦТВІ КОМУНІЗМУ

У постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» відзначається, що радянські люди у найкоротший історичний строк ліквідували економічну і культурну відсталість, що дісталась у спадщину від царизму та капіталізму, здійснили індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства, справжню культурну революцію, побудували соціалізм і перетворили Союз РСР у могутню високо-розвинуту державу, розгорнули будівництво комуністичного суспільства¹. Цим великим історичним здобутком передувала напружена робота партії по втіленню в життя ленінського вчення про вирішальну роль важкої індустрії у будівництві комуністичного суспільства. Партія твердо й послідовно керувалася настановами В. І. Леніна про те, що для перемоги нового суспільства необхідна не тільки Радянська влада. «Цим,— говорив вождь,— забезпечена політична сторона, але економічна може бути забезпечена тільки тоді, коли дійсно в російській пролетарській державі будуть зосереджені всі нитки великої промислової машини, збудованої на основах сучасної техніки...»².

Основні напрями господарської політики Радянської держави в перехідний період були сформульовані Володимиром Іллічем і затверджені X з'їздом РКП(б) у 1921 р. Вони увійшли в історію під назвою «нова економічна політика» (неп). Ця політика, розрахована на захист революції, врятування країни від розрухи й голоду, створення фундаменту соціалістичної економіки, поступове витіснення і ліквідацію капіталістичних елементів, була багато в чому продиктована особливостями обстановки того часу.

Виходячи з ленінських вказівок і враховуючи всю сукупність внутрішніх і зовнішніх умов країни, партія повсякчас розробляла ленінське вчення про господарське будівництво, роль важкої індустрії у будівництві соціалізму. Особливого значення ці питання набули в зв'язку із завершенням відбудови народного господарства. Велика промисловість наприкінці 1925 р. виробляла три чверті довоєнної продукції. XIV з'їзд ВКП(б) (грудень 1925 р.), рішуче відкинувши заперечення опозиції проти курсу партії на індустріалізацію, дав настанову наполегливо проводити в життя ленінський план соціалістичної індустріалізації країни.

¹ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р., К., 1972, стор. 13.

² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 376.

Партія в роки здійснення соціалістичної індустріалізації розв'язувала питання про соціалістичні нагромадження, темпи індустріалізації, підготовку кадрів, розміщення продуктивних сил, піднесення трудової активності робітничого класу, планування розвитку народного господарства та багато інших важливих проблем.

Використовуючи величезні переваги соціалістичного ладу, партія змогла менш ніж за три п'ятирічки розв'язати корінні проблеми індустріалізації країни, сформульовані в рішеннях XIV з'їзду партії. На початок 40-х років у країні була створена багатогалузева соціалістична промисловість. За загальним обсягом промислового виробництва, за його технічною оснащеністю Радянський Союз вийшов на рівень розвинутих капіталістичних країн Європи. В період Великої Вітчизняної війни важка індустрія створила матеріальну основу нашої перемоги.

У повоєнні роки досягнуто незмірно вищого рівня народного господарства. В нашій країні самовідданою працею радянських людей побудовано розвинуте соціалістичне суспільство. Однією з його характерних рис є високий рівень розвитку загальносоюзної економіки — взаємозв'язаного народногосподарського комплексу, що включає в себе народне господарство союзних республік і розвивається за єдиним державним планом в інтересах всієї країни і кожної республіки зокрема.

Як і в попередні роки, так і в наш час, особливо на з'їздах КПРС, зокрема на XXIV з'їзді партії, велика увага приділялася питанням економіки, дальшого розвитку важкої індустрії. В. І. Ленін назвав «найважливішою епохою» час, коли в центрі уваги партії стоятимуть питання економічного розвитку країни. Він закликав перетворити з'їзди і наради «в органи перевірки господарських успіхів, в органи, де ми могли б по-справжньому вчитися господарського будівництва»³.

На XXIV з'їзді поряд з іншими питаннями всебічно розглядалися найважливіші проблеми економічної політики партії на сучасному етапі, проблеми дальшого розвитку важкої промисловості.

Питання розвитку економіки на сучасному етапі, діяльність партійних організацій в галузі керівництва промисловістю в певній мірі висвітлено економістами та істориками⁴. Проте безпосередньо питання, зв'язані із розвитком важкої промисловості, її значення у будівництві комунізму та робота партійних організацій по виконанню дев'ятої п'ятирічки в галузі дальшого піднесення важкої індустрії, висвітлені ще недостатньо. Метою даної статті є поповнити висвітлення цих питань.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії, з якою виступив Л. І. Брежнев, підкреслено: «Курс на першочерговий розвиток соціалістичної промисловості, і насамперед її основи — важкої індустрії, який проводила партія, перетворив нашу країну в могутню державу. Можна без перебільшення сказати, що тільки послідовне здійснення цього курсу дало нам можливість відстояти завоювання соціалістичної революції,

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 460.

⁴ Хозяйственная реформа — важнейший рычаг подъема социалистической экономики (Из материалов многотомной истории КПСС), — «Вопросы истории КПСС», 1970, № 7; О. Ефимов. Современный этап развития экономики и вопросы планирования. — «Коммунист», 1971, № 12; В. Жигалин. Технический прогресс, реформа и министерство. — «Коммунист», 1971, № 3; І. Кожукало. Економічна політика КПРС на сучасному етапі, К., 1971; І. Коломійченко. Діяльність Комуністичної партії України по створенню матеріально-технічної бази комунізму, К., 1971; Б. Э. Бейлина. Промышленность СССР в годы восьмой пятилетки. — «История СССР», 1972, № 2; Борьба партии в восьмой пятилетке за создание материально-технической базы коммунизма. (Из материалов многотомной истории КПСС. — «Вопросы истории КПСС», 1972, № 2).

покінчити з віковою відсталістю, забезпечити велетенський економічний, соціальний і культурний прогрес.

Високі темпи розвитку важкої індустрії повністю зберігають своє значення і в сучасних умовах»⁵.

У документах XXIV з'їзду партії дається ґрунтовний творчий розвиток ленінського вчення про необхідність і надалі, в умовах розгорнутого будівництва комунізму, повністю зберігати високі темпи розвитку важкої промисловості.

Ця необхідність обумовлюється кількома важливими обставинами. Високі темпи розвитку важкої індустрії зберігають своє значення насамперед тому, що можливості і темпи майбутнього економічного зростання, створення матеріально-технічної бази комунізму в значній мірі визначаються успішним розвитком важкої індустрії. Адже від неї залежить рівень технічної озброєності всіх сфер народного господарства, забезпечення матеріальних і технічних засобів для підвищення продуктивності праці, що є одним з головних чинників розвитку промисловості взагалі. За минулу п'ятирічку, наприклад, дві третини приросту промислової продукції на Україні одержано за рахунок підвищення продуктивності праці, яка зросла на 28%⁶.

Необхідність збереження високих темпів розвитку важкої індустрії на сучасному етапі будівництва комунізму обумовлюється тим, що без цього не можна підтримувати на належному рівні обороноздатність, яка гарантує безпеку нашої Батьківщини, мирну працю нашого народу. Хоча ось уже більш як чверть століття завдяки активній зовнішній політиці Радянського Союзу, спрямованій на зміцнення міжнародної безпеки, радянський народ живе в умовах миру, проте сили агресії і мілітаризму не знешкоджені. Вони не відмовились від своїх агресивних намірів. За післявоєнні роки імперіалізм розв'язав понад 30 воєн і збройних конфліктів різних масштабів. Не можна вважати повністю усуненою і загрозу нової світової війни. Зважаючи на це, зазначається у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові, ми й надалі повинні бути готові до будь-яких поворотів у розвитку подій.

Дальший розвиток важкої промисловості набирає особливого значення і тому, що без неї не можна розв'язати корінні завдання підвищення добробуту народу. Висунувши, як головне завдання дев'ятої п'ятирічки, істотне підвищення добробуту трудящих, XXIV з'їзд КПРС мав на увазі, що цей курс визначатиме діяльність партії не тільки у ці п'ять років, але й загальну орієнтацію господарського розвитку країни на тривалу перспективу. Адже партія виходить насамперед з того, що найповніше задоволення матеріальних і культурних потреб людей — це найвища мета суспільного виробництва при соціалізмі. Партія вважає, що саме в цьому полягає кінцеве призначення важкої індустрії. Партія твердо керується вказівками В. І. Леніна, який писав, що «в кінцевому підсумку виготовлення засобів виробництва неминуче зв'язане з виготовленням предметів споживання, бо засоби виробництва виготовляються не заради самих же засобів виробництва, а тільки заради того, що дедалі більше засобів виробництва потрібно в галузях промисловості, які виготовляють предмети споживання»⁷.

На XXIV з'їзді наша партія по-новому підійшла до розв'язання проблем підвищення добробуту народу. В документах форуму комуністів відзначається, що хоча вже з перших днів після перемоги Великого Жовтня партія і Радянська держава багато робили, щоб добро-

⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 51—52.

⁶ XXIV з'їзд Комуністичної партії України, 17—20 березня 1971 р. Стенографічний звіт, К., 1971, стор. 21.

⁷ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 4, стор. 152—153.

бут трудящих став кращим, проте протягом тривалого часу можливо сті нашої держави внаслідок певних історичних причин були обмежені. Тепер вони значно розширились, і це дає партії змогу поставити питання про все більше націлення господарського будівництва на поліпшення життя народу.

В зв'язку з цим партія ставить перед важкою промисловістю важливе завдання — розширити безпосередньо на її підприємствах виробництво товарів народного споживання. Для цього усі її галузі мають чималі можливості. Зважаючи на високий науково-технічний рівень оборонної промисловості, першорядного значення набирає передача її досвіду, винаходів і відкриттів у всі сфери господарства, в тому числі у ті галузі промисловості, що задовольняють потреби трудящих у побуті.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії наголошувалася увага планових і господарських органів, партійних, радянських, профспілкових організацій на необхідність серйозної зміни самого підходу до виробництва споживчих товарів. Раніше, на протязі довгих років героїчної історії нашої країни, мільйони комуністів і безпартійних свідомо йшли на жертви й нестатки, були готові вдовольнитися найнеобхіднішим, не вважали себе вправі вимагати особливих життєвих вигод. Це в певній мірі позначилось на ставленні до виробництва товарів широкого споживання. Але те, що було зрозумілим і природним за тих часів, коли на першому плані стояли інші завдання, інші справи, в сучасних умовах неприйнятне. У дев'ятій п'ятирічці є всі можливості поліпшити постачання населення споживчими товарами. Висуваючи таке завдання, партія виходить з реальних умов, створених усім попереднім розвитком соціалістичного виробництва, із зрослих ресурсів нашої соціалістичної економіки.

Щоб підвищувати ефективність промислового виробництва, відзначав XXIV з'їзд КПРС, дуже важливо повсякчас удосконалювати структуру важкої індустрії. Від правильного розв'язання структурних проблем багато в чому залежать темпи економічного зростання, можливості нагромаджень, необхідних для розвитку господарства і підвищення добробуту народу. Як і в попередні роки, партія надає переважного значення розвитку тих галузей важкої індустрії, які дають змогу знижувати витрати виробництва, збільшувати вихід кінцевої продукції, підвищувати продуктивність праці як у самій важкій промисловості, так і в інших галузях. Партія неухильно керується ленінськими настановами, що піднесення продуктивності праці насамперед залежить від забезпечення матеріальної основи великої індустрії і розвитку виробництва палива, заліза, машинобудування, хімічної промисловості.

Важка промисловість була і залишається фундаментом економічної могутності нашої країни, дальшого зростання народного добробуту. Вона забезпечує технічний прогрес, розвиток усього народного господарства, в тому числі сільського господарства і галузей, зв'язаних з виробництвом предметів споживання, а також зміцнення обороноздатності Радянської держави. Ці завдання мають першорядну вагу для нашого народу.

Виходячи з усього згаданого, XXIV з'їзд КПРС підкреслив, що «на сучасному етапі роль важкої індустрії не тільки не зменшується, а й зростає, бо розширяється коло безпосередніх практичних проблем, які вона розв'язує»⁸.

⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 53.

Такий висновок з'їзду визначив і ті великі завдання, що накреслені на дев'яту п'ятирічку провідними галузями важкої промисловості. Передбачається виробити в країні електроенергії більш як трильйон кіловат-годин, видобути нафти 480—500 мільйонів тонн і газу — 300—320 мільярдів кубометрів, довести виплавку сталі до 142—150 мільйонів тонн. Продукція машинобудування і металообробки, хімічної і нафтохімічної промисловості має зрости за п'ятиріччя в 1,7 раза⁹.

Значні завдання у дев'ятій п'ятирічці у галузі важкої промисловості мають вирішити трудящі Радянської України. Виробництво електроенергії в республіці на кінець п'ятирічки повинно досягти 200 мільярдів кіловат-годин, видобуток вугілля збільшиться приблизно до 215 мільйонів тонн, нафти — до 15,5 мільйона тонн і природного газу — до 62 мільярдів кубометрів, виплавка сталі зросте до 54 мільйонів тонн¹⁰.

Однією з найважливіших умов дальшого розвитку важкої індустрії є правильне розміщення продуктивних сил, що забезпечує дальший індустріальний розвиток усіх союзних республік, послідовне здійснення ленінської національної політики. XXIV з'їзд партії звернув на це особливу увагу. Рішеннями форуму комуністів передбачено таке розміщення продуктивних сил, яке забезпечує планомірний розвиток промисловості в союзних республіках.

У дев'ятій п'ятирічці мають бути виконані величезні обсяги робіт щодо прискореного освоєння багатих природних ресурсів Європейської Півночі, Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану і Середньої Азії. Формуватиметься ряд нових промислових районів і вузлів загальносоюзного значення таких, як Західно-Сибірський нафтогазовий, Братсько-Усть-Ілімський, у Таджикистані та інші. У східних районах зосереджується будівництво нових енергомістких підприємств, головним чином підприємств кольорової металургії і хімічної промисловості, значного розвитку наберуть чорна металургія, глибока переробка деревини. За попередніми підрахунками наприкінці п'ятирічки тут вироблятиметься 70—73% всього алюмінію, приблизно третина целюлози і картону та багато інших енергомістких видів продукції¹¹.

Дев'ятим п'ятирічним планом розвитку народного господарства передбачається в галузі розвитку важкої індустрії на Україні закінчити будівництво Слов'янської, Трипільської, Курахівської і Криворізької районних теплових електростанцій, ввести в дію потужності на Запорізькій і Вуглегірській ДРЕС, Чорнобильській атомній електростанції і Київській ТЕЦ-5, завершити спорудження Канівської ГЕС, Київської гідроакumuлюючої електростанції та другої черги Дніпровської ГЕС у комплексі з судноплавним шлюзом. Почнеться також будівництво нових теплових і атомної електростанцій. Заплановано збудувати найпотужнішу лінію електропередачі напругою 750 тис. вольтів Донбас — західні області України. Буде споруджено 15 шахт, серед них такі великі комплексно механізовані і автоматизовані сучасні шахти, як «Південнодонбаська», «Петрівська-Глибока», «Красная звезда» з річною потужністю по 1,8 млн. т кожна. Крім цього мається на увазі реконструювати 17 діючих шахт. Намічено ввести в дію додаткові потужності на Кременчуцькому нафтопереробному заводі, збудувати Лисичанський та розпочати будівництво ще двох нових потужних нафтопереробних заводів. За роки нової п'ятирічки будуть збудовані і введені в дію найпотужніші в нашій країні товстолистовий стан «3600» і кисне-

⁹ Там же.

¹⁰ XXIV з'їзд Комуністичної партії України, стор. 211—213.

¹¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 186.

во-конверторний цех на ждановському заводі «Азовсталь», цехи по виробництву труб для магістральних газопроводів на Харцизькому трубному заводі. Передбачається розпочати реконструкцію Дніпровського металургійного заводу ім. Дзержинського та закінчити реконструкцію Харківського тракторного заводу. У Житомирі буде збудовано завод верстатів-автоматів¹².

Цей навіть неповний перелік завдань у галузі дальшого зростання потужностей важкої промисловості у дев'ятій п'ятирічці є яскравим свідченням того, яке важливе значення приділив XXIV з'їзд КПРС справі піднесення індустрії. Науково-технічна революція відкриває можливості радикального перетворення методів виробництва, створення принципово нових, високопродуктивних знарядь праці, прогресивних матеріалів, викликає до життя нові галузі, забезпечує небачені раніше можливості підвищення ефективності всієї виробничої діяльності. Невипадково п'ятирічним планом передбачено випереджаючі темпи розвитку галузей, які визначають технічний прогрес. Випуск продукції по таких галузях, як електроенергетика, хімічна і нафтохімічна промисловість, машинобудування, приладобудування, виробництво засобів автоматизації, обчислювальних машин і устаткування для механізації трудомістких робіт, намічено збільшити за п'ятиріччя на 67%¹³.

Ставлячи і розв'язуючи проблеми дальшого розвитку важкої індустрії, XXIV з'їзд КПРС приділив велику увагу ролі робітничого класу, від якого залежить піднесення роботи промисловості. «Робітничий клас,— говорив Л. І. Брежнєв у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії,— був і лишається основною продуктивною силою суспільства. Його революційність, дисциплінованість, організованість і колективізм визначають провідне становище його в системі соціалістичних суспільних відносин»¹⁴. У промові на XV з'їзді професійних спілок СРСР (березень 1972 р.) Л. І. Брежнєв знов відзначив зростання ролі робітничого класу: «Сучасний радянський робітничий клас відрізняється не тільки від дореволюційного пролетаріату, але й від робітничого класу 30-х років, коли було здобуто перемогу соціалізму в СРСР. Зросла його роль як провідної соціально-політичної та економічної сили суспільства»¹⁵.

За роки Радянської влади кількість робітничого класу збільшилася в СРСР у 6 разів і становить тепер близько 65 млн. чол. Більш двох третин з них—це індустріальні робітники. Докорінно змінився загальноосвітній і професійний рівень робітників. Досить сказати, що тільки з 1939 р. число робітників, які мають повну середню освіту, спеціальну або загальну, зросло більше як у 30 разів¹⁶.

Виходячи з вказівок XXIV з'їзду КПРС про зростання ролі важкої індустрії у будівництві комунізму, партія значно посилила свою увагу до цього питання. Партійними, державними й господарськими органами була проведена велика підготовча робота по складанню плану розвитку народного господарства на 1971—1975 рр. У листопаді 1971 р. Пленум ЦК КПРС розглянув і схвалив в основному проекти Державного плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр., Державного плану розвитку народного господарства на 1972 р., Державного бюджету СРСР на 1972 р. і вніс їх на розгляд сесії Верховної Ради СРСР. Третя сесія Верховної Ради СРСР вось-

¹² Там же, стор. 319—321.

¹³ Там же, стор. 157.

¹⁴ Там же, стор. 83.

¹⁵ Л. І. Брежнєв. Рішення XXIV з'їзду КПРС — бойова програма діяльності радянських профспілок, К., 1972, стор. 14.

¹⁶ Там же.

мого скликання одностайно схвалила Закон про Державний п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр., Закон про Державний план розвитку народного господарства СРСР на 1972 р., Закон про Державний бюджет СРСР на 1972 р. Відповідні Закони були розглянуті й прийняті у всіх союзних республіках. Згідно планів розвитку народного господарства кожна його галузь одержить для свого розвитку значно більше коштів, ніж у минулому п'ятиріччі. Щоб краще уявити великі масштаби і високі темпи нашого господарського розвитку, зокрема промисловості, досить сказати, що на кінець п'ятирічки тільки на Україні буде вироблятись промислової продукції майже в три рази більше ніж по всій країні у 1940 р. Загальний обсяг промислового та сільськогосподарського виробництва СРСР вже у 1975 р. перевищить рівень цього виробництва у США ¹⁷.

Велика роль у боротьбі за виконання планів п'ятирічки, за нове піднесення важкої індустрії належить партійним організаціям. Наша партія завжди надавала великого значення авангардній ролі комуністів у розв'язанні всіх господарсько-політичних завдань. У сучасних умовах це значення ще більше зростає. Авангардна роль на ділі й означає єдність комуністичних переконань і дій комуністів, їх високу дисциплінованість і організованість. Відомий заклик «Комуністи, вперед!» набирає нині нового змісту. Партія вимагає від своїх членів, щоб вони були попереду в боротьбі за нове, прогресивне, за підвищення ефективності суспільного виробництва, прискорення науково-технічного прогресу, за нові суспільні відносини. ЦК КПРС, ЦК компартій союзних республік, зважаючи на ускладнення завдань комуністичного будівництва і підвищення вимог до партійних організацій, значно посилили керівництво ними. Досить згадати, що за останній час Центральний Комітет Компартії Радянського Союзу прийняв такі важливі рішення, як «Про практику проведення партійних зборів у Ярославській міській партійній організації», «Про роботу партійної організації Мінського тракторного заводу по підвищенню виробничої і громадсько-політичної активності трудового колективу», «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання», «Про роботу, яка проводиться на Західно-Сибірському металургійному заводі та інших підприємствах Кемеровської області по якнайшвидшому освоєнню проектних потужностей діючих та заново введених в експлуатацію виробництв і агрегатів» ¹⁸.

Провідне місце в роботі ЦК КП України займають питання удосконалення партійного керівництва всіма ділянками господарського будівництва. За останні роки на Пленумах ЦК КП України були розглянуті питання «Про завдання партійних організацій по дальшому поліпшенню організаторської та ідеологічної роботи і перевірки виконання рішень партії та уряду» і «Про дальше поліпшення партійної інформації як важливого засобу піднесення організаторської та ідейно-політичної роботи партійних організацій» ¹⁹. Рішення Пленумів ЦК з цих та інших питань відіграли значну роль у справі активізації і поліпшення партійної роботи. На засіданнях Політбюро і Секретаріату ЦК було заслухано 164 звіти партійних комітетів з питань партійного керівництва промисловістю, сільським господарством і соціально-культурного розвитку; 36 — з питань організаційно-партійної і 40 — ідейно-політичної роботи ²⁰.

¹⁷ «Радянська Україна», 10 грудня 1971 р.

¹⁸ «Правда», 12 листопада 1969 р., 5 вересня 1971 р., 1 лютого, 27 квітня 1972 р.

¹⁹ «Радянська Україна», 25 червня 1971 р.

²⁰ Там же.

У підвищенні активності комуністів України, зростанні бойовистості, організуючої і мобілізуючої ролі партійних організацій республіки велике значення відіграв червневий (1971 р.) Пленум ЦК КП України, який розглянув питання «Про завдання по дальшому поліпшенню керівництва первинними партійними організаціями та піднесенню їх ролі у виконанні рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України». Лише за останні роки, що передували цьому Пленуму, Політбюро і Секретаріат ЦК КП України розглянули роботу 35 первинних партійних організацій. Це допомогло усунути ряд недоліків в їх роботі, зосередити увагу на важливих завданнях розвитку народного господарства і, зокрема, розвитку важкої індустрії.

На Пленумі відзначалася позитивна робота багатьох партійних організацій в боротьбі за виконання дев'ятої п'ятирічки. Серед них було названо кілька партійних організацій великих промислових підприємств. На Дніпропетровському металургійному заводі ім. Петровського діє одна з найстаріших партійних організацій України. Вона має чудові революційні і трудові традиції. Партійний комітет, цехові парторганізації заводу проводять тут велику роботу по підвищенню ефективності виробництва. Комуністи беруть активну участь у технічному переозброєнні підприємства, механізації і автоматизації трудовітких процесів, модернізації устаткування, вдосконаленні управління виробництвом.

Чимало повчального є також в роботі партійних організацій шахтоуправління ім. Засядька (м. Донецьк), Запорізького титано-магнієвого комбінату, Харківського турбінного заводу ім. Кірова, Київського авіаційного, Кременчуцького автомобільного заводів, тресту «Криворіжінбуд» та багатьох ін.²¹

Свідченням турботи ЦК КП України про дальший розвиток важкої індустрії є проведена у вересні 1971 р. республіканська нарада партійно-господарського активу працівників вугільної промисловості, що обговорила питання про завдання по виконанню постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про дальший розвиток вугільної промисловості Донецького басейну і про хід виконання плану 1971 р. Прийнятою ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР постановою передбачається вже в нинішній п'ятирічці здійснити велику програму по нарощуванню потужностей шахтного фонду, технічному переозброєнню вугільної промисловості. Це дасть змогу збільшити видобуток вугілля і докорінно поліпшити забезпечення паливом народного господарства і населення. Шахти Донецької області повинні довести видобуток вугілля на кінець нинішньої п'ятирічки до 105,8 млн. т в рік. «Ми добре розуміємо, що успішне виконання намічених планів по дальшому розвитку вугільної промисловості,— сказано у зверненні учасників наради,— насамперед залежить від високої організованості у виробничих колективах, творчої ініціативи і самовідданості праці кожного робітника, інженера і техника... Ми закликаємо всіх трудівників вугільної промисловості республіки ще ширше розгорнути соціалістичне змагання за збільшення видобутку палива, поліпшення його якості і зниження собівартості, повніше використовувати наявні резерви і можливості»²².

Здійснюючи рішення XXIV з'їзду партії, XXIV з'їзду КП України, рекомендації наради партійно-господарського активу, партійні організації шахт значно поліпшили організаторську і політичну роботу. Нині на шахтах Донецької області працює понад 45 тис. комуністів. З них 70% — безпосередньо на підземних дільницях, а близько 10 млн.

²¹ «Радянська Україна», 25 червня 1971 р.

²² «Радянська Україна», 18 вересня 1971 р.

чол. обслуговують механізми. На всіх основних ділянцях створені партійні організації, помітно збільшилась кількість партійних груп, які ведуть велику організаційно-партійну роботу. Комуністи, як правило, виступають застрільниками нових новаторських починань. Якщо в перші роки минулої п'ятирічки лише народжувався рух шахтарів за досягнення 1000-тонного навантаження на очисний забій, то тепер по 100 і більше тонн вугілля на добу із однієї лави видають вже 30 шахтарських бригад²³.

Узагальнюючи кращий досвід роботи партійних організацій промислових підприємств, ЦК КП України, обкоми, міськкоми, райкоми партії дбають про те, щоб він ставав надбанням всіх партійних організацій, трудових колективів. Трудящі Радянської України, втілюючи в життя рішення XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, широко розгорнули соціалістичне змагання за гідну зустріч 50-річчя утворення СРСР, за дострокове виконання плану дев'ятої п'ятирічки. Визначних успіхів досягнуто у розвитку важкої промисловості. За 1971 р. продукція промисловості, у тому числі виробництво засобів виробництва, порівняно з 1970 р. зросло в республіці на 106,7%. Достроково виконано річний план видобутку вугілля, газу, залізної і марганцевої руд, виробництва електроенергії, прокату, чорних металів, засобів автоматизації і обчислювальної техніки та ін.

Підприємства, що взяли соціалістичні зобов'язання по достроковому виконанню плану 1971 р., виробили і реалізували продукції понад план на сотні мільйонів карбованців. Виробництво найважливіших видів продукції важкої індустрії свідчить про наполегливу роботу партійних організацій, робітників, інженерно-технічних працівників. Так, у 1971 р. в республіці вироблено електроенергії 150 мільярдів кіловат-годин, що становить 109% порівняно з 1970 р.; відповідно вугілля — 81,9 млн. т — 106%; сталі — 47,4 млн. т — 102%; нафти — 14,3 млн. т — 103%²⁴.

Партійні організації України велику роботу проводять у галузі науково-технічного прогресу. Лише за минулий рік сконструйовано і виготовлено понад 800 зразків нових машин, устаткування, апаратів і приладів. Освоєно і почато серійний випуск близько тисячі нових видів виробів, що відповідають сучасним технічним вимогам. Разом з тим знято з виробництва 309 найменувань застарілої продукції. На промислових підприємствах встановлено близько 1,7 тис. механізованих поточкових і понад 200 автоматичних ліній, переведено понад 800 ділянок, цехів, виробництв на комплексну механізацію і автоматизацію. У народне господарство України у 1971 р. впроваджено понад 650 тис. винаходів і раціоналізаторських пропозицій, що дає близько 650 млн. крб. економії в розрахунку на рік²⁵.

Ці успіхи тісно пов'язані з повсякденною увагою партії до дальшого розвитку промисловості. Питанням поліпшення розвитку важкої індустрії значне місце було відведене у роботі березневого (1972 р.) Пленуму ЦК КП України, який обговорював питання «Про організаційну і політичну роботу Ворошиловградського і Черкаського обкомів партії по виконанню рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України». Пленум відзначив, що партійні організації стали конкретніше й глибше підходити до розв'язання політичних і господарських завдань. Підвищився рівень організаційно-партійної роботи, зросли бойо-

²³ В. И. Дегтярев. Шахтеры на вахте пятилетки. — «Правда Украины», 18 квітня 1972 р.

²⁴ «Радянська Україна», 27 січня 1972 р.

²⁵ Там же.

витість первинних партійних організацій, авангардна роль комуністів. Широку підтримку одержала схвалена Центральним Комітетом КП України патріотична ініціатива колективів трудящих Ворошиловградської області, які зобов'язались достроково, за 4—4,5 роки, виконати завдання п'ятирічки по зростанню продуктивності праці.

Поряд з іншими завданнями Пленум звернув увагу на піднесення роботи промисловості. «Зосередити увагу міськомів і райкомів партії, первинних партійних організацій, радянських органів, господарських керівників,— сказано в постанові Пленуму,— на дальшому розвитку промисловості, підвищенні темпів зростання продуктивності праці, прискоренні технічного переоснащення підприємств, впровадженні нової техніки і прогресивної технології, наукової організації праці і управління, на кращому використанні виробничих фондів, швидшому освоєнні проектних потужностей, поліпшенні якості продукції, економному витрачанні сировини, палива, електроенергії і матеріалів»²⁶.

XXIV з'їзд КПРС озброїв партію, весь радянський народ чіткою політичною лінією, політичною програмою на наступний період. Суть, зміст цієї лінії яскраво виражені у Звітній доповіді ЦК КПРС, Директивах по п'ятирічному плану, рішеннях і резолюціях, прийнятих з'їздом. Додержуючись ленінського курсу і виходячи з практичних завдань сучасного етапу розвитку країни, партія визначила, що основним колом її діяльності є економічне будівництво, створення матеріально-технічної бази комунізму. Важливий вклад у її створення вносить і Радянська Україна.

Виходячи з настанов XXIV з'їзду КПРС, що на сучасному етапі роль важкої індустрії зростає, партійна організація України, як і вся партія, систематично й предметно дбає про те, щоб повсякденно поліпшувалась робота промисловості. Йдучи назустріч 50-річчю утворення СРСР, робітничий клас України, всі трудящі республіки під керівництвом партійних організацій докладають всіх зусиль, щоб досягти нових, вищих показників виробництва. Соціалістичне промислове виробництво продовжує зростати високими, сталими темпами, підвищилась його ефективність, прискорився науково-технічний прогрес.

²⁶ «Радянська Україна», 2 квітня 1972 р.

ІСТОРИКО-ПАРТІЙНА НАУКА В РЕСПУБЛІЦІ
ПІСЛЯ XXIV З'ЇЗДУ КПРС

XXIV з'їзд КПРС високо оцінив роль суспільних наук у теоретичній та ідеологічній діяльності партії, визначив нові відповідальні завдання їх на сучасному етапі комуністичного будівництва. Мета цієї статті — розглянути деякі питання розвитку однієї надзвичайно важливої галузі суспільних наук — історико-партійної — на Україні за час, що минув після XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України.

Історія партії — наука порівняно молода, але вона вже міцно завоювала загальне визнання. Її місце серед інших суспільних наук зумовлюється самою роллю КПРС в житті радянського суспільства, у світовому революційному процесі. Акумулюючи в собі величезний досвід КПРС, історико-партійна наука є могутньою ідейною зброєю комуністичного виховання трудящих, загартування кадрів, боротьби проти антикомунізму, ревізійнізму і націоналізму. Вона озброює комуністів усього світу досвідом боротьби за революційне оновлення суспільства.

Визначаючи місце і роль історико-партійної науки в суспільному житті, можна зробити такий висновок: об'єктивна закономірність зростання керівної ролі партії в суспільному житті зумовлює неухильне підвищення ролі історико-партійної науки у розв'язанні нагальних теоретичних, політичних, ідеологічних та народногосподарських завдань.

Керуючись цією об'єктивною закономірністю, партія, Центральний Комітет приділяють особливу увагу розвитку історико-партійної науки. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії підкреслюється: «Партія надавала серйозного значення правильному, об'єктивному висвітленню історії нашої держави»¹. За цими скромними словами криється величезна робота партії та її місцевих організацій у звітний період, спрямована на розвиток історичної, у тому числі й історико-партійної науки. В чому конкретно виявляється ця робота партії?

Вирішальне значення мало створення партією винятково сприятливих умов для успішного розвитку суспільних наук. Як відзначалось на XXIV з'їзді, подолання наслідків культу особи, а також суб'єктивістських помилок благотворно позначилось на загальнополітичній і ідеологічній обстановці в країні. Немає потреби доводити, що все це сприятливо вплинуло на історико-партійну науку. Адже вона за своїм предметом найбільш чутливо відбивала все, чим жила партія, а значить у більшій мірі відчувала на собі й ті негативні явища, які потім партія рішуче засудила і відкинула.

Благотворний вплив на розвиток історико-партійної науки справляє небувале піднесення теоретичної діяльності партії і її ленінського Центрального Комітету. Матеріали XX—XXIV з'їздів КПРС, Пленумів ЦК, Програма КПРС, документи нашої партії до 50-річчя Великого Жовтня і 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, документи нашої партії до міжнародних нарад комуністичних і робітничих партій є великим вкладом у скарбницю марксизму-ленінізму. Вони мають основоположне значення для успішного розвитку суспільних наук, для історико-партійної науки особливо.

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 116.

Позитивно позначились на розвитку історико-партійної науки вжиті партією заходи щодо видання Повного зібрання творів В. І. Леніна, вихід у світ багатотомної історії КПРС, нових видань підручника «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу» та ряду фундаментальних досліджень з найважливіших проблем історії КПРС.

Конкретною програмою діяльності великої армії суспільствознавців стала Постанова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», прийнята у серпні 1967 р. Для історико-партійної науки виняткове значення мають прийняті в 1968 і 1969 рр. постанови ЦК КПРС про завдання, структуру і штати Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та його філіалів.

Для істориків партії України важливе значення мають також постанови ЦК КП України від 12 вересня 1969 р. «Про завдання Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС в зв'язку із зміною його структури і штатів» і від 16 лютого 1971 р. «Про дальший розвиток досліджень в галузі історико-партійної науки і поліпшення її викладання у вузах республіки». Новим яскравим виявленням великої турботи ЦК КП України про розвиток історико-партійної науки є постанова Політбюро ЦК КП України від 22 лютого 1972 р. про створення багатотомної «Історії Комуністичної партії України».

Повсякденна увага Центрального Комітету КПРС, республіканських і місцевих партійних організацій обумовили значне піднесення історико-партійних досліджень у країні і в тому числі в нашій республіці.

На Україні працює великий загін істориків партії — близько 1200 чол., у тому числі 50 докторів і понад 600 кандидатів наук. Розробка історико-партійних проблем ведеться кафедрами історії КПРС, Вищої партійної школи при ЦК КП України, Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. Провідною науковою установою в галузі розробки питань історії КПРС і КП України є Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Всього за останні 5 років вченими видано понад 200 колективних та індивідуальних монографій, кращі з яких є вагомим вкладом у розвиток історичної науки. Серед них такі узагальнюючі праці, як «Нариси історії Комуністичної партії України», дві тритомні колективні праці: «Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр.» і «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.», остання з яких удостоєна Державної премії Української РСР. Серед капітальних праць останніх років слід назвати «Історію Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України». Велика робота ведеться по створенню нарисів історії обласних партійних організацій. Вже вийшли у світ нариси історії Київської, Одеської, Волинської, Львівської, Запорізької, Полтавської, Миколаївської, Чернігівської, Закарпатської, Харківської, Хмельницької партійних організацій. Історики партії беруть участь у підготовці такого унікального видання, як «Історія міст і сіл Української РСР», у створенні багатотомної історії України. Значна робота здійснена в республіці у справі публікації партійних документів, видання творів видатних діячів партії.

Плідна робота істориків партії та працівників інших суспільних наук дістала високу оцінку XXIV з'їзду КП України. «Вчені республіки,— говорить у Звітній доповіді ЦК КП України,— вносять вагомий вклад у розробку актуальних проблем історичних, економічних, філософських, правових та інших суспільних наук. Вийшло у світ третє видання «Нарисів історії Комуністичної партії України», монографії

«Аграрна революція в Росії», «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні», «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу». Позитивно оцінено громадськістю ряд праць з питань теорії і практики комуністичного будівництва в нашій країні, багатотомні видання з історії громадянської війни, української літератури і мистецтва, історії міст і сіл республіки»².

Аналіз нових видань дозволяє виявити характерні тенденції в розвитку історико-партійної науки на Україні. Провідною темою була і залишається лєнінська проблематика, вивчення та пропаганда лєнінської теоретичної спадщини, висвітлення ролі В. І. Лєніна в історичній долі українського народу. Тільки до 100-річчя від дня народження В. І. Лєніна в республіці вийшло 40 праць про життя і діяльність вождя. Серед 70 наукових праць, присвячених лєнінському ювілею, 17 — історико-партійних³.

Показовою є посиленна увага істориків партії до вивчення і наукового узагальнення проблем сучасності. Так, з названої кількості опублікованих на Україні за п'ятиріччя праць 22 присвячено проблематиці періоду Великої Вітчизняної війни, 13 — післявоєнній відбудові й розвитку соціалістичного народного господарства, 43 — періоду будівництва комунізму⁴.

Характерною рисою розвитку історико-партійної науки є створення узагальнюючих комплексних монографічних досліджень з урахуванням новітніх досягнень історичної науки і потреб боротьби проти антикомунізму.

Наведені дані, а їх є значно більше, незаперечно свідчать про піднесення історико-партійної науки в республіці, про наявність у нас кваліфікованих кадрів істориків, здатних розв'язувати більш складні завдання, поставлені партійними з'їздами і вказаними вище постановами ЦК КПРС і ЦК КП України. І сьогодні слід зосередити увагу саме на тому, як ми виконуємо постанови з'їздів, конкретні завдання, поставлені постановою Політбюро ЦК КП України від 16 лютого 1971 р. «Про дальший розвиток досліджень в галузі історико-партійної науки і поліпшення її викладання у вузах республіки».

Життєво важливе значення для будь-якої науки має тематична спрямованість досліджень, від якої у великій мірі залежить доля вкладу

² Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 45—46.

³ О. Т. Юрченко. В. І. Лєнін і більшовицькі організації України, К., 1970; А. М. Черненко. В. І. Лєнін і закордонні більшовицькі організації, К., 1969; А. Д. Ярошенко. В. І. Лєнін і революційний рух на західноукраїнських землях, Львів, 1969; В. Н. Котов. В. І. Лєнін — основоположник радянської історичної науки, К., 1969; Лєнінська теорія соціалістичної революції і світовий революційний процес, К., 1970; Лєнінське вчення про культурну революцію та його здійснення на Україні, К., 1970, та ін.

⁴ П. Г. Снітко. Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню союзу робітничого класу і колгоспного селянства (1946—1950 рр.), К., 1966; О. К. Зубань. Боротьба Комуністичної партії України за розвиток освіти (1945—1952 рр.), Львів, 1967; М. М. Матвійчук. Організаторська робота партії в промисловості України (1952—1958 рр.), К., 1966; Г. Окладной. Во главе масс, Харків, 1961; В. П. Столяренко. Лєнінським шляхом, К., 1968; М. Д. Олійниченко. Лєнінські накреслення в життя. — КПРС — організатор будівництва Дніпровського каскаду гідроелектростанцій 1917—1970 рр., К., 1970; П. Ю. Костриця. Комуністична партія — організатор всенародної боротьби за здійснення лєнінських ідей електрофікації на Україні, К., 1967; В. І. Юрчук. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.), К., 1965; І. В. Шульга. Робітничий клас — колгоспному селянству, К., 1971; Б. І. Стеля. Виховання нової людини — справа партійна, К., 1970 р., В. П. Шевчук. На вирішальному напрямі, К., 1970; Л. Ю. Берештейн. В авангарді трудівників села, К., 1968; В. В. Горак. Досвід мас — на службу комунізму, К., 1966; В. І. Полурез. Комуністична партія — організатор трудової активності робітничого класу, К., 1969, та ін.

тієї чи іншої науки у загальну справу будівництва комунізму. Л. І. Брежнєв на XXIV з'їзді партії справедливо говорив, що є такі вчені, які зайняті справами, значною мірою відірваними від безпосередніх практичних потреб країни, і робота їх ведеться на холостому ходу.

Партія гранично чітко визначила магістральний напрям розвитку суспільних наук. У резолюції на Звітну доповідь ЦК вказується: «З'їзд вважає, що творчий розвиток і пропаганда марксистсько-ленінського вчення, боротьба проти спроб його ревізії повинні бути і далі в центрі ідеологічної роботи партії. Теоретичні сили партії повинні бути спрямовані на дальшу розробку актуальних проблем сучасного суспільного розвитку і насамперед питань комуністичного будівництва»⁵.

У повній відповідності з визначеним партією магістральним шляхом у постанові ЦК КП України від 16 лютого 1971 р. на першому плані стоїть питання про формування проблематики історико-партійних досліджень. ЦК КП України відзначив незадовільну організацію планування науково-дослідної роботи, підкреслив, що зусилля частини науковців спрямовані на розробку дрібних, малозначних, однотипних проблем. Як серйозний недолік було відзначено надмірне захоплення в ряді вузів місцевою тематикою. Постанова зобов'язала Координаційну раду до 1 вересня 1971 р. переглянути і подати до ЦК перспективний план найважливіших досліджень в галузі історико-партійної науки на 1971—1975 рр. В результаті великої роботи Координаційної ради, Міністерства вищої та спеціальної середньої освіти УРСР, кафедр такий план складений. У ньому враховані критичні зауваження ЦК КП України, постанови XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України.

З загальної кількості зареєстрованих Координаційною радою 697 історико-партійних тем до плану включені 228: 148 докторських дисертацій, 74 монографічних дослідження, в тому числі 33 колективних та 5 збірників документів. Не увійшли до республіканського плану 485 кандидатських дисертацій і 14 невеликих монографічних праць.

Серед включених до плану тем, які охоплюють усі періоди історії КПРС, 25 присвячено розробці ленінської теоретичної спадщини. Найбільше досліджень — 60 (26% їх загальної кількості) припадає на період розгорнутого будівництва комунізму.

Частина передбачених планом тем вже виконана — вийшла з друку або знаходиться на виробництві. Зокрема, вже побачила світ і дістала схвалення громадськості серія популярних праць, присвячених пропаганді документів XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України; здані на виробництво праці, присвячені 50-річчю утворення СРСР.

У зв'язку з розглядом тематики історико-партійних досліджень важливо зупинитись на деяких питаннях, від яких у великій мірі залежить її формування.

Перше питання — про критерії актуальності історичного дослідження. Останнім часом в історичній науці намітився дещо спрощений підхід до проблеми актуальності досліджень: вона почала, по суті, отожднюватися з проблематикою сьогоdnішнього дня. Тим часом актуальне, включаючи, безперечно, насамперед проблеми нашого сьогодення, не зводиться тільки до них і не обмежується ними. Актуальні ті проблеми, що назріли для наукової розробки і присвячені важливим питанням теорії та історії КПРС, ще недостатньо вивченим або спірним, насамперед тим, навколо яких іде боротьба з антикомунізмом.

Друге питання — це питання про предмет і характер історико-партійного дослідження. Всі ми добре розуміємо, що предметом історико-партійної науки є діяльність партії. Значить, правомірним є досліджен-

⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 237.

ня будь-якої галузі діяльності партії. І все ж таки при розгляді тематики ми дуже часто сперечаємось, чи є та чи інша тема історико-партійною. Ми вважаємо, що невідкладним завданням історико-партійної думки є вироблення правильної науково обгрунтованої орієнтації в питанні про предмет і характер дослідження. Без цього ми не можемо кваліфіковано вирішувати долю історико-партійної тематики.

Нарешті правильна постановка проблематики наукових досліджень багато в чому залежить від науково-обгрунтованої періодизації історії. Діалектика тут така, що періодизація як результат глибокого вивчення історичного процесу, має великий зворотний вплив на вивчення його, є найважливішою умовою успішної розробки і пропаганди історії КПРС.

В історико-партійній науці усталеною є розроблена В. І. Леніним періодизація дожовтневої історії КПРС. Відносно усталеною є і періодизація історії боротьби партії за побудову соціалізму. Але великий різнобій має місце у періодизації післявоєнної історії партії. Особливо ненормальним є те, що досі немає науково обгрунтованої періодизації історії партії на етапі комуністичного будівництва, хоч він триває майже 14 років, тобто рівний усій дореволюційній історії більшовизму.

Немає потреби доводити, що наявність чітко визначеної, деталізованої періодизації, правильне визначення змісту кожного періоду має надзвичайно важливе значення для того, щоб націлювати істориків партії на розробку вузлових, найбільш важливих проблем. Звичайно, наукова періодизація — це загальносоюзна справа. Проте історики партії республіки не повинні стояти осторонь цього питання.

Період розгорнутого будівництва комунізму характеризується неухильним зростанням керівної ролі партії. Роль марксистсько-ленінської партії у суспільному житті — вузловий пункт боротьби марксистів-ленінців проти ревізіонізму і націоналізму. От чому ЦК КПРС звернув увагу вчених на необхідність розробки проблем партійного будівництва. З цією метою у 1968—1969 рр. були створені Відділ партійного будівництва в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і відповідні сектори в усіх його філіалах.

Посилилась увага до питань партійного будівництва і в нашій республіці: у 1969—1971 рр. на Україні вийшло понад 20 праць, а за перспективним планом розробляється ще 28 тем з цієї проблематики.

Червневий пленум ЦК КП України 1971 р. вказав на необхідність більше видавати літератури з питань партійного будівництва і практики партійної роботи. У відповідності з цією постановою Центральний Комітет розробив і схвалив тематику циклу брошур з цих питань.

Розглядаючи питання про стан наукових досліджень в галузі історії партії, ЦК КП України звернув увагу на те, що окремі періоди історії КП України розроблені дуже слабо, зокрема, періоди: реакції, революційного піднесення, будівництва соціалізму, зміцнення соціалістичного суспільства і посилення обороноздатності країни напередодні Великої Вітчизняної війни.

Останнім часом становище дещо виправлено. У перспективному республіканському плані приділено належну увагу періоду соціалістичного будівництва у довоєнні роки. Цьому періоду присвячено 20 досліджень, в тому числі 14 докторських дисертацій. Але слід зазначити, що нічого не зроблено для дослідження невивчених, або мало вивчених питань дореволюційного періоду історії.

Великий інтерес вчені республіки виявляють до дослідження найгероїчніших часів історії — періоду Великої Вітчизняної війни. Досягнення тут незаперечні. Але ряд питань розробки цього періоду заслуговує на пильну увагу. Насамперед слід вказати на незадовільну розроб-

ку теоретичних питань партизанського руху. До цього часу в літературі немає навіть чіткого і усталеного визначення самого поняття «партизанський рух», побутує точка зору, що це тільки збройна боротьба у тилу ворога. На цій підставі виключаються з числа учасників партизанського руху всі, хто брав участь в інших формах боротьби, в тому числі у партійному підпіллі.

Дослідники цього періоду нерідко обмежуються повторенням відомих фактів, виявляючи мало ініціативи у пошуках нових фактів героїзму народу, не допомагають партійним органам у виявленні і розгляді нових загонів, організацій і груп. Свого часу ЦК КП України вжив заходів, щоб упорядкувати облік учасників партизанського руху. Протягом 1962—64 рр. було виявлено багато партизанських загонів, підпільних організацій і груп. Але у ряді областей, особливо у промислових районах, ця робота була проведена незадовільно. Так, наприклад, по одній Донецькій області ще й досі лежать нерозглянутими звіти 74 партизанських загонів, подані після визволення території області. Тимчасом дуже слабо представлена у висвітленні партизанського руху роль робітничого класу — провідної сили суспільства.

Не все гаразд у нас з мемуарною літературою. У 1971 р. ЦК КП України спеціально розглянув це питання. Але серйозні хибні і недоліки мемуарної літератури ще до кінця не переборені.

ЦК КП України звернув увагу на те, що в історико-партійних дослідженнях ще не досить відображається досвід партії по удосконаленню системи управління, прискоренню темпів науково-технічного прогресу, інтенсифікації виробництва. Наукові установи і кафедри вузів вжили заходів, щоб усунути цей недолік. Серед тем, що розробляються в республіці за перспективним планом, 46 присвячено різним питанням господарської діяльності партії, в тому числі 24 праці висвітлюють сучасний період. Значним доробком науковців республіки є підготовлена Інститутом історії партії і кафедрою історії КППРС природничих факультетів КДУ велика колективна монографія «КППРС і сучасна науково-технічна революція».

Загострення протиборства двох соціальних систем зобов'язує неухильно посилювати боротьбу проти фальсифікації історії партії, проти антикомунізму, ревізіонізму і націоналізму, ЦК КП України в постанові від 16 лютого 1971 р. зажадав більш активного розгортання критики буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії КППРС і КП України, узагальнення досвіду боротьби нашої партії проти реформізму, правого і «лівого» опортунізму. XXIV з'їзд КППРС підкреслив, що наша боротьба проти антикомунізму, ревізіонізму і націоналізму повинна спиратись на творчу розробку назрілих наукових проблем, бути добре аргументованою і науково обгрунтованою.

За останні роки посилилась увага істориків партії до критики буржуазно-націоналістичних фальсифікацій і викриття буржуазно-націоналістичних прихвостів антикомунізму. У відповідності з настановами XXIV з'їзду КППРС і XXIV з'їзду КП України та постановою ЦК КП України від 16 лютого 1971 р. розпочата підготовка ряду нових праць з цих питань. Більше стало публікуватися наукових статей на сторінках періодичних видань. Як приклад, можна назвати 35-й випуск міжвідомчого збірника «Наукові праці з історії КППРС».

Але треба з усією категоричністю сказати все, що робиться в цій галузі, — це тільки початок, і початок дуже скромний. На жаль, до багатьох виступів буржуазно-націоналістичних істориків про Україну і КП України наша критика ще не дійшла, і вони залишаються без наукового розбору. Особливу увагу слід звернути на якісний бік справи.

До праць, присвячених критиці фальсифікаторів, ми повинні бути особливо вимогливими. Досвід говорить, що наші ідейні противники уважно стежать за дослідженнями радянських вчених і використовують пайменшу помилку або фальш для негайних контратак і компрометації нашої справи. Буває так, що найменша неточність критики зводить нанівець весь виступ проти фальсифікаторів. Ще гірше, коли суб'єктивістські вправи деяких істориків партії беруться на озброєння нашими ворогами з табору антикомунізму.

В діяльності вчених республіки значне місце приділяється дослідженню проблем боротьби партії з усякого роду ухилами від ленінізму. Але ця проблематика вимагає більш ґрунтовного вивчення. XXIV з'їзд КПРС звернув увагу на необхідність більш широкого і глибокого узагальнення досвіду боротьби Компартії проти правого і «лівого» опортунізму та націоналізму. Цей досвід має неминуще значення для братніх партій, для викриття сучасного ревізійонізму і націоналізму, для зміцнення єдності світового комуністичного руху. У відповідності з настановами з'їзду історики республіки посилити увагу до розробки цієї проблематики. Зараз в УРСР розробляється 5 таких великих тем, у тому числі 4 докторські дисертації.

У постанові ЦК КП України від 16 лютого 1971 р. справедливо вказується, що в республіці немає ще праць, присвячених дослідженню історичного досвіду боротьби більшовиків України проти дрібнобуржуазних партій меншовиків, есерів, українських соціал-демократів, українських есерів, бундівців та всякого роду сіоністських організацій, про ленінську тактику щодо дрібнобуржуазних партій, які прийняли радянську платформу і йшли на співробітництво з партією більшовиків. За рік, що минув з часу постанови ЦК, вже зроблені перші кроки у розробці цієї проблематики. Розпочата робота над монографією «Політичний крах дрібнобуржуазних партій на Україні», підготовлено кілька кандидатських дисертацій.

Історики партії республіки в усіх своїх дослідженнях приділяють велику увагу висвітленню багатогранної діяльності партії по інтернаціональному вихованню трудящих, зміцненню дружби і співробітництва народів СРСР. Видано ряд праць, спеціально присвячених питанням створення СРСР, торжества ленінської національної політики на Україні. Цій же проблематиці присвячено 12 тем перспективного республіканського плану. Разом з тим і на XXIV з'їзді КПРС, і в постанові Політбюро ЦК від 16 лютого 1971 р. вказувалось на серйозні недоліки в розробці даних питань. Однією з вад є те, що працівники суспільних наук, акцентуючи на нечуваному економічному і культурному розквіті радянських республік, не завжди показують, що цей розквіт є результатом спільних зусиль усіх народів, об'єднаних у Союз Радянських Соціалістичних Республік, результатом безкорисливої братерської допомоги більш розвинутих республік і насамперед Радянської Росії раніше відсталим народам. Недостатня увага приділяється глибокому вивченню процесу зближення і взаємозбагачення націй в період будівництва комунізму. В деяких працях мають місце прояви національного нігілізму і національної обмеженості, зокрема факти ідеалізації старовини, відступи від класового принципу висвітлення історії народів.

Виправляючи вказані недоліки, історики партії республіки вжили заходів щодо поліпшення розробки проблематики дружби народів. Особливо активізувалась ця робота в зв'язку з підготовкою до 50-річчя утворення Союзу РСР. Надзвичайно важливим теоретичним і політичним документом, який справляє великий вплив на спрямованість і розмах розробки проблематики дружби народів, є постанова ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістич-

них Республік». До знаменної дати вийде ряд великих праць, в яких чільне місце приділено сучасному етапу розвитку національних відносин, на новому фактичному матеріалі розкриваються економічні і культурні взаємозв'язки Радянської України з Російською Федерацією та іншими братніми республіками, переконливо показано, що розкві Радянської України, як і будь-якої іншої республіки,— це результат спільних зусиль усіх народів-братів.

Складні і великі завдання комуністичного будівництва, бурхлив розгортання світового революційного процесу пред'являють всезростаючі вимоги щодо науково-теоретичного рівня праць з історії партії. На цю особливу увагу звернули XXIV з'їзд КПРС і XXIV з'їзд КП України. У постанові ЦК КП України від 16 лютого 1971 р. вказувалось, що окремим працям властиві суб'єктивізм у трактуванні суспільних явищ, необ'єктивний добір документів, несумлінне використання фактичного матеріалу. У багатьох дослідженнях творчий науковий підхід до аналізу суспільних явищ підміняється поверховим переказом подій, нанизанням ілюстрацій для підтвердження відомих положень. У деяких наукових працях відсутні постановка нових проблем, широкі філософські узагальнення, науково обгрунтовані рекомендації. Мало вимогливості до науково-теоретичного рівня історико-партійних публікацій виявляють видавництва та редколегії журналів, зокрема «Українського історичного журналу» та міжвідомчого збірника «Наукові праці з історії КПРС».

Розглядаючи питання про стан наукової розробки історії партії ЦК КП України особливу увагу звернув на те, що історики республіки мало приділяють уваги дослідженню теоретичної діяльності партії. На Україні майже відсутні праці з питань методології історико-партійної науки та історіографії. Виправляючи становище, наукові установи, кафедри вузів зробили певні кроки в цих питаннях. Зараз уже розробляється 11 тем з питань історіографії і джерелознавства, 29 тем з питань теоретичної діяльності та ідеологічної роботи партії.

Проте слід сказати, що братися за розробку методологічних питань наші кафедри ще не наважуються. Між тим, від методологічної теоретичної озброєності науковців, зрештою, залежить правильне розв'язання усіх питань: і спрямування проблематики, і насамперед науково-теоретичний рівень і партійна боєвитість наших праць. Ось чому партія особливу увагу приділяє методологічним питанням науки. Історична наука — це не просто нагромадження і описання фактів. Вона покликана теоретично осмислити явища суспільного життя, його головні тенденції, для чого необхідно досконало володіти методологією історичного, історико-партійного дослідження. Зразок цього дав нам В. І. Ленін. Діалектична єдність принципів партійності, об'єктивності та історизму — такі характерні риси ленінського підходу до вивчення суспільно-історичних явищ.

Особливу увагу правдивому висвітленню історії приділив XXIV з'їзд КПРС. У Звітній доповіді ЦК КПРС з'їздові сформульовані надзвичайно важливі методологічні настанови для всіх працівників ідеологічного фронту взагалі, для історичної науки зокрема. Оскільки ці настанови мають для нас виняткове значення, наводимо їх повністю.

Торкаючись питань розвитку літератури, Л. І. Брежнев говорив: «Дехто намагався звести різноманітність сьогоденної радянської дійсності до проблем, які безповоротно відійшли в минуле в результаті роботи, що її виконала партія в справі подолання наслідків культу особи. Інша крайність, яка теж була поширена серед окремих літераторів,— це спроби обілити явища минулого, які партія піддала рішучій і принциповій критиці, законсервувати уявлення і погляди, які супер-

чать тому новому, творчому, що партія внесла в свою практичну і теоретичну діяльність за останні роки»⁶.

Говорячи про велику увагу партії до правдивого, об'єктивного висвітлення історії, Л. І. Брежнев ще раз підкреслив: «Гострій, справедливій критиці були піддані окремі спроби з непартійних, позакласових позицій оцінювати історичний шлях радянського народу, применшити значення його соціалістичних завоювань. В той же час партія показала неспроможність догматичних уявлень, що ігнорують ті великі позитивні зміни, які сталися в житті нашого суспільства...»⁷.

Отже, з'їзд застеріг від двох небезпечних крайностей: від спроб з непартійних, позакласових позицій оцінювати шлях, пройдений партією, під виглядом критики її помилок применшувати значення її історичних завоювань; від спроб під виглядом захисту оцінок, що встановилися в історичній науці в минулому, гальванізувати і законсервувати хибні концепції і погляди, засуджені партією.

Ми не повинні заплішувати очі на те, що серед істориків партії в нашій республіці є окремі спроби кинути тінь на героїчний шлях Компартії України, які межують з наклепами на неї і її провідні кадри.

У цьому зв'язку вважаємо необхідним на весь голос поставити питання про громадянську відповідальність історика перед своїм народом і своєю партією, чий героїзм становить зміст історико-партійних праць. Оспівувати, а не плямувати історію своєї партії, її партійних організацій, бути войовничими і непримиренними до її ворогів, гранично точним і сумлінним у ставленні до партійних документів і фактів — такий найвищий обов'язок комуніста-історика.

Зразок священного ставлення до історії революційного руху, до історії партії дає нам В. І. Ленін. Пригадайте, з якою войовничою непримиренністю ставився Володимир Ілліч до паплюження меншовиками і лібералами грудневого збройного повстання 1905 р. «Руки геть!», — гнівно говорив він усім літературним наїзникам, хто під виглядом критики помилок повстання опльовував повстання.

Або пригадайте лист В. І. Леніна до американських робітників у серпні 1918 р. де сформульовані надзвичайно важливі методологічні настанови про ставлення свідомих пролетарів до помилок у революції. «На кожну сотню наших помилок, про які кричить на весь світ буржуазія та її лакеї, — писав Ілліч, — ...припадає 10 000 великих і героїських актів...»

Але коли б навіть справа стояла навпаки, — хоч я знаю, що таке припущення не вірне, — коли б навіть на 100 наших правильних актів припадало 10 000 помилок, все-таки наша революція була б, *і вона буде перед всесвітньою історією, велика і непереможна...*»⁸.

Як приклад партійного ставлення до помилок свого руху, можна навести оцінку партією труднощів колгоспного будівництва. Виступаючи на III Всесоюзному з'їзді колгоспників, Л. І. Брежнев говорив: «У процесі колгоспного будівництва ми не уникали певних помилок. Але це були помилки пошуку, помилки через відсутність досвіду. Партія сама сміливо викривала помилки, відкрито говорила про них народові і виправляла їх. На жаль, ще й досі є любителі перебільшувати недоліки у великій революційній справі»⁹.

Розглядаючи стан та перспективи розвитку історико-партійної науки, важливо зосередити увагу на питанні про засоби і умови її успішного розвитку.

⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 101.

⁷ Там же, стор. 116—117.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 53.

⁹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, К., 1970, стор. 466.

Вирішальне значення для розвитку будь-якої науки має створення сприятливих умов у наших наукових установах і на кафедрах. «Важливо,— підкреслюється у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії,— щоб у кожному науковому колективі існували справді творча обстановка, атмосфера сміливого пошуку, плідних дискусій, товариської вимогливості»¹⁰.

Ця настанова з'їзду зобов'язує істориків партії звернути серйозну увагу на деякі негативні явища, які зустрічаються у науковому житті.

По-перше, ніде правди діти, що наша критика не завжди стоїть на належному науковому рівні. У постанові ЦК КП України від 16 лютого 1971 р. справедливо відзначається, що рецензії, які публікуються в газетах і журналах, часто мають захвалювальний характер і не містять глибокого аналізу наукових праць, тобто їм не вистачає саме тієї «товариської вимогливості», про яку говориться у документах XXIV з'їзду. Трапляються і такі невластиві радянській науці факти, коли самі автори з заповзяттям, гідним кращого застосування, «організують» собі рецензії, звичайно, захвалювального характеру.

По-друге, не завжди у наших наукових дискусіях панує атмосфера творчого пошуку, не завжди вони виявляються плідними. Деякі «спеціалісти» десятками років дискутують давно розв'язані питання, не наводячи жодного нового аргументу чи документа.

По-третє, є і такі науковці, які розцінили створені партією умови для вільної творчості, як право на довільне тлумачення найважливіших проблем історії партії, забуваючи, що при найширшій свободі наукової думки право тлумачити і оцінювати найважливіші явища партійного життя належить самій партії і міститься у партійних документах.

Важливою умовою успішного виконання завдань, поставлених XXIV з'їздом КПРС, є дальше удосконалення координаційної справи в республіці. За час свого існування Координаційна рада і її опорні кафедри на місцях здійснили велику роботу щодо обліку і реєстрації тематики, запропонованої кафедрами вузів. Треба добитись того, щоб вони активно впливали на формування тематики і підвищення якості наукових досліджень. Дуже логано, що до цього часу не визначені права і компетенції Координаційної ради. Не сприяє діяльності Координаційної ради й те, що вона не має свого друкованого органу. Оскільки Координаційна рада є органом не тільки Інституту історії партії, а й Міністерства вищої і спеціальної середньої освіти, було б логічним і розумним міжвідомчий збірник «Наукові праці з історії КПРС», який видає Міністерство, зробити органом Координаційної ради.

Досвід наукової роботи переконливо свідчить про ефективність колективної розробки великих історико-партійних тем і проблем. Створення в республіці цілого ряду цінних багатотомних праць є результатом роботи великих колективів. У сучасних умовах, коли неухильно зростає потік наукової інформації, коли від учених вимагається швидке виконання тем, індивідуальна робота виявляється менш ефективною. Між тим, за останній час спостерігається зниження питомої ваги колективних праць. Так, з 228 тем, що ввійшли до республіканського перспективного плану, тільки 33 розробляються колективно. Слід з усією наполегливістю добиватись того, щоб зусилля колективів кафедр були зосереджені на розробці комплексних проблем. Майже зовсім не практикується у нас колективна розробка важливих тем спільними зусиллями істориків, філософів і економістів.

Висловлюючись за колективну розробку тем, зовсім не заперечується індивідуальна робота. До того ж, не всяка колективна робота за-

¹⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 99.

служовує схвалення. За останні роки, наприклад, на деяких кафедрах, особливо Київського державного університету, дістала поширення практика співавторства наукових керівників з аспірантами. Звичайно, не можна зовсім виключати можливість спільної розробки теми керівником і аспірантом, але не слід перетворювати виняток у правило. В багатьох таких випадках порушується елементарна наукова етика.

Потребує спеціального розгляду і позитивного розв'язання питання про видавничу базу історико-партійних установ. Усім зрозуміло, що праці створюються не для «гризучої критики мишей», а для того, щоб вони доходили до читача, допомагали партії розв'язувати завдання комуністичного будівництва. Тим часом багато підготовлених досліджень роками лежать у видавництвах і зрештою втрачають своє значення.

Така ж перспектива чекає і багато з тих праць, що готуються у поточному п'ятиріччі. Так, із 74 тем монографічних досліджень, що входять до республіканського плану на 1971—1975 рр., до видавничого плану включено лише 16 тем! Виходить, що установи асигнують великі кошти на підготовку праць, а сили науковців витрачають даремно.

Успішний розвиток історико-партійної науки, як і будь-якої іншої, забезпечують кадри. В республіці підготовлений великий загін істориків партії. Серед них — 50 докторів наук. У поточному п'ятиріччі готуються стати докторами ще півтори сотні чоловік. Усе це нас втішає, але не секрет, що за останні роки кафедри і Вчені ради послабили вимогливість до докторських дисертацій. Є істотні недоліки в підготовці істориків партії через аспірантуру. Є нагальна необхідність відновити історико-партійні відділи на історичних факультетах провідних вузів.

У час бурхливої науково-технічної революції, небаченого збільшення потоку і обсягу наукової інформації, що відкладається в архівах, не можна працювати старими, дідівськими методами історичного дослідження. Необхідно оволодівати новими засобами, такими, наприклад, сучасними методами вивчення суспільних явищ, як кількісно-якісний аналіз, застосування обчислювальної техніки, ширше запроваджувати нові засоби копіювання документів і т. д.

Разом з великою армією суспільствознавців нашої країни історики партії республіки наполегливо працюють над виконанням завдань, поставлених ХХІV з'їздом КПРС і ХХІV з'їздом КП України, докладають усіх зусиль, щоб у всій величї розкривати героїчний шлях партії і народу, все більше підвищувати роль нашої науки в розв'язанні завдань комуністичного будівництва.

Назустріч 50-річчю утворення С Р С Р

Л. П. НАГОРНА

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РАДЯНСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ТА ЇХ БУРЖУАЗНІ «КРИТИКИ»

Згуртування всіх націй і народностей колишньої царської Росії в єдине інтернаціональне братерство — величній подвиг Комуністичної партії. Як підкреслюється в Постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», від правильного розв'язання національного питання багато в чому залежала доля нового ладу. Створивши Союз РСР на началах справжньої рівності, добровільності, братерської взаємодопомоги націй, Комуністична партія дала світові блискучий зразок найбільш життєздатної і досконалої форми устрою багато-національної держави, що гармонійно поєднує інтереси всього суспільства з інтересами кожної нації.

Основою національно-державного будівництва Країни Рад став принцип радянського федералізму. Державна форма співробітництва радянських націй вироблялася партією з суворим врахуванням того природного прагнення до федеративного об'єднання, яке було властиве всім радянським республікам, створеним народами колишньої царської Росії у ході революції. Процесом вироблення форм та інститутів радянського федералізму керував В. І. Ленін, застосовуючи принцип федерації до всієї різноманітності обставин і умов революційної дійсності періоду становлення і формування Радянської держави. Йому також належить і визначення основних принципів радянського федералізму, і теоретичне обґрунтування їх зв'язку з принципом демократичного централізму — головним організаційним принципом диктатури робітничого класу.

В умовах гострої ідеологічної боротьби на світовій арені питання про форми державного устрою — далеко не абстрактне. Буржуазне «радянознавство» спрямовує свої отруйні стріли як проти марксистсько-ленінського вчення про федерацію, так і проти практики радянського федералізму. Головним напрямком сучасної антикомуністичної «критики» ленінських основ створення радянської багатонаціональної держави є нападки на федеративний принцип її побудови. «Добровільний характер федерації і багатонаціональної держави є значною мірою фікцією», — пише, приміром, один з провідних зарубіжних «спеціалістів» у галузі радянського національно-державного будівництва, директор Слов'янського центру Пенсільванського університету (США) В. Аспатур'ян на сторінках книжки «Радянська політична система»¹. Відносини між республіками СРСР сучасне зарубіжне «радянознавство» малює не як добровільні зв'язки рівноправних республік, а у вигляді дискримінації, визиску, експлуатації неросійських народів.

¹ The Soviet Political System. A Book of Readings, ed. by R. Cornell, New Jersey, 1970, стор. 82.

Більше того, буржуазні ідеологи намагаються довести, ніби в соціалістичній державі ці відносини і не можуть бути іншими. Найглибші корені буржуазної фальсифікації ленінської національної політики КПРС полягають у пропаганді принципової несумісності федеративної побудови держави з марксизмом-ленінізмом. Зображуючи більшовиків у вигляді ортодоксальних і непримиренних централістів, буржуазні «дослідники» намагаються створити враження, начебто прийняття партією федеративної структури держави було вимушеним тактичним маневром, який мав запобігти відокремленню націй. «Так федералізм, що виразно відкидався Марксом, Енгельсом і Леніним,— писав той же Аспатур'ян в одній з своїх статей,— тепер несподівано з'явився у вигляді післяреволюційної протиотрути дореволюційній доктрині самовизначення»². З подібних тверджень робиться, як правило, висновок про те, що застосований в такий спосіб федералізм звівся, мовляв, до звичайної формальності і є по суті «фасадом, за яким діє централізм»³.

У найбільш концентрованому вигляді ця думка висловлена у виданій Мак Гроу-Хіллом «Енциклопедії Росії і Радянського Союзу». Автором статті «Національності» в ній виступає Р. Пайпс — заступник директора Російського центру Гарвардського університету, автор відомої книги «Утворення Радянського Союзу. Комунізм і націоналізм». У статті говориться, що непередбачений розвал Російської імперії нібито змусив більшовиків радикально змінити свою програму в національному питанні. «Насамперед,— пише Пайпс,— вони зробили формальну поступку федералізму, створивши в Росії псевдофедеративну структуру, в якій держава [але не правляча Комуністична партія] розділена на конституційні республіки»⁴. Про «фікцію» федералізму в СРСР автор пише і в статті «Розв'язання» національної проблеми» у спеціальному випуску антикомуністичного журналу «Проблеми комунізму», присвяченому становищу національних меншостей в СРСР⁵.

Одним з найбільш модних звинувачень буржуазних «критиків» ленінізму є закид про «переорієнтацію» Леніна і партії більшовиків у питанні про федеративний устрій держави. Як Аспатур'ян, так і Пайпс акцентують на тому, ніби федералізм у національній програмі КПРС з'явився «несподівано», «під тиском обставин». Подивимось, наскільки це твердження відповідає істині.

Недарма кажуть, що найбільш витончені сорти брехні виготовляються із напівправди. Ставлення К. Маркса і Ф. Енгельса до державної федерації було в принципі негативним. Відомо, як гостро і непримиренно поставилися К. Маркс і Ф. Енгельс до утопічних закликів Бакуніна протиставити «потворній і гнітучій централізації» держав «великий рятівний принцип федералізму». Проте заперечення федерації у Маркса і Енгельса ніколи не було абсолютним. Вони не абсолютизували питання про форми національно-державного устрою, завжди вчили підпорядковувати це питання інтересам класової боротьби, інтересам боротьби за завоювання диктатури пролетаріату. Так, саме у федеративному союзі Маркс побачив таку форму державного устрою Англії та Ірландії, яка в тих конкретних умовах могла забезпечити

² V. Aspaturian. The Theory and Practice of Soviet Federalism, "The Journal of Politics", vol. 12, 1950, N 1, стр. 25.

³ A. Low. Lenin on the Question of Nationality, New York, 1958, стр. 111; див. також: The USSR after 50 years. Promise and Reality, ed. by S. Handel and R. Braham, 1967, стр. 20.

⁴ McGraw-Hill. Encyclopedia of Russia and the Soviet Union, New York—Toronto—London, 1961, стр. 980.

⁵ "Problems of Communism", sept.-oct., 1967, стр. 125—131.

національне визволення ірландського народу і водночас сприяти боротьбі англійського пролетаріату за своє соціальне визволення⁶. За утворення в Англії федерації висловлювався і Ф. Енгельс⁷.

В. І. Ленін уважно вивчав думки Маркса і Енгельса з приводу федерації і в ряді своїх праць повністю солідаризувався з ними. Так, присвятивши аналізу поглядів Маркса на шляхи розв'язання ірландського питання спеціальний розділ у своїй праці «Про право націй на самовизначення», В. І. Ленін писав: «Будучи принципіальним ворогом федералізму, Маркс допускає в даному разі і федерацію, *аби тільки* визволення Ірландії сталося не-реформістським, а революційним шляхом, в силу руху мас народу в Ірландії, підтриманого робітничим класом Англії. Не може підлягати ніякому сумніву, що тільки таке розв'язання історичного завдання найбільше сприяло б інтересам пролетаріату і швидкості суспільного розвитку»⁸.

Отже, при певних умовах Маркс і Енгельс допускали федерацію, причому на перше місце серед цих умов вони завжди ставили національне питання. Зразки такого ж ставлення до федерації неодноразово демонстрував у дореволюційний час В. І. Ленін. Проте буржуазне «радянознавство» останнім часом посилено шукає розбіжності в поглядах на форми національно-державного устрою у Маркса і Енгельса, з одного боку, і у В. І. Леніна, з другого. Яскраве уявлення про ті примітивні рецепти, якими воно при цьому користується, дає нам «праця» українського буржуазно-націоналістичного історика Г. Костюка «Теорія і дійсність. До проблеми вивчення теорії, тактики і стратегії більшовизму в національному питанні», що опублікована в семи номерах буржуазно-націоналістичного журналу «Сучасність» (Мюнхен) за 1970—1971 рр. На підставі власного «аналізу» ленінської статті «Національне питання в нашій програмі» Костюк приходять до висновку, що більшовики, мовляв, «стоять *безкомпромісово* (підкреслення наше—Л. Н.) за «політичну єдність» держави... Ця суворо централістична позиція В. І. Леніна [й усієї російської соціал-демократії] вже тоді почала розбігатися з поглядами Маркса і Енгельса»⁹,— пише він.

Неважко зрозуміти політичний підтекст подібних безглузвих звинувачень. Вони є однією з ланок у довжелезному ланцюгу наклепів, спрямованих проти марксизму-ленінізму. Антикомунізм над усе намагається «довести» ненауковість ленінізму, зобразити його у вигляді не науки, а наукоподібної доктрини для обслуговування чисто утилітарних потреб, суб'єктивістської і волюнтаристської в своїй основі. Традиційне для сучасної буржуазної історіографії протиставлення Маркса Леніну, марксизму—ленінізму Костюк, як і багато його колег, доводить до свого логічного кінця: зображує Леніна ревізіоністом по відношенню до Маркса. Намагаючись довести несумісність принципу демократичного централізму в побудові більшовицької партії з лозунгом права націй на самовизначення, він робить такий глибокодумний висновок: «Треба сказати, що це була чи не перша з боку більшовицької партії ревізія марксизму»¹⁰.

Костюк, таким чином, підводить свого читача до думки, що Маркс і Енгельс, на противагу В. І. Леніну, були прихильниками державної децентралізації. Але ж твори Маркса і Енгельса, у тому числі і праця Енгельса «Роль насильства в історії», з якої Костюк для «підтвердження» своєї тези вириває цитату, свідчать якраз про протилежне. Ведучи

⁶ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 31, стор. 309.

⁷ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 226.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 406.

⁹ «Сучасність» (Мюнхен), 1970, № 9, стор. 79.

¹⁰ Там же, стор. 83, 84.

гостру боротьбу проти «духу дрібнодержавності», який дістав досить широке розповсюдження в тогочасній Німеччині, Маркс гостро критикував тих, хто «в зовсім ще по-феодальному роздробленій Німеччині, замість єдиної неділимої республіки та її нівелюючої централізації наважаться насаджувати «американську федеративну систему»¹¹.

Точно таких же поглядів на державну централізацію дотримувалися і Ф. Енгельс. «Буржуазія,— писав він,— вже досягла значної централізації. Пролетаріат дуже далекий від того, щоб вважати себе цим утиснутим; навпаки, саме ця централізація тільки й дає йому можливість об'єднатися, відчутти себе класом, знайти в демократії належний політичний світогляд і перемогти кінець кінцем буржуазію. Демократичному пролетаріатові потрібна централізація не тільки в тому вигляді, в якому її почала здійснювати буржуазія, але він повинен буде провести її в значно більших розмірах»¹².

Проте, можливо, все те, що писали К. Маркс і Ф. Енгельс відносно децентралізації, стосується лише однопонаціональних держав? В усякому разі саме так трактує їх позицію буржуазно-націоналістичний історик П. Феденко, твердячи, ніби «Маркс і Енгельс обстоювали централізований режим в однопонаціональній державі», що ж до багатонаціональних держав, таких як Австрія і Росія, то вони, мовляв, «мусили, на думку Маркса і Енгельса, розпастися на незалежні національні держави»¹³.

Ясно, що нічого подібного Феденко не міг прочитати у Маркса і Енгельса. Питання про право кожної нації на відокремлення і утворення самостійної держави розв'язувалося ними залежно від того, відповідало воно вимогам революції чи суперечило їм. Відповідно до цього вони чітко сформулювали своє ставлення до національно-визвольних рухів поляків, угорців, чехів в період революції 1848 р. і після неї. Відоме негативне ставлення Маркса і Енгельса до чеського та інших слов'янських рухів після того, як Габсбурзькій монархії та російському царизмові вдалося використати їх у своїй боротьбі проти німецької і угорської революцій В. І. Ленін писав з цього приводу, що «право на самовизначення є одна з вимог демократії, яка, природно, має бути підпорядкована загальним інтересам демократії. В 1848 і наступних рр. ці загальні інтереси полягали насамперед у боротьбі з царизмом»¹⁴. Інтереси революції, інтереси боротьби проти царизму, який був у той час головною опорою реакції в Європі, Маркс і Енгельс ставили понад усе.

Що ж до В. І. Леніна і більшовиків, то твердження Г. Костюка про те, що вони, мовляв, «безкомпромісово» стояли за політичну єдність держави, також не відповідає дійсності. В тій же статті «Національне питання в нашій програмі», на яку посилається Костюк, В. І. Ленін ясно зауважив, що «в окремих, виключних випадках ми можемо висувати і активно підтримувати вимоги, які зводяться до створення нової класової держави або до заміни повної політичної єдності держави слабшою федеративною єдністю і т. п.»¹⁵. Як у свій час Маркс і Енгельс були прибічниками відокремлення Ірландії від Англії і встановлення федеративних зв'язків між ними, так Ленін у 1912—1913 рр. рішуче підтримав лозунг утворення балканської федерації, яка розглядалася ним, як засіб демократичного розв'язання національного пи-

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 305.

¹² Там же, стор. 342—343.

¹³ П. Феденко. Соціалізм давній і новочасний, Лондон — Париж — Мюнхен, 1968, стор. 147.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 135.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 399.

тання на Балканах і інтернаціонального згуртування гноблених імперіалізмом народів. «Тільки федеративна республіка балканська може забезпечити найкращий вихід з теперішньої кризи і дійсне розв'язання національного питання шляхом визнання повної рівноправності і безумовного права на політичне самовизначення за всіма без винятку національностями», — писав він¹⁶. Це був якраз той випадок, про який В. І. Ленін писав у 1916 р., що можна бути противником федерації як принципу, але «давати перевагу федерації перед національною нерівноправністю, як єдиному шляху до повного демократичного централізму»¹⁷.

Із сказаного вище досить ясно, якою невдячною справою є відшукування у Маркса і Енгельса, з одного боку, і у В. І. Леніна, з другого, «розбіжностей» в поглядах на форми національно-державного устрою. Як Маркс і Енгельс, так і В. І. Ленін виступали за підпорядкування цього питання інтересам класової боротьби робітників різних націй, інтересам боротьби за демократію і соціалізм. Вони виступали проти федерації в тих випадках, коли вона на ділі вела до роздроблення сил пролетаріату в його боротьбі за досягнення своїх класових цілей. Вони виступали за федерацію в тих окремих, виняткових випадках, коли вона була кроком уперед по шляху демократичної централізації, згуртування пролетарів різних націй.

Як і марксизмові, ленінізмам завжди були чужими метафізична абсолютизація будь-якої однієї форми держави і безумовне заперечення інших державних форм. Головним і безумовним принципом, який відстоював марксизм-ленінізм у галузі національно-державного будівництва, був принцип демократичного централізму, що забезпечував інтернаціональну єдність трудящих різних націй. Розв'язуючи питання про ту або іншу форму національно-державного устрою з позицій корінних революційних інтересів і завдань робітничого класу, як Маркс і Енгельс, так і В. І. Ленін уважно аналізували у кожному окремому випадку конкретно-історичні умови розвитку кожної країни і національні особливості кожної нації. Жодна з можливих форм національного устрою ними не відкидалася безумовно і, навпаки, жодна не вважалася придатною для будь-яких умов.

Що ж залишається після всього сказаного вище від тих протиставлень «децентралістів» Маркса і Енгельса «централістові» Леніну, до якого часто вдаються буржуазні фальсифікатори? Аж нічого. «Централізаторські устремління», «централізаторські тенденції», що приписуються апологетами буржуазії В. І. Леніну, означали лише послідовне відстоювання ним, у повній відповідності з духом вчення Маркса і Енгельса, партійного, класового підходу до розв'язання питань національно-державного будівництва. У період з 1903 до лютого 1917 р., коли національне питання було складовою частиною буржуазно-демократичної революції, ленінський план національно-державного устрою Росії включав, поряд з основною вимогою демократичної республіки, також вимогу унітарної форми цієї республіки з широкою обласною автономією і цілком демократичним місцевим самоврядуванням «при визначенні границь самоврядуваних і автономних областей на основі врахування самим місцевим населенням господарських і побутових умов, національного складу населення і т. д.»¹⁸. Обстоюючи принцип демократичної централізації, В. І. Ленін виходив з того, що велика централізована держава створює найкращі умови для розитку класової бо-

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 373.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 131.

¹⁸ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 291.

ротьби пролетаріату і для його інтернаціональної єдності. «Марксист,— писав він у 1914 р.,— розуміється, ставляться вороже до федерації і децентралізації — з тієї простої причини, що капіталізм вимагає для свого розвитку якомога більших і якомога більш централізованих держав. При інших рівних умовах, свідомий пролетаріат завжди відстоюватиме більшу державу. Він завжди боротиметься проти середньовічного партикуляризму, завжди вітатиме якомога тісне економічне згуртування великих територій, на яких могла б широко розгорнутися боротьба пролетаріату з буржуазією»¹⁹.

Важливо при цьому звернути увагу на підкреслене В. І. Леніним застереження: «при інших рівних умовах», на якому він наголошував і в інших працях²⁰. Уважний, вдумливий аналіз умов, за яких більшовицька підтримка великих централізованих держав може втратити смисл, був однією з головних рис ленінського підходу до розв'язання питання про форми національно-державного устрою.

Буржуазні історики воліють не помічати цих цілком ясних ленінських думок. Негативне в принципі ставлення більшовицької партії до федерації в дожовтневий час цікавить їх лише в одному плані: щоб зобразити його у вигляді доказу «зневажання» більшовиками прав і інтересів націй. Показові в цьому плані міркування автора книги «Радянська модель світової держави» Е. Гудмена з приводу листа В. І. Леніна С. Г. Шаумяну від 23 листопада 1913 р. Вирвана з контексту цього листа фраза: «не думай, що ти маєш «право» на федерацію» здається Е. Гудмену переконливим підкріпленням його тези про «нехтування» більшовиками корінних інтересів націй²¹.

Захоплений своєю роллю «критика», Гудмен зовсім не помічає того, що у даному разі смисл наведеної ним ленінської фрази полягає навіть не у запереченні федерації як такої, а у запереченні лозунга «право нації на федерацію», як абсурдного в своїй основі. Кількома рядками вище Ленін висловлює свою рішучу незгоду з висунутою С. Г. Шаумяном тезою про те, що «право на самовизначення означає також право на федеративний зв'язок». «Абсолютно незгоден,— пише В. І. Ленін.— Воно не означає права на федерацію. Федерація є союз рівних, союз, який вимагає загальної згоди. Як же може бути *право однієї* сторони на *згоду* з нею другої сторони?? Це абсурд.»²².

Після наведеної цитати фраза, яка здається Гудмену sacramentalною, пояснюється зовсім легко. «За мене не вирішуй, не думай, що ти маєш «право» на федерацію»,— пише Ленін на адресу будь-якої з раніше гноблених націй, і розуміти його треба тільки так: кожна нація має право вступити в федерацію, але жодна нація не може в односторонньому порядку вимагати федерації. Де ж тут зневажання прав нації, яке побачив Гудмен? Здравомисляча людина тут, навпаки, побачить ще один акцент на рівноправності націй, відстоювання послідовного демократизму у розв'язанні національного питання. Але навіть очевидних істин не дано зрозуміти людям, засліпленим нестримною ворожістю до марксизму-ленінізму.

Втім, справа не тільки в цих частковостях. Буржуазні історики не хочуть зрозуміти головного: того, що, на відміну від анархістських теоретиків, яких у майбутній державі цікавила головним чином форма, марксисти завжди ставили питання про форму держави в залежність від класової суті цієї держави та історичної обстановки. В. І. Ленін

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 27.

²⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 199; т. 21, стор. 82; т. 19, стор. 481.

²¹ E. Goodman. The Soviet Design for a World State, New York, 1960, стор. 213.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 442.

неодноразово підкреслював, що федерація є добровільний союз суверенних держав, і тому висунування лозунгу федерації в умовах царської «тюрми народів» позбавлене смислу. У доповіді про програму партії на VIII з'їзді РКП(б) Володимир Ілліч говорив: «Те, що ми пишемо в програмі, є визнання того, що сталося на ділі після епохи, коли ми писали про самовизначення націй взагалі. Тоді не було ще пролетарських республік. Коли вони з'явилися і тільки в тій мірі, в якій вони з'явилися, ми змогли написати те, що ми тут написали: «Федеративне об'єднання держав, організованих за *радянським типом*»²³.

Отже, не так вже й «несподівано» з'явилося в програмі нашої партії поняття «федеративне об'єднання держав». Воно постало в ній цілком закономірно, і саме тоді, коли утворилися суб'єкти федерації — повноправні радянські республіки. Але ленінський план федеративного устрою Росії визрівав поступово, в міру переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну. В умовах кардинальної зміни обстановки в Росії, викликаной Лютневою революцією, В. І. Ленін закликав особливо уважно ставитися до теорії, творчо розвивати її. У квітні 1917 р. він писав: «Тепер необхідно засвоїти собі ту безперечну істину, що марксист повинен враховувати живе життя, точні факти *дійсності*, а не продовжувати чіплятися за теорію вчорашнього дня, що, як усяка теорія, в кращому разі лише намічає основне, загальне, лише *наближається* до охоплювання складності життя»²⁴. Блискучий зразок такого ставлення до теорії В. І. Ленін дав своїм аналізом співвідношення між соціалістичним рухом пролетаріату і загальнодемократичними визвольними рухами пригноблених націй і зробленим на основі цього аналізу висновком про можливість і доцільність використання федеративних форм у конкретних умовах Росії. І це була ніякою мірою не зрада марксистським принципам і не вимушена «переорієнтація», в якій так люблять звинувачувати В. І. Леніна і партію більшовиків апологети буржуазії, а дальший творчий розвиток теорії марксизму в національному питанні. Відкриття і послідовне обстоювання Володимиром Іллічем радянської федерації і радянської автономії як державних форм розв'язання національного питання було ніякою мірою не «протитрутою» (вираз В. Аспатур'яна) більшовицьким лозунгам про право націй на самовизначення, а навпаки — логічним розвитком цього лозунгу. Тому що самовизначення націй мало стати і дійсно в переважній більшості стало основою і прологом їх об'єднання на новій, цілком добровільній федеративній основі. Саме це мав на увазі В. І. Ленін, коли писав: «Якщо ми вимагаємо свободи відокремлення для... *всіх* без винятку пригноблених і неповноправних націй, то зовсім не тому, що ми за відокремлення їх, а тільки тому, що ми за *вільне, добровільне* зближення і злиття, а не за насильствене. *Тільки тому!*»²⁵.

Щоб поставити питання про створення федерації в Радянській Росії, В. І. Леніну зовсім не потрібно було, як твердять А. Лоу, Е. Гудмен та інші буржуазні теоретики, докорінно переглядати свої погляди на федерацію. Йшлося лише про узгодження цих поглядів з обстановкою, яка склалася в країні в період підготовки і проведення соціалістичної революції, про конкретизацію її стосовно до нових умов. Той факт, що до революції партія всерйоз займалася майбутніми формами національно-державного устрою, мав неоціненне значення для наступного розв'язання цього питання на практиці після перемоги Жовтня.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 146.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 25.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 54.

З другого боку, практика післяреволюційного національно-державного будівництва вносила свої корективи в теорію, збагачувала її.

Велика Жовтнева соціалістична революція дала класичний зразок пролетарського методу розв'язання національного питання. Послідовне здійснення в ході революції і після неї ленінської національної політики, заснованої на принципах рівності всіх народів, здійснення їх права на вільне самовизначення створило найсприятливіші умови для добровільного братерського об'єднання народів в єдиній багатонаціональній соціалістичній державі. Утвердження диктатури пролетаріату у формі Радянської влади, інтернаціональної за самою своєю природою, заклало непорушну політичну основу дружби і братерського співробітництва націй.

Найвеличнійший в історії революційний переворот, яким була Жовтнева революція, вніс докорінні зміни в саму постановку національного питання, створив принципово нові умови для його розв'язання. Природно, що ці нові умови вимагали від партії дальшого розвитку, конкретизації стосовно до нових умов багатьох питань національних взаємовідносин, зокрема питань національно-державного будівництва.

В дожовтневих умовах, коли Росія являла собою централізовану державу, створення федерації означало б крок назад, децентралізацію, вело б до ослаблення економічних та інших зв'язків, до роздроблення сил робітничого класу. В післяжовтневих умовах, навпаки, федерація була кроком до централізації, до посилення різноманітних зв'язків між національностями Росії. Стара, імперіалістична єдність царської Росії була зруйнована ще в результаті Лютневої революції; численні буржуазно-націоналістичні «уряди», які утворилися на окраїнах, посилено використовували популярну в масах ідею національної державності для боротьби за відокремлення від Росії. В цих умовах саме федерація повинна була закласти основи нової, соціалістичної єдності націй колишньої Російської імперії, забезпечити інтернаціональне згуртування робітничого класу і всіх трудящих, створити умови для використання національної державності раніше пригноблених народів в інтересах їх відродження і всебічного розквіту.

Уважно прислуховуючись до вимог суспільного життя, В. І. Ленін, зокрема, побачив у федерації одну з можливих і найбільш прийнятних форм взаємовідносин між Росією і Україною. У «Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради» наголошувалося на праві українського народу «зовсім відокремитися від Росії або вступити в договір з Російською республікою про федеративні і тому подібні взаємовідносини між ними»²⁶. 12 грудня 1917 р. Народний Комісаріат у справах національностей від імені Радянського уряду заявив, що Раднарком «готовий визнати федеративний устрій політичного життя нашої країни, якщо цього побажає трудове населення областей Росії»²⁷.

Практика взаємовідносин між Росією і Україною, які згідно з рішеннями I Всеукраїнського з'їзду Рад будувалися на федеративній основі, показала, що ця форма державного устрою якнайкраще відповідає інтересам всіх націй Росії. Федеративний принцип побудови багатонаціональної Радянської держави був закріплений у прийнятих III Всеросійським з'їздом Рад у січні 1918 р. «Декларації прав трудящого і експлуатованого народу» і резолюції «Про федеральні установи Російської республіки». Принцип федеративного об'єднання держав,

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 319.

²⁷ Э. В. Тадевосян. В. И. Ленин о государственных формах решения национального вопроса в СССР, М., 1970, стор. 95.

організованих за радянським типом, знайшов відображення і в другій Програмі партії, прийнятій 1919 р.²⁸

Радянська федерація — новий тип федерації, невідомий раніше і докорінно протилежний старому, буржуазному типу федерації. Ця відмінність полягає не лише в принципово новій класовій суті і зовсім інших цілях, але і в нових організаційно-політичних принципах побудови радянської федерації. Вона будується на базі демократично обраних Рад, за національно-територіальною ознакою, на основі добровільного характеру об'єднання і цілковитої рівноправності республік. За словами В. І. Леніна, радянська федерація являє собою «новий, небачений в історії, тип державної влади, волею революції покликаної очистити землю від всякої експлуатації, насильства і рабства»²⁹.

Ленінські принципи радянської федерації стали теоретичним фундаментом, на якому було побудовано велику федеративну державу — Союз РСР. На відміну від формальної буржуазної демократії, яка проголошує, але ніколи на практиці не здійснює національну рівність, соціалістична демократія дала найнадійніші гарантії рівних прав і можливостей народів, створила умови для розв'язання національних проблем з урахуванням корінних інтересів трудящих різних національностей. Союз Соціалістичних Республік виявився найбільш життєздатною і досконалою формою устрою багатонаціональної держави, яка гармонійно поєднує інтереси всього суспільства з інтересами кожної нації. Уперше в історії було створено союзну державу, в якій суверенними є як федеративне об'єднання в цілому, так і кожна з союзних республік, що його утворюють. Радянська федерація привела в дію найширші можливості для економічного і культурного співробітництва й розвитку всіх народів, що населяли колишню Російську імперію, і здійснила на практиці ті ідеї, про які віками мріяло людство.

Ідеологи буржуазії не можуть не відчувати величезної притягальної сили радянського досвіду національно-державного будівництва. Намагаючись опорочити цей досвід, вони піддають шаленим нападкам федеративний устрій багатонаціональної радянської держави, доходячи до прямого заперечення радянської федерації. «СРСР — не федерація в нормальному західному розумінні цього слова. Його краще характеризувати як багатонаціональну унітарну державу», — пише автор книги «Сучасний радянський уряд» Л. Черчворд³⁰. Про те, що СРСР «не є справжньою федерацією» пише в книзі «Радянська держава» Е. Реймонд³¹. Начисто заперечує федеративний характер Союзу РСР Р. Пайпс³². «Докази» того, що союзні республіки СРСР являють собою, мовляв, «фіктивні держави», ідеологи буржуазії відшукують здебільшого в тому, що республіканські органи влади підпорядковані загальносоюзним.

Не можна не відзначити, що при аналізі природи федеративних форм буржуазні історики і юристи демонструють, як правило, формальний підхід до федерації, абстрагуючись від будь-якого аналізу її ролі, яку відігравала федерація на різних історичних етапах розвитку суспільства, в різних історичних умовах. З однією міркою вони підходять до аналізу і буржуазного, і радянського федералізму, не бажаючи помічати того докорінно відмінного змісту, який закладено в федера-

²⁸ КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 390.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 429.

³⁰ L. Churchward. Contemporary Soviet Government, London, 1968, стор. 167.

³¹ E. Raymond. The Soviet State, New York and London, 1968, стор. 251.

³² R. Pipes. The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism, 1917—1923, Cambridge, 1964, стор. 286, 296.

тивних формах в умовах капіталізму, з одного боку, і в умовах соціалізму, з іншого.

В умовах капіталізму федерація не є засобом розв'язання національних проблем. Її метою є підтримання національних привілеїв більш сильної нації, прикритих ілюзією «національного миру». У буржуазній федерації завжди існує ґрунт для антагонізмів, і тому всі буржуазні багатонаціональні держави нетривкі і несталі. Показово, що жодна буржуазна федерація, крім Індії, не будується за національною ознакою, хоча всі вони відрізняються багатонаціональним складом населення. Буржуазії вигідне нівелювання націй, цеминуче в федераціях, побудованих за територіальним принципом.

В антагоністичній за самою своєю природою буржуазній федерації будь-яке розширення прав кожного її члена являє собою загрозу цілісності федеративного союзу. Саме тому загальна тенденція розвитку буржуазної федерації зводиться до посилення в ній централізаторських начал, тобто до значного розширення компетенції центральної влади за рахунок відповідного зменшення компетенції членів федерації.

Ця обставина, ясна річ, посилено маскується буржуазними ідеологами. Значна частина їх намагається довести, ніби відносини між центральною владою і членами буржуазної федерації складаються не на основі підкорення, а на основах координації. Англійський дослідник федеративного устрою США і Австралії К. Уер вважає, приміром, що федеральна влада і влада членів федерації «скоординовані і незалежні одна від одної у відповідних сферах». Аналогічні погляди висловлює Г. Нав'яський у ФРН³³.

Насправді ж відносини між членами буржуазної федерації будуються не на основах координації, а на принципах підкорення слабкого сильному. В різних типах буржуазних федерацій ці відносини мають певні особливості, але суть їх лишається незмінною. Традиційні для буржуазної науки уявлення про взаємовідносини всередині федерації механічно переносяться буржуазними ідеологами і на радянську федерацію. Вони вперто не хочуть розуміти, що досвід радянського державного будівництва несумісний з практикою буржуазного федералізму.

На відміну від буржуазних радянська федерація будується на принципах демократичного централізму, який в основних питаннях управління державою не тільки не виключає ініціативи на місцях, але обов'язково передбачає її. В СРСР забезпечено всебічний розвиток у нерозривній єдності союзної державності і національної державності республік на основі принципів демократичного централізму і соціалістичного федералізму, радянської соціалістичної демократії. Те, що в умовах капіталізму являє собою два протилежних і несумісних процеси, в умовах соціалізму перетворюється в дві сторони єдиного процесу зміцнення й розвитку демократичного централізму у будівництві Радянської багатонаціональної держави.

Буржуазним історикам і соціологам, які люблять бавитися вигаданими схемами «зіткнення» централізму у розвитку нашої держави з корінними інтересами націй і народностей СРСР, недоступне розуміння діалектичного характеру взаємодії централізму і демократизму в розвитку Союзу РСР. Вони не можуть збагнути тієї простої істини, що чим ширший демократизм на місцях, тим тісніша згуртованість національних республік, тим, отже, кращі умови для централізованого керівництва. І навпаки, чим вищий рівень централізованого керівництва в

³³ Г. В. Александренко. Буржуазный федерализм (критический анализ буржуазных федераций и буржуазных теорий федерализма), К., 1962, стор. 50.

масштабах всієї країни, чим сильніша багатонаціональна Радянська держава в цілому, тим більшу допомогу дістають національні республіки, тим більші можливості у них для розвитку своєї економіки, культури, національної державності.

Одним з провідних мотивів у тій інтерпретації, якій піддає буржуазне «радянознавство» проблеми політичного розвитку нації і народностей СРСР, є твердження про те, що національні республіки в СРСР, мовляв, позбавлені права на вибір політичного ладу. Згадуваний вже В. Аспатур'ян, наприклад, вважає за потрібне зазначити, що Радянський Союз — єдина багатонаціональна держава в світі, яка визнає право народів, що її утворили, на вільний вихід з її складу. Однак, на його думку, це право є «абстрактним», оскільки жодна з союзних республік «не готова зробити таку спробу»³⁴. Про те, що право кожної союзної республіки вийти із складу СРСР є, мовляв, «нереальним», пишуть Е. Реймонд, С. Гендель та багато інших «радянознавців»³⁵.

Як бачимо, і в цьому питанні буржуазні «вчені» підходять до СРСР з мірками буржуазного федералізму. Надання суб'єктам федерації права виходу з неї і справді могло б легко зруйнувати будь-яку буржуазну федерацію. Що ж до радянської федерації, то її члени не відчують ні найменшої потреби в реалізації свого права на вихід із неї. На своєму багаторічному життєвому досвіді вони давно переконалися в тому, які багаті плоди дає згуртування їх у Союзі Радянських Соціалістичних Республік, які широчезні можливості воно відкриває в майбутньому. У братерському єднанні якнайповніше розкрилися будівнича енергія, творчі здібності, таланти всіх націй і народностей нашої держави.

Закриваючи III Всеросійський з'їзд Рад, де було прийнято історичне рішення про федеративний устрій Радянської Росії, В. І. Ленін пророче передбачав, що «буржуазія пустить усі засоби в хід, гратиме вабанк, щоб розбити наше єднання». Але для нього була цілком ясною даремність цих підступних спроб. «Ми владарюємо,— говорив він,— не поділяючи, за жорстоким законом стародавнього Риму, а з'єднуючи всіх трудящих нерозривними ланцюгами живих інтересів, класової свідомості... Цілком добровільно, без брехні і заліза, ростиме ця федерація, і вона незламна. Найкраща запорука її незламності — ті закони, той державний лад, який ми творимо у себе»³⁶.

Подобається це чи не подобається імперіалістичній буржуазії, федерація, утворена народами нашої країни, сильна саме тим, що вона — радянська. Союз РСР уособлює небачені раніше в історії відносини єдності, дружби, всебічного співробітництва вільних народів. Будучи могутньою рушійною силою радянського суспільства, дружба радянських народів являє собою невичерпне джерело творчості трудящих усіх національностей СРСР в ім'я найбагатороднішої мети — побудови комунізму.

³⁴ The Soviet Political System, стор. 82.

³⁵ E. Raymond. Назв. праця, стор. 252; The USSR after 50 years, стор. 20—21.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 429—430.

ЗДОБУТКИ РАДЯНСЬКОГО ТАДЖИКИСТАНУ — ПЛОДИ БРАТЕРСЬКОЇ ДРУЖБИ НАРОДІВ

Успіхи, досягнуті таджицьким народом за роки Радянської влади в розвитку економіки і культури, в формуванні національної державності, переконливо і яскраво свідчать про велику силу і життєвість радянського ладу. Досвід Таджикистану, як і інших республік Радянського Союзу, котрі здійснили грандіозний стрибок від феодалізму до соціалізму, від відсталості — до прогресу, від злиденності — до щасливого, культурного й заможного життя, має всесвітньо-історичне значення. Він підтверджує геніальне ленінське передбачення про можливість для відсталих у минулому народів перейти до соціалізму, минувши капіталістичну стадію розвитку; він указує всім народам Сходу, що борються, єдино можливий і правильний шлях національного відродження і соціально-економічного прогресу.

В. І. Ленін вимагав виключної уваги до потреб та інтересів раніше пригнічених, відсталих народів, вказував на необхідність подання їм всебічної допомоги з боку передових націй країни¹. Ці ленінські вимоги були внесені в резолюцію XII з'їзду партії. З'їзд вказав, що допомога народам у подоланні вікової відсталості має, передусім, виявитися в практичних заходах — створенні промислових вогнищ і розвитку культури. «Боротьба за ліквідацію фактичної нерівності національностей,— говорилося в резолюції XII з'їзду з національного питання,— боротьба за піднесення культурного і господарського рівня відсталих народів є... черговим завданням нашої партії»².

Досягнення таджицького народу — результат творчого й послідовного втілення в життя Комуністичною партією і Радянським урядом принципів національної політики, висунутих великим Леніним.

«Концентрація матеріальних засобів і зусиль, безкорислива взаємна допомога радянських народів дали змогу створити в усіх республіках високорозвинуту промисловість і велике механізоване сільське господарство... На місці феодальних і напівфеодальних окраїн царської Росії вирости численні промислові і культурні центри, впорядковані міста і села»³.

Територія сучасного Таджикистану до революції являла собою одну з найвідсталіших окраїн царської Росії. Навіть у більш розвинутих, північних районах, що входили до складу Туркестанського генерал-губернаторства, в 1916 р. діяло тільки 16 карликових фабрик і заводів, на яких було зайнято лише 337 робітників, а також 2 невеликих гірничорудних підприємства — шахта і нафтопромисел. Крім того, тут налічувалося ще 2347 кустарів⁴. Місцеві робітники здебільшого виконували підсобні, низькооплачувані роботи. В січні 1914 р. на промислових підприємствах Туркестанського краю 95,4% робітників-тад-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 337—338; т. 31, стор. 209.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 667.

³ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року, К., 1972, стор. 14.

⁴ ЦДА Таджикиської РСР, ф. I—I, оп. I, од. зб. 2124, арк. 110 зв., 111.

жиків працювало чорноробами⁵. Що ж стосується Східної Бухарі (сучасний Центральний і Південно-Східний Таджикистан), то тут існувало тільки дрібне кустарне виробництво. Але й воно наприкінці XIX — на початку XX ст. все більше занепадало, не витримуючи конкуренції з дешевшими виробами фабрично-заводської промисловості Центральної Росії.

До революції вся «енергетика» Таджикистану (в сучасних його межах) складалася з кількох дизельних електростанцій, що обслуговували єдиний нафтопромисел. Вони виробляли на рік 30 тис. *квт-год.* електроенергії.

Подвійний гніт — царизму й місцевої феодальної знаті — призвів до культурної відсталості. Таджикицький народ — творець багатой стародавньої культури, який дав світові цілу плеяду видатних учених, мислителів і поетів, народ, самобутне і прекрасне мистецтво якого сягає своїм корінням у глибину віків, був позбавлений права навіть на елементарну освіту. За даними перепису 1897 р., серед таджиків, що населяли Туркестанський край, число грамотних становило всього 2,3%. В 1911 р. на території нинішнього Таджикистану було 10 «російсько-тубільних» шкіл (усі — в Ходжентському повіті) з 13 вчителями та 369 учнями⁶. Східна Бухара взагалі не мала ніяких загальноосвітніх учбових закладів, існували тільки релігійні школи: нижчі, так звані «мактаб», і вищі — «мадраса».

На території дореволюційного Таджикистану не було жодної культурно-освітньої установи, не видавалося ні газет, ні журналів, ні книжок. В 1913 р. в єдиний лікарні на 40 ліжок та 11 лікарських амбулаторно-поліклінічних закладах працювало 19 лікарів, у тому числі 6 — зубних⁷. На 25 тис. населення припадало 1 лікарняне ліжко, а на 100 тис. чол. — тільки 1 лікар.

Приєднання Середньої Азії до Росії відіграло важливу роль в історичній долі народів цього краю. Під впливом революційного руху в центрі країни виник і розвинувся революційний і національно-визвольний рух у Туркестані й Бухарі.

У жовтневі дні 1917 р. в боротьбі за встановлення Радянської влади в Північному Таджикистані та в Бухарі разом з російськими робітниками брали активну участь трудящі місцевих національностей. У Північному Таджикистані основною рушійною силою в Лютневій і Жовтневій революціях були трудящі корінних національностей, які виступили в союзі з солдатами під керівництвом російського пролетаріату. Спроби російської буржуазії та місцевих націоналістичних елементів розколоти цей союз успіху не мали. Трудящі таджиків, узбеків, туркменів й киргизів вбачали в російському пролетаріаті свого досвідченішого революційного керівника, здатного допомогти їм у боротьбі за соціальне та національне визволення.

Разом з комуністами інших національностей організаторами боротьби за встановлення Радянської влади в північних районах Таджикистану були такі відомі революціонери-таджиків, як Джура Закиров, Хайдар Усманов, Раїмберди Ігамбердієв, Абдулло Рахімбаєв та ін.

В союзі з російським пролетаріатом трудящі місцевих національностей здійснили вересневу революцію 1920 р. в Бухарі. Характерно, що частини Червоної Армії, які за наказом командуючого Туркестан-

⁵ В. В. Загорская и К. А. Александр. Промышленные заведения Туркестанского края, Петроград, 1915, стор. 48, 49.

⁶ Культурное строительство СССР. Статистический сборник, М., 1956, стор. 32.

⁷ Народное хозяйство Таджикской ССР в 1968 г. Статистический ежегодник, Душанбе, 1969, стор. 251.

ським фронтом М. В. Фрунзе прийшли на допомогу повсталому народові Бухари, наполовину складалися з корінного населення, а 2 полки були цілком укомплектовані з жителів Бухари. У 1-му східному мусульманському полку, що брав участь у штурмі Бухари, близько 3 тис. бійців становили узбеки, таджики, туркмени, казахи, киргизи та ін.⁸

В роки громадянської війни допомога інших братніх народів — і, передусім, російського — дала можливість таджицькому народові розгромити об'єднані сили внутрішньої контрреволюції та іноземної інтервенції, відстояти і зміцнити Радянську владу. В Таджикистані проти сил контрреволюції мужньо билися росіянин М. Д. Томін, українці І. Ф. Федько та А. Т. Федін, вірменин Я. А. Мелькумов, поляк Ч. А. Путовський, казах Абдулло Ярмухамедов, туркмен Равшан Баймурадов і багато інших. У визволенні народів Середньої Азії, в тому числі й таджицького народу, визначна роль належить радянському полководцеві М. В. Фрунзе.

Одним з найважливіших завдань соціалістичного будівництва було формування соціалістичної національної державності. Як відомо, в дожовтневий період території, населені таджиками, входили до складу Туркестанського генерал-губернаторства та Бухарського емірату. Цю розмежованість ліквідувала тільки Радянська влада.

У вересні 1924 р. Надзвичайна сесія Туркестанського ЦВК, V Всебухарський і V Всехорезмський з'їзди Рад прийняли рішення про національно-державне розмежування республік Середньої Азії. 14 жовтня 1924 р. 2-га сесія ВЦВК РРФСР XI скликання, а 27 жовтня — 2-га сесія ЦВК СРСР II скликання затвердили це рішення. У постанові ВЦВК вказувалося, що таджицькому народові надається право утворити Таджицьку Автономну Радянську Соціалістичну Республіку в складі Узбецької РСР⁹.

Новостворена Таджицька АРСР охоплювала населені переважно таджиками території колишніх Бухарської Народної Радянської і Туркестанської Автономної Радянської Соціалістичної республік. До неї увійшло 12 волостей Самаркандського та Ходжентського повітів і майже вся Східна Бухара з Гармським, Гіссарським, Кулябським, Курган-Тюбинським і, частково, Сари-Ассійським вілайетами¹⁰. Згодом до складу Таджицької АРСР було включено територію Паміру (Горно-Бадахшанську автономну область). На час створення Таджицької АРСР її територія дорівнювала 135,6 тис. км², а населення — 739,5 тис. чол., 78,33% якого становили таджики¹¹.

Тимчасовим органом державної влади в Таджицькій АРСР (до скликання Установчого з'їзду Рад) став Революційний комітет, що приступив до виконання своїх обов'язків 7 грудня 1924 р. Партиєне керівництво в республіці здійснювало створене 6 грудня 1924 р. Оргбюро КП(б) Узбекистану в Таджицькій АРСР¹².

У квітні 1929 р. II з'їзд Рад Таджицької АРСР, враховуючи побажання трудящих, включив до складу Таджицької АРСР Ходжентський округ (з 16 районами і 3 містами), населений переважно таджиками. У травні 1929 р. III з'їзд Рад Узбецької РСР затвердив це рішення. 16 жовтня 1929 р. III Надзвичайний з'їзд Рад Таджицької АРСР

⁸ А. Богоутдинов, А. Вишнеvский. Роль русского рабочего класса в исторических судьбах таджикского народа, Душанбе, 1967, стор. 58—59.

⁹ В. А. Козачковский. От феодализма до победы социализма, Душанбе, 1966, стор. 122—123.

¹⁰ Там же, стор. 124—125.

¹¹ Народное хозяйство Таджикистана. Труды комиссии Среднеазиатского экономического бюро по делам Таджикистана, 1926, стор. 4.

¹² Очерки истории Коммунистической партии Таджикистана, изд. 2-е, Душанбе, 1968, стор. 15, 17.

прийняв Декларацію про перетворення ТАРСР на союзну республіку¹³, а в березні 1931 р. VI з'їзд Рад СРСР — закон про добровільне входу Таджицької республіки до складу союзної держави¹⁴. Постановою ЦК ВКП(б) від 25 листопада 1929 р. Таджицьку обласну партійну організацію перетворено на Компартію Таджикистану з безпосереднім підпорядкуванням ЦК ВКП(б), а Таджицький обком — на ЦК Компартії Таджикистану¹⁵. I (Установчий) з'їзд КП(б) Таджикистану (6—15 червня 1930 р.) організаційно оформив створення Комуністичної партії (більшовиків) Таджикистану.

Соціалістичне будівництво в Таджикистані проходило у надзвичайно складних і своєрідних умовах. На час встановлення Радянської влади населення республіки перебувало на різних етапах історичного розвитку. На більшій частині території республіки панували феодальні відносини; на Східному Памірі і в південних районах, де населення займалося скотарством і вело кочівний та напівкочівний спосіб життя, збереглися родові відносини, а місцями в глухих районах колишньої Східної Бухари — навіть патріархальна община.

Під час громадянської війни, що мала на території Таджикистану надзвичайно затяжний характер, продуктивні сили республіки були вкрай підірвані. Різко скоротилися посівні площі, особливо під бавовником; перестала діяти більшість місцевих іригаційних споруд. Республіка не мала необхідних кадрів спеціалістів, навіть просто грамотних людей налічувалися одиниці. Цілком природно, що за цих умов населення Таджикистану не могло власними силами відродити народне господарство свого краю.

Лише завдяки дружбі народів, тісному економічному і культурному співробітництву та взаємодопомозі трудящі республіки подолали всі перепони на своєму шляху, успішно здійснили соціалістичну індустріалізацію, колективізацію сільського господарства і справжню революцію в галузі культури.

В період передвоєнних п'ятирічок Таджицька РСР не мала необхідних передумов для здійснення індустріалізації — фінансових ресурсів, кадрів промислових робітників і спеціалістів для різних галузей народного господарства, відповідної сировинної бази. Вона спиралася на допомогу пролетаріату всієї країни, на матеріально-технічну базу союзної промисловості.

Загальновідомо, що однією з основ індустріалізації є наявність джерел нагромаджень. Однак до 1937 р. народне господарство Таджикистану було збитковим. Цей дефіцит у бюджеті покривався за рахунок дотацій Союзного уряду. Наприклад, за першу п'ятирічку бюджет республіки становив 417 млн. крб., з них дотація Союзного уряду — 290,9 млн. крб.¹⁶ Фінансова допомога Союзного уряду Таджикистанові забезпечила випереджаючі темпи зростання бюджетних асигнувань порівняно з іншими республіками. За роки першої п'ятирічки вони збільшилися на душу населення в РРФСР в 1,5 раза, на Україні, в Білорусії та Закавказькій Федерації — в 2,5, в Узбецькій РСР — у 4, в Туркменській — у 5,5, а в Таджикистані — у 8,5 раза¹⁷.

Всі великі новобудови республіки в період соціалістичної індустрі-

¹³ Д. Фаньян. К истории советского строительства в Таджикистане (1920—1929 гг.). Сб. документов, ч. 1, 1941, стор. 142, 143.

¹⁴ Собрание законов СССР, 1931, № 17, стор. 162.

¹⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, од. зб. 766, арк. 13.

¹⁶ А. Р а х и м б а е в. Об итогах сентябрьского пленума Средазбюро ЦК ВКП(б), Сталинабад, 1934, стор. 25, 26.

¹⁷ У. Ашуров. Национализация советского аппарата и вопросы культурного строительства в республиках Средней Азии, Москва — Ташкент, 1939, стор. 11, 12.

алізації — Вардобська ГЕС, підприємства текстильної промисловості та інші значні об'єкти — були справжніми будовами дружби. З інших союзних республік надходили верстати, обладнання, сучасна техніка; прибували робітники, які брали участь у створенні індустріальної бази Таджикистану, передавали свій досвід таджикам.

Допомога братніх народів відіграла вирішальну роль у формуванні національного робітничого класу в Таджикистані. Текстильників готували на фабриках Ленінграда, Іваново-Вознесенська і Ташкента, металістів — на заводах Москви, Ленінграда, Харкова, шахтарів — у Донбасі й Караганді.

Практика соціалістичного будівництва народила таку прекрасну форму взаємодопомоги, як шефство трудящих передових промислових центрів та окремих міст над відсталими в минулому національними країнами. Москва здійснювала шефство над радіо- і телефонним зв'язком Таджикистану. В 1933 р. Ленінградська міськрада уклала договір з Душанбінською про культурне і політичне шефство. При Ленграді було створено спеціальну комісію, що контролювала виконання взаємних зобов'язань. Різні робітничі колективи шефствували над бавовнярськими колгоспами, радгоспами та цілими районами.

Допомога робітничого класу передових районів країни відіграла важливу роль у соціалістичному перетворенні й розвитку сільського господарства Таджикистану. Була здійснена його широка реорганізація і технічне переоснащення. Сільськогосподарську техніку Таджикистанові постачали машинобудівні підприємства Сталінграда, Ростова-на-Дону, Свердловська, Харкова та інших міст Російської Федерації, України, Білорусії. З різних кінців країни сюди прибували агрономи, зоотехніки, іригатори, ветеринари, механізатори та інші спеціалісти.

За постановою листопадового (1929 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) на село організаторами й керівниками колгоспного руху було надіслано 25 тис. кадрових робітників. Багато їх прибуло і в Таджикистан. Постанці робітничого класу відіграли значну роль у створенні та зміцненні колгоспів республіки.

Таджицький народ завжди з почуттям глибокої вдячності сприймав цю братню допомогу і прагнув постійно збільшувати свій вклад у розв'язання загальносоюзних завдань.

Високе розуміння єдності інтересів усіх народів СРСР виявили трудящі Таджикистану в роки Великої Вітчизняної війни. Десятки тисяч синів таджицького народу обороняли Москву, билися під стінами Ленінграда й Сталінграда, визволяли міста і села України та Білорусії, виконуючи свій патріотичний обов'язок, виявляючи синівську любов і відданість нашій багатонаціональній Батьківщині, яка вивела і таджиків на світлий шлях комуністичного будівництва.

Завдяки всебічній і безкорисливій допомозі всіх братерських народів Країни Рад таджицький народ за роки Радянської влади зумів добитися разючих успіхів у розвитку економіки й культури.

Одним з найважливіших підсумків здійснення ленінської національної політики в Таджикистані є соціалістична індустріалізація. Край, куди до революції завозилися навіть кетмені, перетворився на передову індустріальну республіку з високорозвинутою, багатогалузевою промисловістю.

Народне господарство Таджикистану розвивалося на основі наукового врахування національних інтересів, економічної доцільності та ефективності, конкретних історичних умов. В довоєнний період в республіці переважно розвивалися бавовняний промисловий комплекс, харчова та легка промисловість (особливо текстильна та шовкова), а також гірничодобувна.

В післявоєнний період на основі розвіданих корисних копалин, зростання чисельності й кваліфікації робітничого класу, інженерно-технічної інтелігенції, розширення спеціалізації виробництва та його кооперування у загальносоюзному масштабі, в Таджикиській РСР почали створюватися й інші галузі — хімічна, машинобудівна, електротехнічна, виробництво обладнання для нафтобудівної та газової промисловості, випуск побутових холодильників і т. ін. Обсяг промислової продукції в 1970 р., порівняно з 1913 р., збільшився у 87 разів¹⁸. При цьому особливо швидкими темпами розвивалися виробництво будівельних матеріалів (валова продукція в 1968 р., порівняно з 1913 р., зросла в 1672 рази), машинобудування і металообробка (в 1338 рази), бавовноочистка (в 507 разів) і паливна промисловість (у 139 разів)¹⁹.

У Таджикистані налічується більше 90 галузей і підгалузей промислового виробництва, яке стало провідним у народному господарстві республіки. В 1970 р. частка промислової продукції (разом з транспортом і зв'язком) у всьому суспільному продукті становила 58,1%, будівництва — 13, сільського господарства — 22,4%. Зростає питома вага таких галузей важкої індустрії, як енергетична, паливна, гірничорудна, металообробна, виробництво будівельних матеріалів. Якщо в 1940 р. виробництво засобів виробництва становило менше 25% загального обсягу валової продукції, то в 1968 р. — більше 70%²⁰.

І в післявоєнний період, хоч уже давно ліквідовано колишню економічну відсталість Таджикистану, зберігаються переважаючі темпи розвитку його народного господарства з найважливіших показників. Так, за останні 20 років виробництво електроенергії зросло в цілому по країні, приблизно, в 10 разів, а в Таджикистані — більш як у 20 разів²¹.

Близько 400 підприємств — такий сучасний промисловий потенціал республіки. Таджикистан відіграє все значнішу роль у загальносоюзному поділі праці. В 1970 р. Таджикиській РСР, яка займає 0,6% території і в якій проживає 1,2% населення країни, належало 11% союзного виробництва бавовни-волокна, 3,1% виготовлення побутових холодильників, 3,5% — шовкових тканин, 2,5% — олій²².

Прогрес сучасної промисловості неможливий без випереджаючого розвитку енергетики. За останні 20 років у Таджикистані збудовані такі великі електростанції, як Кайраккумська ГЕС «Дружба народів» на Сир-Дар'ї, Перепадна, Центральна і Головна гідроелектростанції на річці Вахш і Вахшському каналі, а також Душанбінська теплова електростанція.

Про темпи зростання енергетики республіки свідчать такі дані: якщо в 1940 р. було вироблено 62,1 млн. *квт-год.* електроенергії, а в 1950 р. — 169,5, то в 1971 р. — 3284 млн. *квт-год.*²³ Тобто за 31 рік виробництво електроенергії збільшилося майже в 53 рази. Та це лише початок створення «великої енергетики» Таджикистану. Нині ведуться посилені будівельні та дослідницькі роботи щодо дальшого використання однієї з найбагатших енергетичними ресурсами річок Таджикистану — Вахша.

¹⁸ Народное хозяйство Таджикской ССР в 1968 г. Статистический ежегодник Душанбе, 1969, стор. 29.

¹⁹ «Экономическая газета», № 13, березень, 1970 р.

²⁰ Народное хозяйство СССР в 1970 г. Статистический ежегодник, М., 1971 стор. 138.

²¹ «Экономическая газета», № 13, березень, 1970 р.

²² Народное хозяйство СССР в 1970 г. Статистический ежегодник, стор. 73.

²³ Таджикистан за годы Советской власти. Сборник статистических материалов Душанбе, 1967, стор. 56; «Коммунист Таджикистана», 27 січня 1972 р.

Нурекська ГЕС на Вахші — найбільша в Середній Азії і одна з найекономічніших у Радянському Союзі. Споруджувана у вузькій Пулісангинській ущелині 300-метрова гребля буде втричі вищою за Асуанську і створить утричі більший напір, а будівельних матеріалів на її спорудження потрібно стільки ж, як і на Асуанську. Об'єм греблі Нурекської ГЕС становитиме 56 млн. м³. На гідроелектростанції працюватиме 9 радіально-осьових турбін потужністю в 300 тис. квт кожна.

Швидкими темпами розвиваються гірничорудна і паливна промисловість. Таджикистан став важливим постачальником свинцево-цинкової руди, ртуті, вольфрамового та сурм'яного концентратів для металургійної промисловості СРСР.

За роки післявоєнних п'ятирічок в республіці створені нові машинобудівні та електротехнічні підприємства, що випускають низьковольтну електричну апаратуру і силові трансформатори, кабельні виробни, запасні частини до автомашин і тракторів, сільськогосподарські машини, ткацькі верстати, технологічне обладнання для бавовноочисної промисловості та підприємств громадського харчування, побутові холодильники тощо. Збудовано кілька заводів для обслуговування широко розвинутого шляхового та автотранспортного господарства: авторемонтних, мотороремонтних, ремонту шляхових і будівельних машин, екскаваторів.

Перше місце в республіці за обсягом виробництва посідає легка промисловість, створена на базі різноманітної сільськогосподарської сировини. Найбільшого розвитку набули такі її галузі, як бавовноочисна, шовкова, трикотажна, швейна, шкіряно-взуттєва та панчиношкарпеткова. В 1971 р. республіка виробила 76,1 млн. м² бавовняних і 41,6 млн. м² шовкових тканин, 3,4 млн. м² килимів та килимових виробів, 76,6 млн. дцм² хромових шкіртоварів, 6,2 млн. пар шкіряного взуття²⁴. Створено багатогалузеву й високорозвинуту харчову промисловість: олійну, консервну, виноробську, м'ясомолочну та хлібопекарську.

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років Таджикистанові доводилося запрошувати з інших союзних республік не тільки дипломованих спеціалістів, а навіть і кваліфікованих робітників — токарів, слюсарів, мулярів, штукатурів і т. д. Нині тут є численні кадри для всіх галузей промисловості, будівництва, транспорту. Якщо в 1929 р. в народному господарстві Таджицької РСР було зайнято 28 тис. робітників і службовців²⁵, то в 1971 р. — 618 тис.²⁶ (зростання в 22 з лишком раз).

Значного розвитку за роки Радянської влади досягли тут транспорт і зв'язок. Нині Таджицька РСР має розгалужену мережу шляхів сполучення: 255 км залізничних — нормальної колії, 386 — вузькоколіїних, близько 300 км освоєних річкових шляхів, 13 400 — автомобільних, у тому числі 8000 км — з твердим покриттям; довжина місцевих повітряних ліній перевищує 7500 км. В 1970 р. вантажооборот усіх видів транспорту перевищив 8400 млн. т/км (у 1960 р. — 2595,4 млн.), в тому числі залізничного — більше 6000 млн. т/км. Залізничні магістралі зв'язують Таджикистан з усіма союзними республіками та економічними районами країни. Він обмінюється вантажами більш як із 130 областями.

Бурхливо розвивалося в радянські роки сільське господарство республіки, особливо його провідна галузь — бавовництво. Площі під бавовником збільшилися з 26,7 тис. га в 1913 р.²⁷ до 254 тис. га в

²⁴ «Коммунист Таджикистана», 27 січня 1972 р.

²⁵ Таджикистан за годы Советской власти, стор. 129.

²⁶ «Коммунист Таджикистана», 27 січня 1972 р.

²⁷ Таджикистан за годы Советской власти, стор. 77.

1970 р.²⁸, а валовий збір бавовни — з 32,3 до 788,1 тис. т у 1971 р.²⁹, тобто в 24,4 раза. За успіхи, досягнуті в розвитку бавовництва та інших галузей сільського господарства, Таджикицька РСР у 1956 р. була нагороджена орденом Леніна. За врожайністю цієї провідної культури Таджикицька РСР посідає перше місце серед інших бавовносіючих республік і залишила далеко позаду всі зарубіжні країни.

За роки Радянської влади докорінно змінилася структура посівних площ. У 1913 р. під зерновими було зайнято 88,6% оброблюваної землі, а під бавовником — лише 5,4%³⁰. Нині ж він займає третину всіх посівних площ.

Сільське господарство республіки успішно розвивається завдяки певпинному зміцненню матеріально-технічної бази, комплексній механізації робіт, хімізації та електрифікації виробництва. В 1971 р. воно одержало 2955 тракторів (у фізичних одиницях), 1354 грузових та спеціалізованих автомашин, 501 бавовнозбиральну машину, 206 зернозбиральних комбайнів, 1649 тракторних плугів, 982 культиватори, 1188 косарок, 213 універсальних навантажувачів, 191 силосозбиральний комбайн³¹. У 1970 р., порівняно з 1940 р., кількість тракторів у колгоспах і радгоспах республіки збільшилася з 3884 (або 4129 у перерахунку на 15-сильні) до 21 964 (38 447 у перерахунку на 15-сильні), зернозбиральних комбайнів — з 137 до 1188, вантажних автомашин (включаючи й автоцистерни) — з 1534 до 11 538, а бавовнозбиральних комбайнів — зі 166 в 1960 р. до 2847. Сучасна техніка різко підвищила продуктивність і докорінно змінила умови праці сільських трудівників.

В 1950 р. в сільському господарстві республіки було спожито всього 7,9 млн. *квт-год.* електроенергії, в 1960 р. — 202,4, а в 1970 р. — 1150,6 млн. *квт-год.* Електроенергія все інтенсивніше впроваджується в сільськогосподарське виробництво і в побут колгоспного селянства. В 1950 р. нею користувалося тільки 10% колгоспів і 31% радгоспів, а в 1970 р., відповідно, — 96 і 99%.

Свого часу В. І. Ленін писав товаришам-комуністам Азербайджану, Грузії, Вірменії, Дагестану, Горської республіки: «Зрошення найбільше потрібне і найбільше перетворить край, відродить його, поховане минуле...»³². Виконуючи накреслення В. І. Леніна, партія і Радянський уряд подали й таджицьким дехканам величезну допомогу в іригаційному будівництві та зрошенні нових земель. Ще до війни були збудовані найбільші іригаційні споруди — Вахшська зрошувальна система, Гісарський канал і Великий Ферганський, який приніс воду на землі трьох середньоазіатських республік — Узбекистану, Киргизії й Таджикистану.

Тільки у восьмій п'ятирічці освоєно 54,5 тис. *га* нових земель, що набагато перевищує загальну площу зрошуваних земель на всій території Таджикистану до революції; обводнено близько 200 тис. *га* ласовищ, меліоративно поліпшено 60 тис. *га* раніше зрошуваних земель³³. Якщо в 1928 р. в Таджикистані зрошувалося 205 тис. *га*, то нині — 515 тис. При цьому останній етап іригаційного будівництва характерний не лише небаченими раніше масштабами робіт, а й, передусім, освоєнням важкодоступних земель шляхом спорудження потужних насосних станцій і тунелів у гірських хребтах.

Колгоспи Таджикистану — високорентабельні господарства. В

²⁸ Народное хозяйство СССР в 1970 г., стор. 304.

²⁹ «Коммунист Таджикистана», 27 січня 1972 р.

³⁰ Таджикистан за годы Советской власти, стор. 77.

³¹ «Коммунист Таджикистана», 27 січня 1972 р.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 288.

³³ «Коммунист Таджикистана», 21 лютого 1972 р.

1970 р. грошовий дохід одного колгоспу перевищив, у середньому, 1300 тис. крб. Деякі колгоспи одержують щороку по 4—5 і більше мільйонів карбованців доходу.

Спираючись на братерську допомогу радянських народів і, в першу чергу, великого російського народу, Таджикицька РСР створила не лише сучасну промисловість, високо механізоване сільське господарство, національні кадри робітничого класу, а й народну інтелігенцію, а також культуру, національну за формою, соціалістичну за змістом. Підтвердилися слова В. І. Леніна про те, що перемігший соціалізм стане періодом небаченого розквіту культури.

Сучасний Таджикистан — республіка суцільної грамотності. У 1971 р. 1004 тис. чол. було охоплено різними видами навчання. В 3036 загальноосвітніх школах навчалося 810 тис. чол. і працювало 44 тис. вчителів³⁴. Порівняно з дожовтневим періодом, мережа шкіл у Таджикистані зросла більш як у 306 разів, а чисельність тих, хто навчається в них, — більш як у 2000 разів, учителів — у 3061,5 раза.

В республіці функціонує широка мережа вищих і середніх спеціальних учбових закладів. У післявоєнні роки відкрито Таджицький державний університет ім. В. І. Леніна, політехнічний інститут у Душанбе, Інститут фізичної культури. Республіка готує спеціалістів вищої та середньої кваліфікації майже для всіх галузей народного господарства та культурного будівництва. У 8 вузах (ТДУ ім. В. І. Леніна, політехнічному, медичному, сільськогосподарському, трьох педагогічних інститутах та в інституті фізичної культури) навчаються 46 тис. студентів, а в 36 середніх спеціальних учбових закладах — 36 тис. учнів. У 1971 р. було випущено загалом 15,3 тис. спеціалістів. На 10 тис. чол. населення торік припадало 149 студентів вузів і 118 учнів середніх спеціальних учбових закладів³⁵. Кожний третій трудящий республіки має вищу або середню освіту. В народному господарстві працює близько 120 тис. дипломованих спеціалістів.

Жінка-таджицька, яка до революції була безправною в суспільстві й сім'ї, нині нарівні з чоловіками бере активну участь в усіх сферах державного й громадського, виробничого й культурного життя. Число жінок в органах охорони здоров'я Таджикистану становить близько 80% загального числа працюючих, у закладах народної освіти, культури, в сфері обслуговування, в легкій та харчовій промисловості — 60%.

В республіці створено широку мережу науково-дослідних закладів. У 1951 р. на базі Таджицького філіалу АН СРСР було засновано Академію наук Таджицької РСР — науковий центр республіки, який об'єднує 18 наукових закладів, де працюють 350 докторів і кандидатів наук. А загалом в республіці налічується 54 наукових установи, чисельність науковців перевищила 5,4 тис. чол., з них 110 мають вчений ступінь доктора і 1521 — кандидата наук.

Вчені Таджикистану вносять гідний вклад у розвиток наукової думки, в розробку багатьох важливих проблем, що їх висуває практика народногосподарського і культурного будівництва.

Одним з найпереконливіших свідчень торжества ленінської національної політики є розквіт мистецтва й літератури таджицького народу. Раніше таджики, як і всі інші народи Середньої Азії, знали, головним чином, такі види літератури й мистецтва, як поезія, народні танці та одноголоса (унісонна) музика. Багатожанрова література, особливо проза й драматургія, професійний театр, симфонічна музика з'явилися в радянський час.

³⁴ «Коммунист Таджикистана», 27 січня 1972 р.

³⁵ Там же.

В Таджикиській РСР за роки Радянської влади створено широку мережу театрів, у тому числі Таджикиський державний академічний ордена Леніна театр опери і балету ім. С. Айні, Таджикиський державний академічний ордена Трудового Червоного Прапора театр драми ім. А. Лахуті, Таджикиську ордену Трудового Червоного Прапора держфілармонію, театр ляльок, театри драми та музичної комедії. В 1971 р. в Душанбе відкрився Державний молодіжний театр.

Книга й газета стали постійними супутниками трудящих. У 1970 р. в республіці видавалося більше 100 газет, журналів та інших періодичних видань загальним тиражем 188 млн. примірників, було випущено 5653 тис. примірників книг 718 назв³⁶. Таджики дістали можливість читати рідною мовою шедеври російської та світової літератури, твори класиків марксизму-ленінізму.

В республіці є 1163 масових бібліотеки з книжковим фондом 7481 тис. примірників, 5 музеїв, 929 клубних закладів, 1020 кіноустановок.

Таджикистан стає республікою суцільної радіофікації. В 1940 р. тут налічувалося тільки 2 тис. радіоприймачів, а на кінець 1969 р.— 364 тис. (зростання в 182 рази), трансляційних точок, відповідно,— 15 і 255 тис. Радіомовлення ведеться таджицькою, російською, узбецькою та персидською мовами. В 1960 р. в республіці налічувалося 8 тис. телевізорів, а на кінець 1969 р.— 182 тис. Трудящі Таджикистану дивляться передачі телестудій Душанбе, Москви й Ташкента.

Таджицька РСР — невід'ємна складова частина могутнього Союзу РСР. Єдність і співробітництво з іншими братніми республіками — одне з головних джерел всіх її успіхів і здобутків. У сучасних умовах всебічні економічні та культурні зв'язки Таджикистану ще більше зміцнилися.

Докорінно змінилася номенклатура виробів, що вивозяться за межі республіки. Крім бавовни-волокна, шовкових тканин, плодоовочевих консервів, виноградного вина, концентратів руд кольорових і рідкісних металів, Таджикистан постачає в інші райони країни автоматичні ткацькі верстати, електрообладнання, запасні частини до тракторів та автомашин, обладнання для тваринницьких ферм і багато іншого. В свою чергу, республіка одержує з центральних районів РРФСР машини, прилади, обладнання, металовироби, чорні метали, хімічне волокно і т. д., з Уралу — металеві труби, чорні метали, машини; з Сибіру й Далекого Сходу — кокс, лісоматеріали, машини та обладнання; рибу та рибопродукти; з Білоруської РСР — трактори та автомобілі; з Північного Кавказу та Азербайджанської РСР — нафтопродукти; з Прибалтійських республік — машини, прилади тощо.

Тісні економічні зв'язки підтримує Таджикистан з Україною, постачаючи їй ткацькі верстати й запасні частини до них, а також до автомобілів і тракторів, різну електромеханічну продукцію, килими та килимові вироби, шовкові тканини, ферментований тютюн тощо. В Таджикистан надходять з металургійних заводів Донбасу та півдня України прокат чорних металів, з Дніпропетровська — металеві труби, з Києва, Бердичева й Фастова — хімічне обладнання, з Новокраматорська — гірничошахтне та збагачувальне обладнання, з Харкова та Києва — електродвигуни та електроапаратура; металорізальні верстати і ковальсько-пресове устаткування постачають Київ, Львів, Одеса, підйомно-транспортне — Одеса, екскаватори — Київ, обладнання для харчової та м'ясомолочної промисловості — Полтава й Сімферополь. Шляхами Таджикистану курсують львівські автобуси, автомашини з

³⁶ Народное хозяйство СССР в 1970 г., стор. 681.

маркою Запорізького та Кременчуцького заводів. На колгоспних полях працюють трактори Харківського заводу.

Велику допомогу подають братні республіки Таджикистанові в спорудженні великих новобудов, особливо Нурекської ГЕС. У проектно-пошукових роботах для будівництва гідроелектростанції та прокладанні лінії електропередачі брали участь наукові та проектні організації Москви, Ленінграда, Єревана, Тбілісі, Харкова, Ташкента й багатьох інших міст Радянського Союзу. Інженери й техніки Ташкента і Єревана прокладали високовольтну лінію електропередач через труднопрохідні гірські хребти. Різне обладнання для Нурекської ГЕС постачають промислові підприємства Москви, Ленінграда та інших міст РРФСР, України, Латвії, Білорусії, Грузії, Вірменії, Узбекистану.

Особливо тісні зв'язки встановилися у гідробудівників Нурека з Харківським турбогенераторним заводом, який постачає сюди турбіни. Колективи змагаються між собою. В Душанбе й Нуреку побували з метою обміну передовим виробничим досвідом токарь Харківського турбогенераторного заводу, Герой Соціалістичної Праці, лауреат Державної премії В. Д. Дрокін і голова Ради новаторів Харківського верстатобудівного заводу В. І. Дмитрієнко.

З кожним роком розширюються й міцніють культурні зв'язки. В Таджикистані регулярно проводяться декади й тижні літератури і мистецтва, кінофестивалі братніх народів. У свою чергу, таджицькі письменники й митці знайомили зі своєю творчістю трудящих РРФСР, України, Узбекистану, Казахстану, республік Закавказзя, Прибалтики і т. д.

Письменники Таджикистану підтримують найтісніші творчі зв'язки з українськими літераторами. З давніх часів діячі культури України виявляли жвавий інтерес до таджицько-персидської літератури, а таджицькі письменники — до здобутків української. Ще в першій третині ХІХ ст. з'явилися на Україні перші переклади творів Хафіза. Тепер же на Україні видаються не лише вірші Хафіза, Рудакі та Хайяма, а й твори радянських таджицьких письменників — С. Айні, М. Турсун-заде, Р. Джаліла, М. Міршакара та багатьох інших.

У Таджикистані шанують творчість Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, О. Корнійчука та інших українських письменників.

Таджицький народ високо цінує допомогу братніх народів Радянської країни в розвитку економіки й культури республіки. Напередодні славного ювілею нашої багатонаціональної Батьківщини — 50-річчя утворення Радянського Союзу — трудящі Таджикистану з особливою глибиною усвідомлюють, що саме ця безкорислива допомога дозволила їм зробити гігантський крок від феодалізму до соціалізму і зайняти гідне місце в лавах будівників комунізму.

Матеріали Всесоюзної конференції „Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР“

Р. Х. АМІНОВА

ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРІЇ КОЛГОСПІВ І РАДГОСПІВ У РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

В ході будівництва соціалізму під керівництвом Комуністичної партії було здійснено колективізацію сільського господарства. Ця перемога — одне з найбільших завоювань Радянської влади, — досягнута в жорсткій боротьбі з останнім експлуаторським класом — куркульством, корінним чином змінила обличчя радянського села, сприяла створенню нового суспільного класу — колгоспного селянства — активного будівника соціалізму та комунізму. Важко переоцінити вплив колгоспного ладу на долю радянського селянства. З політичної точки зору він зміцнив Радянську державу та її основу — союз робітників і селян, забезпечив реальні умови для участі останніх в управлінні суспільним виробництвом. З економічної точки зору колгоспний лад дав змогу розвивати сільське господарство на сучасній індустріальній основі, а з соціальної — не лише звільнив трудове селянство від експлуатації та злиднів, а й сприяв встановленню на селі нової системи суспільних відносин, які ведуть до повного подолання класових відмінностей в радянському суспільстві.

Значення колгоспного ладу, як і будь-якого суспільного явища, може бути всебічно оцінене лише за умов історичного підходу до нього, тобто показу процесу його виникнення, шляхів та перспектив розвитку. Тому узагальнення накопиченого досвіду та далі комплексне вивчення історії наших сіл, колгоспів і радгоспів є одним з основних завдань радянської історичної науки.

Дослідження історії колгоспів і радгоспів, яке сприяє кращому пізнанню закономірностей розвитку соціалістичного суспільства, має величезне значення для з'ясування перспектив комуністичного будівництва. Невипадково Комуністична партія постійно піклується про розвиток сільського господарства. Актуальне завдання суспільних наук, зокрема й історичної, — стежити за економічним і соціальним розвитком села, вчасно помічати його сильні та слабкі сторони, виробляти науково обгрунтовані рішення.

Історичний досвід колгоспів і радгоспів СРСР дуже важливий для народів, що стали на шлях самостійного розвитку. Практика будівництва соціалізму та комунізму в нашій країні повністю підтвердила життєвість вчення великого Леніна про кооперацію, правильність політики КПРС на селі. Досвід СРСР та інших соціалістичних країн показав, що будівництво соціалізму на селі — єдиний шлях селянина до щастя, основа благополуччя всіх трудящих. Вивчення історії колгоспів і радгоспів сприяє конкретнішому та глибшому осмисленню особливостей

будівництва соціалізму в місцевих специфічних умовах. Так, на прикладі Середньої Азії можна простежити некапіталістичний шлях розвитку республік радянського Сходу.

Періодизація розвитку історіографії історії колгоспів і радгоспів відповідає періодизації історії радянської історичної науки, тобто ділиться на 3 етапи: 1) жовтень 1917 р.—середина 30-х років; 2) середина 30-х — середина 50-х років; 3) друга половина 50-х — 70-ті роки¹.

В монографіях і наукових статтях істориків та економістів початку 20-х років було зроблено перші спроби проаналізувати зміни, які відбулися на селі після Жовтневої революції, і з'ясувати соціально-економічні наслідки аграрних реформ. У працях Б. М. Кніповича, П. М. Першина, А. І. Хрящової та ін., написаних по свіжих слідах подій, містяться цінні свідчення очевидців². Крім питань прийняття та здійснення аграрного законодавства, діяльності комітетів бідноти, вони розробляли теорію кооперування селянства. Однак у літературі 20-х років ще не було з'ясовано багатьох принципових питань революції на селі, траплялися непоодинокі теоретичні помилки, пов'язані з неправильним розумінням суті ленінського кооперативного плану, не висвітлювалася історія окремих господарств.

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років видано книги й брошури, в яких узагальнювався досвід колгоспного будівництва. Надзвичайно цінні праці відомих діячів партії, керівників її місцевих організацій А. Андреева, Р. Ейхе, М. Кубяка, Й. Варейкіса та ін.³ У деяких статтях відображено труднощі, які доводилося в той час долати працівникам сільського господарства, їх погляди та настрої. Так, у нарисі журналіста Н. Асанова, який побував у Шипунівському районі Рубцовського округу, розповідалося про створення колгоспів у 1929—1930 рр.⁴ У брошурі Д. Семеновського «Перегнавшие Америку» показано досягнення сільгоспартії «Красный Октябрь» Юр'єв-Польського району Володимирської області⁵. В цій літературі, крім виробничої, розглядалися й різні форми культурно-освітньої роботи, її вплив на селян. Проте, на жаль, багато авторів не розкривали діяльності правління колгоспів у цьому напрямку.

З другої половини 30-х років і до середини 50-х років історія колгоспів і радгоспів викладалася в узагальнюючих працях на фоні за-

¹ «История СССР», 1960, № 1, 3—6; 1961, № 1—4, 6; Очерки истории исторической науки в СССР, т. IV, М., 1966, стор. 11.

² Б. Н. Кніпович. Очерк деятельности Народного Комиссариата земледелия за три года (1917—1920), М., 1920; його ж. Направление и итоги аграрной политики 1917—1920 гг. — О земле. Сборник статей о прошлом и будущем земельно-хозяйственного строительства, вып. 1, М., 1921; П. Н. Першин. Община и хутора Красноудинского уезда Пермской губернии. Опыт исследования форм крестьянского землевладения и внутреннего строя мелкого участкового хозяйства, Пг., 1918; його ж. Участковое землепользование в России. Хутора и отруба, их распространение за десятилетие 1907—1916 гг. и судьбы во время революции (1917—1920 гг.), М., 1922; А. И. Хрящева. Крестьянство в войне и революции. Статистико-экономические очерки, М., 1921; її ж. Эволюция классов в крестьянстве. — Эволюция классов в русской революции, М., 1922; її ж. Группы и классы в крестьянстве. К 13-му съезду РКП(б), М., 1924; її ж. К вопросу о принципах группировки массовых статистических материалов в целях изучения классов в крестьянстве, М., 1925.

³ Р. И. Эйхе. Ликвидация кулачества как класса, Новосибирск, 1930; Н. Кубяк. Перспективы развития и социалистического переустройства сельского хозяйства РСФСР, М., 1929; И. Варейкис. Условия успеха и организация социалистического строя в деревне, Сталинград, 1936; А. Артюхина. Итоги Всесоюзного съезда работников и крестьянок — членов Советов, М.—Л., 1927; її ж. Делегатки, в бой за проведение генеральной линии партии. Доклад на собрании делегатов, Тифлис, 15 марта 1930 г., Тифлис, 1930.

⁴ «Крестьянская газета», 1930 р.

⁵ Д. Семеновский. Перегнавшие Америку (колхоз «Красный Октябрь» Юр'ев-Польского района), М.-Иваново, 1933.

гальних успіхів соціалістичного будівництва. Певне пожвавлення в дослідженні розвитку сіл, колгоспів і радгоспів намітилося після XX з'їзду КПРС. Однак протягом усіх періодів розробки цієї проблеми швидко накопичувалися й збагачувалися історичні знання, підвищувався теоретичний рівень досліджень, удосконалювалася організація наукової роботи. Поступальний розвиток історичної науки в цілому, зокрема в розробці основних проблем історії колгоспів, визначався її марксистсько-ленінською теоретичною та методологічною основою.

Автор цієї статті прагне лише узагальнити накопичений за останні роки досвід вивчення історії колгоспів і радгоспів, накреслити теоретичні питання, які ще потребують ґрунтовного дослідження.

Радянські вчені написали багато брошур, монографій, опублікували десятки статей і нарисів про колгоспи та радгоспи РРФСР і національних республік. Так, видано серії брошур з історії колективних господарств Узбекистану⁶, інших республік Середньої Азії⁷, України⁸ та ін. У них відображено процес створення й становлення сільгоспартілей на різних етапах соціалістичного будівництва.

Значний інтерес становлять спогади очевидців подій — голів колгоспів, секретарів парторганізацій, заслужених механізаторів, передовиків виробництва, тобто безпосередніх учасників корінної перебудови радянського села. Вони прагнуть відтворити історію рідної артілі, показати динаміку її життя в довоєнні та повоєнні роки. Так, Герой Соціалістичної Праці, лауреат Державної премії, голова колгоспу «12-й Октябрь» П. А. Малініна розповідає про своїх земляків з с. Саметь Костромської області. Вона ділиться з читачами своїми думками про стан сільського господарства, описує зустрічі з політичними діячами різних країн, ученими, головами колгоспів. Разом з тим, автор показує, як члени керованої нею артілі долали численні труднощі й вивели колгосп у число передових⁹. 1967 р. сільгоспартіль «12-й Октябрь» нагороджена Пам'ятним Прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС.

Яскраво й переконливо показали шлях трудівників ланів до щастя син потомственного селянина, Герой Соціалістичної Праці, голова орденоносного колгоспу «Путь Ленина» (Тульська область) С. Ковальов, Герой Соціалістичної Праці, кандидат сільськогосподарських наук, голова артілі «Подгорное» (Воронезька область) Д. Горін, тричі Герой Соціалістичної Праці, голова колгоспу «Шарк Юлдузи» (Ташкентська область) Х. Турсункулов¹⁰ та ін. Крім загальних відомостей про стан

⁶ А. Абдурасулов. Колхоз им. Крупской (Катта-Курганского района), Ташкент, 1960; И. М. Сигалов. По пути расцвета, Колхоз им. Хрущева Китабского района Кашка-Дарьинской области, Ташкент, 1958; А. Агишев и В. Фролов. Первый коммунистический колхоз «Коммунизм», Ташкент, 1965; А. М. Мальцев. Успехи колхоза им. В. И. Ленина Гулистанского района, Ташкент, 1958; Б. Сайдуллаев. Голодностепский колхоз «Коммунизм» (с. Янги-Ер Ташкентской области), Ташкент, 1960.

⁷ К. К. Курманбеков, В. К. Курманбеков. Из отстающих — в передовые (колхоз «Ала-Тао» Джеты-Огузского района), Фрунзе, 1966; М. С. Адам. Крепнет колхозный строй — богатее хозяйство (Из опыта работы колхоза им. XXII съезда Североказахстанской области), Алма-Ата, 1969.

⁸ А. С. Герасименко. Колхозы края Полесского, К., 1967; История колхоза им. Горького Евпаторийского района Крымской области, Симферополь, 1961.

⁹ П. А. Малініна. Волжские ветры, М., 1968.

¹⁰ С. И. Ковалев. Единственно верный путь, Тула, 1971; Д. П. Горин. Эксперимент. Агротехника — экономика (опыт колхоза «Подгорное»), М., 1969; Х. Т. Турсункулов. Дела и люди колхоза «Шарк Юлдузи» («Звезда Востока») Октябрьского района, М., 1957; Його ж. Дорогу осилит идущий, М., 1959; Його ж. Страшны жизни, Ташкент, 1961.

справ в артілях, автори книг діляться досвідом вирощування високих урожаїв різних культур при мінімальних затратах праці за умов низької родючості ґрунтів. Конкретні практичні рекомендації вони обґрунтовували економічними розрахунками.

Так, Д. Горін показує, що успіхи колгоспу «Подгорное», родючість земель якого була дуже низькою, значною мірою залежали від меліоративних робіт, що проводилися за рахунок артілі. В 1968 р. колгосп мав уже 40% зрошуваних земель Воронежської області, на яких вирощував високі врожаї зернових культур.

При створенні історії окремих виробничих колективів слід відзначити творчу співдружність безпосередніх учасників і очевидців колгоспного будівництва з вченими різних галузей суспільних наук. Це свідчить про зростання культурно-технічного рівня керівників виробництва. Так, спільними зусиллями голови колгоспу ім. Леніна Старожилівського району, Героя Соціалістичної Праці І. Є. Балова та завідуючого кафедрою філософії Рязанського радіотехнічного інституту, кандидата філософських наук, доцента І. В. Тамбовцева створено оригінальну працю¹¹, в якій з марксистсько-ленінських позицій проаналізовано на прикладі с. Гребнево Рязанської області корінні перетворення в радянському селі. Основну увагу вони зосередили на дослідженні нових рис у розвитку економіки, побуту та психології трудівників колгоспу, відводячи велике місце питанням економічної ефективності виробництва, зростанню механізації сільськогосподарської праці тощо. Теоретичні положення та висновки підкріплено статистичними даними.

Наслідком творчої співдружності ветеранів колгоспного виробництва та вчених суспільних наук є праці, підготовлені співробітниками інститутів історії колгоспів і радгоспів, які діють на громадських засадах у деяких республіках. У 1967 р. такий інститут було створено при Інституті історії партії ЦК КП Узбекистану. В цих інститутах та їх філіалах, а також групах сприяння, організованих у колгоспах і радгоспах, працювало більше 20 тис. чол. За короткий строк видано 2 книги шеститомної історії колгоспів і радгоспів Узбекистану, історію радгоспу «Пятилетие УЗССР» та ін.

У середньоазійських республіках, зокрема Узбекистані, вийшло в світ чимало книг і брошур про голів передових колгоспів, агрономів та інших керівників сільськогосподарського виробництва, таких, як майстри вирощування високих врожаїв бавовника Герой Соціалістичної Праці І. Рахімова, Ш. Батиров, А. Юнусалієв та ін.¹²

Історики не забували й про нелегкий життєвий шлях колишніх батрачок, які за Радянської влади стали всесвітньовідомими діячами. Так, у книзі М. Вігілянського розповідається про долю О. Соколової, яка стала визначним громадським діячем¹³.

Зроблено спробу узагальнити досвід роботи сільських трудівників Київської області¹⁴. Слід відзначити відсутність шаблону в методичці написання історії колгоспів і радгоспів, використання багатьох прийомів при висвітленні різних сторін цієї проблеми. Останнім часом дедалі частіше застосовується нова, науково-художня форма викладу

¹¹ І. Балов, І. Тамбовцев. Облик села меняется, М., 1969.

¹² Г. А. Катренко. Опыт Героя Социалистического Труда Рахимова Инобат по выращиванию высоких урожаев хлопка, Ташкент, 1952; В. Ф. Никитин. Мастер высокого урожая хлопчатника, Герой Социалистического Труда Шарифбат Батыров, Ташкент, 1953; Е. А. Дудко. Опыт мастера высокого урожая хлопчатника А. Юнусалиева, Ташкент, 1951; його ж. Опыт передовиков хлопковых полей, Ташкент, 1954 та ін.

¹³ Н. Вигилянский. Судьба Александры Соколовой, М., 1968.

¹⁴ Трудівниці землі Київської, К., 1965.

процесу становлення та розквіту радянських сіл. На наш погляд, вона цілком прийнятна. На основі документальних даних автори таких книг простежують нові риси розвитку економіки колгоспів, якісні зміни в житті, побуті та психології селянства. В цьому плані заслуговує на увагу документальна повість А. Шейкіна «Історія колхоза «Россия» (Л., 1969). Цікава й книга І. Миронова про колишнє та сучасне життя толківських сіл, мешканці яких створили артілі ім. Жданова¹⁵. На науковій основі, вміло використовуючи архівні матеріали, спогади, листи, автор розповідає про зміцнення Радянської влади на селі, боротьбу з контрреволюційними бандами, організацію в листопаді 1930 р. колгоспу «Новая жизнь», труднощі його росту, тяжкі роки фашистської окупації області та післявоєнну відбудову зруйнованого господарства. Він описує діяльність голови артілі С. С. Нікішина, який на заклик партії в 1954 р. очолив один з відстаючих колгоспів і за допомогою партійної організації та активістів вивів його в число передових.

У художній формі, але на основі документів розповідає про історію с. Бессоновки Воронежської області О. Тіліпський¹⁶. Першим у районі правління колгоспу вирішило виплачувати пенсії старикам, надавати відпустки по вагітності, щорічні профвідпустки тощо. В селі на кошти артілі збудовано дитячий садок, агрохімлабораторію та ін.

До науково-художніх праць з історії колгоспів і радгоспів слід віднести «Хронику села Солдатова» Ю. Ільяшенка, «Ключи от крестьянского счастья» О. Гур'янова¹⁷ та ін. Ця література створювалася на виконання задуму О. М. Горького про залучення письменників до написання художньої історії трудових колективів фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів.

Проте історія колгоспів і радгоспів висвітлена неоднаково. Багато монографій, брошур, розвідок присвячено колективним господарствам, значно менше — радгоспам, хоча вже видано ряд книг про роль останніх у створенні передумов для переходу трудового селянства на колективний шлях господарювання¹⁸. Однак це питання ще необхідно

¹⁵ Ив. Мионов. Пороги жизни. Далекое и близкое жителей покровского колхоза им. Жданова, Орел, 1969.

¹⁶ А. А. Тилипский. Новое села Бессоновки, Воронеж, 1965.

¹⁷ Ю. Ильяшенко. Хроника села Солдатова, Алма-Ата, 1966, А. Гурьянов. Ключи от крестьянского счастья, М., 1968.

¹⁸ С. Шадуниц. О хлопковых совхозах, М.—Ташкент, 1931; Н. С. Погорелов. Совхозы — ведущие предприятия социалистического сельского хозяйства, К., 1961; Б. С. Лаврентьев. Строительство совхозов в первые годы Советской власти (1917—1920 гг.), М., 1957; И. Е. Зеленин. Совхозы в СССР (1941—1950 гг.), М., 1969; Н. Бекназаров. Некоторые вопросы истории развития хлопковых совхозов Узбекистана.—Научные работы и сообщения (Отделение общественных наук Академии наук УзССР), 1963, кн. 6; О. С. Сексенбаев. Строительство совхозов в Казахстане (1917—1937 гг.), Алма-Ата, 1968; За обилье фруктов и винограда (к 25-летию садоводовиноградского совхоза «Шахринад»). Сборник статей, Сталинабад, 1957; М. Ташнатов. Каракулеводческий совхоз, Душанбе, 1960 (тадж. мовою); Р. Усманова. Деятельность политотделов по укреплению совхозов Таджикистана (1933—1940), Душанбе, 1965; П. М. Макеев. По воле партии (воспоминания первого директора совхоза «Дангара»), Душанбе, 1965 (тадж. мовою); П. Скосырев. Совхоз «Байрам-Али», М., 1930; Нургельдыева и Трemasов. Совхоз «Самсоново» в дни войны.—«Совет эдевияты», 1944, № 6; Г. А. Башаров. Оснащенность хлопководческих совхозов Туркменской ССР основными производственными фондами и их эффективность.—«Известия АН ТССР», 1968, № 4; А. Кулов. Некоторые вопросы повышения экономической эффективности совхозного производства.—Ученые записки ТГУ, 1968, вып. 51; Ч. Халамов. Совхоз на целине, Ашхабад, 1966 (турк. мовою); Н. Бабаев. Совхозное строительство в Туркменистане (1930—1941 гг.); Б. Д. Курбанов. История строительства совхозов в Туркменистане (1946—1965 гг.); Казахстан. Совхоз № 3 Эчмядзинского района (1921—1962 гг.), Ереван, 1964 (вірм. мовою); А. Мврчян. Лорийский племенной животноводческий совхоз, Ереван, 1954 (вірм. мовою); С. Карапетян, Г. Абгарян. Достижения Ленинаканского

глибоко й всебічно розробити, оскільки воно має важливе теоретичне й практичне значення для соціалістичного та комуністичного будівництва.

Історію радгоспів пишуть не лише вчені-суспільствознавці та журналісти, а й спеціалісти-аграрники, в основному економісти та керівні працівники радгоспного будівництва. В цій літературі відображено розвиток економіки, передовий досвід даного радгоспу, зміни в соціальному обличчі робітників, шляхи їх підготовки, джерела формування. Великий інтерес являє історія тваринницьких радгоспів, особливо середньоазіатських і закавказьких республік. В економічних нарисах з історії цих господарств висвітлено їх посівні площі, матеріально-технічну базу, ефективні шляхи її використання, допомогу уряду кадрами, технікою тощо. Досі створено ще мало праць, в яких розкривається допомога селянам з фондів радянських господарств, переваги колективного ведення господарства над індивідуальним та ін., з історії цілих радгоспів Казахстану. Як відомо, останнім часом у цій республіці організовано багато нових господарств, які невдовзі мають стати великими індустриально-аграрними центрами. Комуністична партія і Радянський уряд приділяють велику увагу розвитку радянських господарств, бо вони базуються на всенародній власності на засоби виробництва, якій належить провідна роль у народному господарстві. Розширення джерельної бази, поглиблене вивчення всіх джерел сприятимуть створенню узагальнюючих капітальних праць з історії радгоспів.

Важливим джерелом для вивчення історії колгоспів і радгоспів є загальна історична література. В СРСР видано великі синтетичні праці, монографії, присвячені соціалістичній перебудові села. Безумовно, їх автори не могли обійти мовчанкою роль трудового селянства в будівництві соціалізму, створенні радгоспів і колгоспів і т. д. В багатьох книгах висвітлено титанічну діяльність Комуністичної партії щодо залучення селянства до будівництва соціалізму шляхом організації сільськогосподарських артілей¹⁹. Дослідники приділяли велику увагу з'ясуванню об'єктивної необхідності та можливості будівництва колгоспів як паростків нових економічних відносин на селі. Так, С. П. Трапезников, М. О. Краєв та інші історики-аграрники на основі матеріалів центральних і місцевих архівів показали, що створення колгоспів не було випадковим явищем або наслідком адміністративної діяльності Радянської влади. Причини переходу трудового селянства на шлях колективного господарювання автори пов'язують з соціалістичною революцією, яка пробудила творчу ініціативу народу, всебічною допомогою Радянської влади колгоспному будівництву, ленінською політикою Комуністичної партії. Прагнення остаточно звільнитися від куркульської кабали, злиднів спонукало селян, насамперед бідноту, до суспільного ведення господарства. Теоретичні положення про об'єктивні зако-

птищесовхоза, Ереван, 1957 (вірм. мовою); Р. Пашинян. На рубежах семилетки (из опыта свекловодов Спикатавана), Ереван, 1960 (вірм. мовою); Л. Оганян. Передовой совхоз, Ереван, 1964 (вірм. мовою); Г. Дарбинян. Совхоз «Зейтун» на пути подъема, Ереван, 1962 (вірм. мовою); Шнохский молочно-животноводческий и плодородческий совхоз, Ереван, 1970 (вірм. мовою).

¹⁹ М. А. Краев. Победа колхозного строя в СССР, М., 1954; Б. А. Абрамов. Организаторская работа партии по осуществлению ленинского кооперативного плана, М., 1956; В. А. Голиков. Деятельность Коммунистической партии Советского Союза по развитию и укреплению сельскохозяйственной кооперации в 1926—1929 гг., Алма-Ата, 1956; В. П. Данилов. Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства в СССР, М., 1957; С. П. Трапезников. Исторический опыт КПСС в социалистическом преобразовании сельского хозяйства, М., 1961; В. М. Силунская. Борьба КПСС за социалистическое преобразование сельского хозяйства, М., 1961 та ін.

номірності соціалістичних перетворень сільського господарства підкріплені статистичними матеріалами, що являє певний інтерес для дослідників історії колгоспів і радгоспів.

Соціалістична перебудова сільського господарства висвітлювалася й істориками національних республік. Вони показали специфічні особливості становлення колгоспного ладу, розвитку колективних форм господарювання на місцях²⁰. У двотомній колективній праці українських вчених «Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР»²¹ розкрито процес обмеження та ліквідації куркульства як класу, будівництва радгоспів і МТС, зміцнення колгоспів за 40 років Радянської влади.

Велике значення має питання про час виникнення перших колективних господарств у різних районах нашої країни, яке досі ще мало розроблене. А саме перші господарства показали переваги колективного ведення землеробства перед одноосібним. Передові артілі навіть за умов розрухи не тільки зразково організували своє виробництво, а й допомагали селянській бідноті. В III томі історії Узбецької РСР, книгах Р. Х. Амінової про аграрну політику Радянської влади в Узбекистані, М. Г. Вахабова про формування узбецької соціалістичної нації, статтях А. М. Ташмухамедова, Х. Ф. Чікаєва та ін.²² містяться короткі, але дуже важливі відомості про створення комун і артілей на території республіки та їх роль у перші роки існування Країни Рад. На противагу твердженням деяких дослідників про те, що колгоспний рух розпочався в Узбекистані лише в 1922 р., вищеназвані автори на основі вивчення архівних джерел дійшли висновку, що перші колективні господарства було організовано наприкінці 1917 р. За даними Х. Ф. Чікаєва, в 1919 р. у республіці існувало близько 420 сільгосп-артілей, в яких об'єднано приблизно 40 тис. безземельних дехканів. Він розповідає про політику Комуністичної партії Туркменистану щодо організації перших колгоспів і комун, через які, за словами самаркандської газети «Известия», лежав шлях кішлака до соціалізму²³.

Питання історії перших колективних господарств тією чи іншою мірою порушені в ряді праць і статей істориків, економістів, філософів братніх республік Середньої Азії та Казахстану²⁴. Труднощі ство-

²⁰ С. Бешулян. Степные зорь, Донецк, 1965; М. Г. Бібік. Гігант у степу, Дніпропетровськ, 1966; Р. Х. Амінова. Аграрная политика Советской власти в Узбекистане, 1917—1920 гг., Ташкент, 1963; її ж. Аграрные преобразования в Узбекистане в годы перехода Советского государства к нэпу, Ташкент, 1965; її ж. Аграрные преобразования в Узбекистане накануне сплошной коллективизации, 1925—1929 гг., Ташкент, 1969; А. Ю. Ибрагимов. Победа ленинского кооперативного плана в Узбекистане в 1929—1933 гг., Ташкент, 1969; В. А. Тулепбаев. Торжество ленинских идей социалистического преобразования сельского хозяйства в Средней Азии и Казахстане, М., 1971; А. Турсунбаев. Победа колхозного строя в Казахстане, Алма-Ата, 1957; його ж. Колхозное крестьянство Казахстана, Алма-Ата, 1960; С. Ильясов. Победа социалистических отношений в сельском хозяйстве Киргизии, Фрунзе, 1961 та ін.

²¹ Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР, т. 1, 1917—1937 рр., К., 1966, т. 2, 1938—1967 рр., К., 1968.

²² Р. Х. Амінова. Аграрная политика Советской власти в Узбекистане, 1917—1920 гг., Ташкент, 1963; М. Г. Вахабов. Формирование узбекской социалистической нации, Ташкент, 1961; А. М. Ташмухамедов. О первых сельскохозяйственных коммунах и артелях в Узбекистане (1918 г.).— Труды Ташкентского государственного университета им. В. И. Ленина. Новая серия, вып. 16, история, кн. 34, Ташкент, 1960, стор. 45—50; Х. Ф. Чікаєв. Некоторые вопросы из истории разрешения Ленинского декрета о земле и коллективного земледелия в Туркестанской АССР.— Труды Самаркандского государственного университета. Новая серия, вып. 101, история, Самарканд, 1960.

²³ Х. Ф. Чікаєв. Назв. праця, стор. 72, 81.

²⁴ История Казахской ССР, т. II (эпоха социализма), Алма-Ата, 1959; М. Иркаев, Ю. Николаев, Я. Шарипов. Очерки истории Советского Таджикистана

рення сільгоспартілей полягали у відсутності матеріальної бази, досвіду організаційно-господарського будівництва, гострому протистоянні експлуататорських елементів тощо. В цей час держава ще не могла подати необхідну допомогу першим колективним об'єднанням. Радгоспи Туркестану, як показало багато авторів, перебували в значно тяжчому становищі, ніж аналогічні господарства інших середньоазіатських республік, оскільки в них було значно менше живого та мертвого інвентаря, продуктивної худоби, спеціалістів. Однак і вони свідчили про переваги колективного господарства над одноосібним.

Колгоспи та радгоспи пройшли складний і важкий шлях розвитку. При підтримці Комуністичної партії та Радянської держави вони, подолавши всі труднощі, сприяли соціалістичній перебудові села. Окремі проблеми історії колгоспів і радгоспів відображено в збірках документів про соціалістичну перебудову сільського господарства національних республік — важливому джерелі для розробки досліджуваного питання. Заслуговує на увагу в цьому відношенні досвід узбецьких істориків, які опублікували два²⁵ та підготували до друку ще три томи документів.

Останнім часом вийшов ряд цінних праць, в яких аналізуються різні сторони економічних відносин у радянському селі, розвиток продуктивних сил сільського господарства, ефективність їх використання, питання організації виробництва та праці в колгоспах і радгоспах.

Зроблено вдалі спроби на великому статистичному матеріалі показати сукупність змін соціалістичного сільськогосподарського виробництва, його економічних відносин (включаючи обмін, розподіл і споживання), а також обумовлені ними зрушення в побуті та культурі селянства. Так, у монографії П. А. Ігнатовського розглядаються зміни в землеробстві, тваринництві, рівні технічної оснащеності господарства, а також економічні відносини, наслідки реорганізації МТС, практики планування, політики цін, кредитування та оподаткування в 50—60-х роках²⁶.

Від темпів розвитку села залежить вирішення багатьох проблем сучасності, зокрема процес зближення міста і села, подолання суттєвої різниці між фізичною та розумовою працею тощо. Це ставить нові завдання перед радянськими суспільствознавцями. Одним з дієвих засобів, які полегшують вирішення цього завдання, є конкретно-соціологічні дослідження. У цьому плані опубліковано ряд книг, зокрема колективну монографію про с. Вірятіно Тамбовської області — типове для чорноземної смуги, середньоазіатські та молдавські села²⁷.

(1917—1957 гг.), Сталинабад, 1957; История Туркменской ССР, т. II, Ашхабад, 1957; История Киргизии, т. II, Фрунзе, 1956; Воспоминания участников революционных событий и гражданской войны в Киргизии, Фрунзе, 1957; Г. П. Майлиев. Победа Великой Октябрьской социалистической революции и построение фундамента социалистической экономики в Туркменистане. — Труды Института экономики АН Туркменской ССР, т. I, Ашхабад, 1957, стор. 5—96; П. И. Ухванов. Земельно-водная реформа в Киргизии в 1921—1922 гг., Фрунзе, 1957; Формирование и развитие социалистической нации, Фрунзе, 1957; С. Б. А. И. Шев. Победа социализма в Казахстане (Очерки по теории и истории вопроса), Алма-Ата, 1961 та ін.

²⁵ Социалистическое переустройство сельского хозяйства в Узбекистане, 1917—1926, т. I. Сборник документов, Ташкент, 1962; Подготовка условий коллективизации сельского хозяйства Узбекистана, 1927—1930, Ташкент, 1961.

²⁶ П. А. Игнатовский. Социально-экономические изменения советской деревни, М., 1966.

²⁷ Село Вірятіно в минулому і сьогодні. — Труды Института этнографии АН СССР. Новая серия, т. 41, М., 1957; Село Чкаловск. Культура и быт таджикского крестьянства, Душанбе, 1954; Прошлое и настоящее селения Айкыран Узбекской ССР, Ташкент, 1955; В. Н. Шубкин. Опыт сравнительного социологического исследования молдавской деревни (на материалах с. Конанки). — Социология в СССР, т. 2, М., 1966.

Етнографи Л. О. Анохіна та М. М. Шмельова ґрунтовно висвітлили культуру та побут колгоспників Калінінської області, а А. І. Тодоровський і Ю. А. Арбатов простежили зміни, які відбулися за роки Радянської влади в житті мешканців Вєсьєгонського району²⁸. «Опыт историко-социологического изучения села Молдино» (М., 1968) — це чи не перша спроба комплексно відобразити історію села не лише в сукупності та взаємовпливові всіх сторін життєдіяльності місцевого населення (господарство, побут, соціальні відносини, психологія та свідомість людей, народна освіта, охорона здоров'я, культура, народна творчість та ін.), але, разом з тим, його етнічний розвиток, подолання старих устоїв і становлення нового побуту, формування свідомості людини в ході зміни соціально-економічних формацій. Автори монографії показали роль багатовікових традицій селянства (інколи різних у тих чи інших селах), загальне і специфічне в укладі життя та свідомості людей, розкрили шляхи подолання відмінностей між містом і селом. Комплексні соціологічні дослідження дають змогу об'єднати зусилля істориків, економістів, етнографів, філософів, правознавців.

Отже, аналіз літератури з історії колгоспів і радгоспів свідчить, що радянські вчені вже накопичили певний досвід щодо висвітлення історії окремих сільгоспартілей. Тому, на нашу думку, слід об'єднати творчі зусилля представників різних суспільних наук у регіональному масштабі для створення комплексних досліджень у таких основних напрямках: 1. Життя даного села, де пізніше було створено колгосп чи радгосп, від часу завершення громадянської війни до початку колективізації: його економіка, класова структура, робота Ради, партійного та комсомольського осередку, шефська допомога міста і т. д. 2. Історія виникнення колгоспу. Ветерани колгоспного руху. 3. Класова боротьба в період колективізації, ліквідація куркульства як класу. 4. Розвиток колгоспу, залучення в нього мешканців села. Організаційно-господарське зміцнення сільгоспартілі, очищення її від ворожих елементів. 5. Економічне зміцнення колгоспу, зростання на цій основі матеріального і культурного рівня селянства. 6. Створення нового класу — колгоспного селянства. 7. Колгоспи в роки Великої Вітчизняної війни. Допомога фронтові. Колгоспники-фронтовики. 8. Відбудова та піднесення громадського господарства в післявоєнний період. Кращі люди сільгоспартілі, герої праці, орденоносці (зокрема жінки). 9. Зміни в соціальному обличчі села: а) благоустрій села (житлове будівництво, асфальтування, радіофікація і т. д.); б) зміни в побуті; в) подолання шкідливих традицій минулого, створення нових обрядів (свято серпа і молота, комсомольські весілля і т. д.). 10. Формування сільської інтелігенції (інженерно-технічні працівники, медперсонал, агрономи, вчителі, культпрацівники) та її роль у перебудові життя села. 11. Проблема кадрів: а) джерела комплектування кадрів робітників радгоспів (особливо на освоєваних землях); б) як вирішується проблема виїзду молоді в міста. Створення праць, в яких розкривалися б ці проблеми, сприятиме пропаганді корінних переваг соціалістичного ладу над капіталістичним.

²⁸ Л. А. Анохина и М. Н. Шмелева. Культура и быт колхозников Калининской области, М., 1964; Социология в СССР, т. 2, стор. 298—313.

Повідомлення

РОБІТНИКИ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

В 1943—1945 рр.

М. І. КРАВЧУК

Соціалістичне господарство СРСР, створене зусиллями всіх народів нашої країни, забезпечило економічну перемогу над гітлерівською Німеччиною. Значна роль у цьому належить і робітничому класові Української РСР, зокрема в 1943—1945 рр. Натхнені успіхами Червоної Армії в борні з фашизмом, робітники республіки, як і весь український народ, героїчно боролися за якнайшвидше налагодження і постійне збільшення виробництва зброї, танків, літаків, допомагали воїнам у будівництві оборонних споруд, відбудові залізниць, шосейних доріг і мостів, готували бойові резерви, збирали кошти в фонд оборони, піклувалися про воїнів-фронтовиків та їх сім'ї.

Шахтарі Донбасу, розуміючи свій обов'язок перед Батьківщиною, з небаченою трудовою звитягою відбудовували шахти і видобували вугілля, необхідне так само, як і зброя. У 1943—1945 рр. гірники Донбасу дали близько 50 млн. т вугілля¹.

Значних успіхів у 1943—1945 рр. досягли робітники України також у відбудові металургійної, машинобудівної, нафтової та інших галузей промисловості. Наприкінці війни було майже досягнуто довоєнного рівня нафтовидобутку, а природного газу одержували на цей час значно більше, ніж до війни. Прикарпатський газ, нафта і вироблені з неї високоякісний бензин та інші продукти, необхідні для армії, були особливо цінні, тому що їх добували близько від фронту.

Постійно збільшували свій вклад у здобуття перемоги над ворогом енергетики. Тільки в 1944 р. ЗудРЕС — енергетичне серце Донбасу — виробила 512 млн. кВт.-год. електроенергії, а наступного року вже перевищила довоєнний рівень. У 1944 р. вступили в дію Північно-Донецька, Штерівська та інші електростанції Донбасу².

У 1944—1945 рр. введено в дію чотири Харківських, Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Криворізьку, Кременчуцьку, Київську, Миколаївську, Полтавську, Одеську, Львівську та інші електростанції. Почалася відбудова Дніпровської гідроелектростанції ім. В. І. Леніна. Наприкінці війни електростанції України виробляли 3121 млн. кВт.-год. електроенергії, або 26% довоєнного рівня³.

Щоденно нарощували випуск продукції робітники металургійних підприємств України. За період від часу визволення до кінця 1945 р. вони дали країні 2,2 млн. т чавуну, 1,9 млн. т сталі, 1,3 млн. т прока-

¹ Архів Ради Міністрів УРСР. Промисловість УРСР на 1 грудня 1947 р. Сектор інформації Управління справами РМ УРСР, арк. 2.

² ЦДАНГ СРСР, ф. 7869, оп. 2, од. зб. 142, арк. 6—14.

³ Тезиси докладов республіканской конференції «История рабочего класса УССР в период социализма», 12—14 апреля 1967 г., Харьков, 1967, стор. 127.

ту, 4,7 млн. т коксу, 4,7 млн т залізної руди⁴. Металурги й шахтарі України прагнули виробити якомога більше надпланової продукції. Так, гірники Кривбасу, виконавши місячний план 25 квітня 1945 р., видобули до 1 травня ще 107,5 тис. т залізної руди⁵.

Металурги Сталінської області (нині — Донецька) лише протягом січня — квітня 1944 р. дали понад план у фонд оборони 3850 т чавуну, 5200 т сталі, 2700 т прокату⁶. Їх колеги з Дніпропетровської області наприкінці 1944 р. дали різної продукції на 200 млн. крб.⁷ Тільки один завод ім. Г. І. Петровського до квітня 1944 р. виготовив із зекономленого металу 332 прогони для залізничних мостів, які будувалися під час наступальних операцій наших військ⁸.

Ці цифри свідчать про самовіддану працю робітничого класу республіки, який мужньо долав усі труднощі, відбудовуючи зруйновані ворогом підприємства. Українські металурги достроково здавали в експлуатацію домни, мартени і прокатні стани, виконували і перевиконували плани виплавки чавуну, сталі і виробництва прокату.

За успішне виконання завдань Державного Комітету Оборони щодо забезпечення військових підприємств металом, освоєння нових марок сталі і нарощування потужностей металургії в квітні 1945 р. Президія Верховної Ради СРСР нагородила орденами й медалями понад 6500 доменщиків, сталеварів, прокатників, рудокопів, коксовиків, будівельників металургійних підприємств, майстрів, інженерів та інших працівників металургійної промисловості⁹.

Великих успіхів досягли машинобудівники. В 1943—1945 рр. відновили свою діяльність і почали випускати продукцію харківські електромеханічний, турбогенераторний, тракторний, тракторного машинобудування, «Серп і молот», «Світло шахтаря», Горлівський ім. С. М. Кірова, Старокраматорський, Новокраматорський заводи важкого машинобудування, Ворошиловградський завод ім. Жовтневої революції, київські заводи «Ленінська кузня», «Більшовик», запорізький «Комунар», кіровоградський «Червона зірка», Одеські ім. Січневого повстання, ім. Жовтневої революції та ін. З 108 українських заводів машинобудівної та оборонної промисловості союзного підпорядкування до вересня 1945 р. було відбудовано 95. Крім того, за постановою уряду, на базі існуючих підприємств було створено 9 нових і почалося будівництво ще 4. Промисловість самого тільки Харкова протягом року, що минув після визволення від фашистської окупації, дала продукції на 342,5 млн. крб.¹⁰

Вже до 15 вересня 1943 р. на Харківському тракторному заводі для військових частин було відремонтовано 25 автомашин. Колектив заводу «Серп і молот» до 12 жовтня 1943 р. виготовив для санітарного управління Червоної Армії 360 залізних грубок¹¹. Робітники Харківського електромеханічного заводу в жовтні 1943 р. відремонтували для Червоної Армії 171 динамомашину і 1132 апарати¹².

⁴ Підрахунки автора зроблено на основі матеріалів ПІА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 19, од. зб. 2, арк. 44. Т. Й. Халєпо в брошурі «Трудовий героїзм українського народу в роки Великої Вітчизняної війни» (К., 1957, стор. 29) допустив помилку. Він підраховував потужність металургійних підприємств за фактичним випуском продукції. Ця помилка перейшла і в інші видання.

⁵ М. Буцько, О. Масний. В ім'я перемоги, К., 1967, стор. 166.

⁶ «Социалистический Донбасс», 1 травня 1944 р.

⁷ «Правда Украины», 25 жовтня 1944 р.

⁸ «УІЖ», 1961, № 4, стор. 50.

⁹ «Правда Украины», 3 квітня 1945 р.

¹⁰ «Соціалістична Харківщина», 3 серпня 1944 р.

¹¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 240, арк. 15.

¹² Очерк истории Харьковского электромеханического завода, ч. II, Харьков, 1965, стор. 139.

Крім того, для військових частин було укомплектовано 10 пересувних електростанцій¹³. Бойову техніку ремонтували також на заводах Донбасу, Придніпров'я, Києва, Одеси, Миколаєва, Львова та інших робітничих центрів України¹⁴.

З перших днів відбудови Маріупольського (нині — Ждановського) заводу ім. Ілліча робітники, інженери й техніки організували ремонт танків. Взимку 1943—1944 рр. на заводі «Арсенал» ім. В. І. Леніна майже вручну було виготовлено 30 тис. деталей для залізничного моста через Дніпро. Два місяці арсенальці працювали на відбудові мосту¹⁵. На запорізькому заводі «Комунар» на початку 1944 р. відбудували спеціальний цех боеприпасів. У 1944 р. їх було виготовлено на 15 тис. крб., а в 1945 р. — на 557 тис. крб.¹⁶ Заводи, розташовані на території УРСР, які випускали зброю, до 1 вересня 1945 р. виробили військових матеріалів майже на півмільярда крб.¹⁷

Щоденно збільшували виробництво продукції для фронту відбудовані підприємства важкої промисловості Одеси.

На заводі ім. Січневого повстання у дні, коли ще йшли бої в західній частині міста, робітники в напівзруйнованих цехах уже ремонтували танки, гармати, автомашини.

Робітники, інженери й техніки Одеського заводу агрегатних верстатів ім. В. І. Леніна одночасно з відбудовою цехів виконували замовлення 3-го Українського фронту. Тільки протягом 1944 р. було виготовлено 2700 поршнів, 900 шківів для гальм, 475 гальмових дисків, 920 деталей для танків, 2160 акумуляторних пластинок і 315 баків¹⁸. У квітні 1945 р. перші 85 автомашин Одеського автоскладального заводу були послані фронтам¹⁹.

Колективи підприємств важкої промисловості багато попрацювали на спорудженні оборонних рубежів, ремонті і будівництві залізниць, шосейних доріг, мостів.

Так, весною 1943 р. робітники й службовці визволених районів Харківської області брали активну участь у спорудженні оборонних рубежів не лише у своїй місцевості, а й на території сусідніх Курської та Воронежської областей. До 1 липня 1943 р. вони відробили 2,4 млн. людино-днів²⁰. Не менше зроблено й трудящими Донбасу, Запорізької, Дніпропетровської, Кіровоградської, Одеської областей у смузі дій 3-го, 2-го і 4-го Українських фронтів; Київської, Черкаської, Волинської, Ровенської, Тернопільської, Львівської, Станіславської областей — 1-го Українського фронту. Тільки гірники Центрального району Кривого Рога відробили в 1944 р. для 3-го Українського фронту 43,7 тис. людино-днів, а на прокладанні залізниці Карнаватка — Мойсеевка — 24 тис. людино-днів.

Комсомольці та молодь м. Кривого Рога ввели в дію 3 залізничних і 3 шосейних зруйнованих мости. За півтора місяця вони відробили для оборонних потреб понад 20 тис. людино-днів; молоді патріоти з рудоуправління ім. М. В. Фрунзе відзначилися на прокладанні залізничної колії Карнаватка — Карачуни²¹.

¹³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 240, арк. 32.

¹⁴ Там же, од. зб. 240—244.

¹⁵ «Арсенал» ім. В. І. Леніна, К., 1964, стор. 184—185.

¹⁶ «Коммунари» — 100 лет, Запорожье, 1963, стор. 71—73.

¹⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. III, К., 1966, стор. 116.

¹⁸ ЦДАНГ СРСР, ф. 7998, оп. 5, од. зб. 143, арк. 2—3.

¹⁹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 92, оп. 2, од. зб. 3, арк. 14.

²⁰ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, од. зб. 15, арк. 93.

²¹ И. П. Кучма. Восстановление горнорудной промышленности Украины, Днепропетровск, 1957, стор. 21.

10 грудня 1943 р. Запорізький міськком КП(б)У прийняв постанову, якою зобов'язав підприємства міста виділити до 1 лютого 1944 р. 1250 чол. на допомогу будівельникам дніпровських залізничних мостів, у тому числі з заводу «Запоріжсталь» — 400, тресту «Запоріжбуд» — 100, заводу «Комунар» — 150 та інших заводів — 350 чол. Крім того, директорам заводів пропонувалося до 31 грудня 1943 р. мобілізувати для відбудови залізниць і мостів 25% службовців з господарських, радянських і кооперативних установ²². Трудящі м. Запоріжжя та області загалом відробили мільйони людино-годин на прокладанні та відбудові залізниць, наведенні мостів.

Лише в жовтні 1943 р. на відбудові залізничних колій Лозова — Павлоград, Синельникове — Павлоград — Чаплине — Синельникове працювало 12 тис. робітників з Дніпропетровської, Харківської і Сталінської областей²³.

У відбудові залізничного і автогузового мостів через Дніпро в районі Дніпропетровська брало участь 3,5 тис. робітників міста. Чотири молодіжні бригади, що склалися з 170 чол., виконували норми на 200—250% і одержали подяку від командування. Кожного вихідного дня на цьому об'єкті працювало 500—700 чол. молоді. Міст став до ладу раніше передбаченого строку²⁴.

На Київському залізничному вузлі одразу ж після визволення міста щоденно працювало по 600—800, а з 20 листопада 1943 р. — по 2 тис. киян. За перші 13 днів було здано в експлуатацію 9 колій ст. Київ-Пасажирський, Солом'янський міст тощо.

Але найголовнішою тоді була відбудова залізничного мосту через Дніпро. Від цього залежало постачання частин 1-го Українського фронту. Виконати це завдання було наказано бійцям 150-ї відбудовної команди. 428 молодих виробничників прийшли їм на допомогу. Завдяки героїчній праці робітників і солдатів міст через Дніпро було наведено за 12 днів.

У січні 1944 р. за рішенням ЦК КП(б)У для участі у відбудові залізниць Правобережної України на ділянці 1-го Українського фронту було направлено 9 тис. трудящих Житомирської, Київської та Вінницької областей. Робітники республіканської і місцевої промисловості виготовили й передали на об'єкти 2 тис. ломів, 1200 кирок, 25 тис. лопат²⁵.

До початку зимових операцій 1944 р. трудящі України розчистили від снігових заметів більше 100 тис. км доріг, щоб полегшити наступальні операції Червоної Армії²⁶.

Про масштаби допомоги трудящих України фронтові свідчить і той факт, що на будівництві оборонних споруд, переправ, мостів у 1943—1944 рр. тільки комсомольців і молоді працювало понад 100 тис.²⁷

Самовіддана праця на благо Вітчизни була головною, але не єдиною формою допомоги робітничого класу України наступаючій Червоній Армії. Робітники важкої промисловості УРСР були активними учасниками всіх патріотичних рухів робітничого класу СРСР і всього радянського народу в 1943—1945 рр., що мало велике значення для завоювання перемоги.

²² Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 157, оп. 7, од. зб. 1983, арк. 3.

²³ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., Днепропетровск, 1962, стор. 220.

²⁴ Там же, стор. 226, 241—318.

²⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 1257, арк. 208—210.

²⁶ Сьома сесія Верховної Ради УРСР. Стенографічний звіт, К., 1946, стор. 133.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 96, од. зб. 21, арк. 395.

Яскравим виявом радянського патріотизму українського народу, зокрема робітничого класу, було те, що десятки тисяч молодих робітників, не чекаючи виклику, зразу ж після визволення від окупантів вступали до лав Червоної Армії.

15 лютого 1943 р. 600 юнаків і дівчат м. Ворошиловграда добровільно пішли на фронт²⁸. Протягом 15 днів після визволення м. Харкова 705 патріотів подали заяви про зарахування в діючу армію²⁹. В лютому — березні 1944 р. у військові з'єднання 1-го Українського і 1-го Білоруського фронтів вступило понад 75 тис. трудящих Волинської, Ровенської, Тернопільської областей. Військкомати Львівської області в 1944—1945 рр. направили в діючу армію понад 110 тис. чол. Дрогобицької області — близько 60 тис.³⁰

З 1943 р. до кінця війни з визволених районів республіки влилося в ряди Радянських Збройних Сил близько 2 млн. чол.³¹ Всього за роки війни Українська РСР дала поповнення Червоній Армії близько 4,5 млн. чол. Кожний п'ятий воїн був українцем³².

Партійні організації підприємств важкої промисловості очолювали підготовку резервів для фронту. За допомогою військкоматів, партійних, профспілкових і комсомольських організацій добровольці товариства Тсоавіахіму, Червоного Хреста обладнали на всіх великих підприємствах військово-навчальні пункти, підібрали командно-політичний та інструкторський склад, провели облік військовозобов'язаних, створили в містах, робітничих селищах і на підприємствах курси та гуртки для вивчення військової справи, окремих видів зброї.

В Дніпропетровську на початку 1944 р. почали працювати курси медсестер запасу з постійним складом 120 чол., у Павлограді — 40, Синельниковому — 50, Новомосковську — 25 чол.³³ На 1 квітня 1944 р. через систему курсів і гуртків Тсоавіахіму Дніпропетровської області було підготовлено військовозобов'язаних з ППХО — 7384, інструкторів ППХО — 168, бійців (з 110-годинної програми) — 754, мінерів — 350, кулеметників — 249, автоматників — 220, телеграфістів — 70, бронебійників — 60 та ін.³⁴

З виключним піднесенням проходив збір коштів у фонд оборони країни. У 1942 р. колектив евакуйованого в Саратов заводу «Серп і молот» звернувся із закликом до всіх трудящих України почати збір коштів на будівництво танкової колони «За Радянську Україну». Колектив київського заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна в січні 1943 р. вніс 3,3 млн. крб.³⁵, а робітники Високогірського рудника, де працювало багато криворіжців, — 1 млн. крб.³⁶

Збір коштів проходив не лише серед трудящих евакуйованих підприємств, а й серед партизанів, населення, що проживало на тимчасово окупованій території. В 1942—1943 рр. трудящі України внесли у фонд оборони із своїх особистих заощаджень 220 млн. крб., в тому числі на танкову колону «За Радянську Україну» — 25 млн. крб.³⁷

²⁸ Там же, оп. 37, од. зб. 3, арк. 33.

²⁹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 1, од. зб. 473, арк. 49.

³⁰ Партархів Львівського обкому України, ф. 3, оп. 5, од. зб. 5, арк. 5, 81; ф. 5001, оп. 2, од. зб. 81, арк. 127.

³¹ «Київська правда», 18 жовтня 1964 р.

³² «Правда», 6 липня 1968 р.

³³ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., стор. 242.

³⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 356, арк. 7.

³⁵ Історія Києва, т. II, К., 1960, стор. 580.

³⁶ «Комуніст», 27 січня 1943 р.

³⁷ «Радянська Україна», 5 лютого 1944 р.

У 1944 р. патріотичний рух за створення фонду оборони розгорнувся з новою силою. Натхнені визволенням України від окупантів, робітники, інженери й техніки промисловості, як і весь український народ, віддавали свої заощадження, частину зарплати, коштовності на придбання бойової техніки і в фонд оборони країни.

Робітники й службовці Харцизького трубного заводу Сталінської області, зібравши 430 тис. крб. на будівництво ескадрильї літаків «Визволений Донбас», поклали початок цьому новому патріотичному рухові трудящих України³⁸.

Настігуючи приклад робітників Харцизька, трудящі Сталінської області протягом трьох місяців 1944 р. внесли у фонд оборони 86 млн. крб.³⁹ Колектив Ворошиловградського машинобудівного заводу ім. Пархоменка протягом кількох днів лютого 1944 р. — 76 тис. крб.⁴⁰, трудящі Ворошиловградської області протягом лютого — березня 1944 р. — 25 млн. крб.⁴¹

Робітники і службовці Дніпродзержинського металургійного заводу ім. Дзержинського та ін. вирішили відрахувати на будівництво танків дво- і триденний заробіток. Трудящі Дніпропетровщини внесли на будівництво танкової колони «Визволена Дніпропетровщина» 100 млн. крб. Залізничники Сталінської дороги додатково внесли 2,3 млн. крб. на будівництво бойових літаків⁴².

Багато робітників і службовців Харкова, Ворошиловграда, Дніпропетровська, Кривого Рога, Запоріжжя, Сум, Полтави, Києва, Одеси, Львова та інших визволених міст і робітничих селищ вносили у фонд оборони свої заощадження — по 50 і більше тисяч карбованців⁴³. У листах до ЦК КПРС і Радянського уряду вони гаряче дякували Червоній Армії за визволення від фашистської неволі і просили на ці кошти побудувати літаки й танки, щоб наблизити перемогу над ворогом. Загалом трудящі республіки внесли у фонд оборони 859 млн. крб. і багато різних коштовностей, хліба та іншого продовольства⁴⁴.

Це було демонстрацією радянського патріотизму українського народу та його авангарду — робітничого класу, виявом любові трудящих до Батьківщини. Танки й літаки з написами на бортах і фюзеляжах «За Радянську Україну», «Визволений Донбас», «Київ», «Харків», «Визволена Дніпропетровщина», «Запоріжжя», «Одеса», та інші несли смерть фашистським загарбникам.

Прагнення робітників і службовців України, як і всього радянського народу, наблизити перемогу над фашистською Німеччиною вилилося в такі патріотичні рухи, як передплата на державну воєнну позику, збір подарунків для воїнів, донорство, шефство над госпіталями та ін. Так, робітники індустріального Харкова протягом двох місяців після визволення купили на 1,3 млн. крб. облігацій 2-ї державної позики⁴⁵. Трудящі всієї України придбали облігацій на 500 млн. крб.⁴⁶

Під час передплати на 3-ю державну позику в травні 1944 р. знатний вибійник горлівської шахти № 19-20 М. Афонін говорив: «Велике щастя бути учасником перемоги. Я буду громити німців вугіллям і

³⁸ «Правда», 10 лютого 1944 р.

³⁹ Шоста сесія Верховної Ради УРСР. Стенографічний звіт, стор. 72.

⁴⁰ «Радянська Україна», 4 лютого 1944 р.

⁴¹ Шоста сесія Верховної Ради УРСР. Стенографічний звіт, стор. 119.

⁴² Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., стор. 265—266, 283, 323.

⁴³ Шоста сесія Верховної Ради УРСР. Стенографічний звіт, стор. 34.

⁴⁴ Сьома сесія Верховної Ради УРСР. Стенографічний звіт, стор. 126.

⁴⁵ Трудящиеся Харьковской области в Великой Отечественной войне, Харьков, 1960, стор. 169.

⁴⁶ «Правда Украины», 5 травня 1944 р.

трудоим карбованцем. З радістю віддаю на позику державі 100 тис. крб.»⁴⁷.

Ще з більшим піднесенням була проведена передплата на 4-у державну позику в травні 1945 р. Робітники України розуміли, що на їх трудові карбованці Батьківщина кує грізну зброю проти ворога.

З великою теплою і любов'ю піклувалися робітничі колективи про поранених бійців. Вони робили все, щоб швидше повернути їм здоров'я. Як правило, робітники брали шефство над госпіталями, підтримували з ними тісний зв'язок, подаючи їм моральну і матеріальну підтримку.

У Харкові, наприклад, було 24 госпіталі. Над ними шефствували великі підприємства⁴⁸. Робітники турбогенераторного заводу до 1 травня 1944 р. зібрали на подарунки для поранених 14 тис. крб., а до 27-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції — ще 14 тис. крб.⁴⁹

Спиряючись на широку шефську допомогу підприємств, установ і учбових закладів Жовтневого району м. Дніпропетровська за короткий строк командування в складних умовах зими відбудувало три корпуси і влаштувало в них госпіталь на 2 тис. ліжок. Робітники і студенти металургійного і медичного інститутів подавали йому велику допомогу⁵⁰⁻⁵¹. Всього по Україні було зібрано в 1944 р. і передано військовим госпіталям 30 тис. ліжок, 1500 столів, 20 тис. пар білизни тощо.

Широкого розмаху на Україні, особливо серед робітників, набуло донорство. Так, на Харківському електромеханічному заводі наприкінці 1944 р. налічувалося 108 донорів. З кожним роком їх стало все більше: якщо в грудні 1943 р. в Харкові було 1060 донорів, у грудні 1944 р. — близько 10 тис., то на кінець війни — понад 16 тис. чол.⁵²

По кілька разів здавали кров для поранених воїнів 325 тис. трудящих України. Тільки з 1944 р. до кінця війни тут було виготовлено 108 827 л консервованої крові⁵³.

Робітники України посилали на фронт колективні й індивідуальні посилки, листи. До травня 1943 р. комсомольці й молодь невеликої визволеної частини республіки зібрали серед населення й послали на фронт більше 100 тис. індивідуальних посилок з подарунками⁵⁴.

Особливо багато посилок і подарунків з патріотичними листами посилали на фронт робітники великих пролетарських центрів УРСР. Так, трудящі Ворошиловградської області вже у 1943 р. відправили у військові частини понад 40 тис. посилок⁵⁵. Трудящі Харкова та області зібрали й відправили на фронт близько 1800 кожухів, 2050 пар ваянок, 2,4 тис. пар теплої білизни, 7125 фуфайок, 15,7 тис. пар теплих шкарпеток, майже 20 тис. пар рукавиць і т. д. Крім того, в м. Куп'янську було пошито 2 тис. шапок-вушанок, 2,7 тис. ватних фуфайок і штанів та ін. Харків'яни послали на фронт 65 тис. новорічних подарунків⁵⁶. 1100 новорічних посилок і 300 кг сухофруктів відправили трудящі Червоноармійського району Запорізької області бійцям, які брали участь у визволенні о. Хортиця⁵⁷.

⁴⁷ «Соціалістический Донбасс», 6 травня 1944 р.

⁴⁸ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 1, од. зб. 424, арк. 24—25.

⁴⁹ Там же, од. зб. 437, арк. 53.

⁵⁰⁻⁵¹ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., стор. 288—289.

⁵² Партархів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 1, од. зб. 468, арк. 173.

⁵³ «УІЖ», 1961, № 4, стор. 50.

⁵⁴ «Правда Украины», 6 травня 1943 р.

⁵⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 147, арк. 1.

⁵⁶ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 31, од. зб. 4, арк. 107—108.

⁵⁷ «Червоне Запоріжжя», 15 січня 1944 р.

Трудящі Кривого Рога 6 листопада 1944 р. писали в листі воїнам 3-го Українського фронту: «Ворог стікає кров'ю, але він ще не добитий. Ми знаємо про Вашу хоробру і безустанну боротьбу проти фашистських мракобісів на їх території. Щоб допомогти Вам у Вашій героїчній боротьбі, ми, гірники і будівельники, зобов'язуємося відбудувати і здати в експлуатацію ще десять шахт басейну. Ми завіряємо Вас, товариші бійці, сержанти і офіцери, що дамо руди стільки, скільки потрібно буде для повного розгрому ворога»⁵⁸.

В свою чергу, брати Герої Радянського Союзу Д. і Б. Глинки в лютому 1945 р. писали з фронту землякам-криворіжцям: «...Ми гордимся тим, що в тяжких умовах війни криворіжці залишилися вірними своїм славним гірничим традиціям. Дружна і єдина сім'я гірників побойовому взялася за відбудову рідного Кривбасу. Піднялися копри над 34 шахтами, працюють інститути, школи, театри, оживають шахтарські селища. У творчій праці народилися нові імена героїв тилу. Ми пишаємося такими земляками, як робітники Іван Стадник, Іван Кобзар, бригадир комсомольсько-молодіжної бригади будівельників Іван Черепенко та сотні інших. Гірники й металурги Дніпропетровщини! Міцніше удари по ворогові! Пам'ятайте — кожний видобутий вами кілограм руди, виплавленого металу служить великій справі нашої остаточної перемоги»⁵⁹.

Підтримка і допомога робітничого класу України піднімала моральний дух червоноармійців, сприяла наближенню перемоги над фашистською Німеччиною.

⁵⁸ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 114, оп. 1, од. зб. 29, арк. 134.

⁵⁹ «Зоря», 23 лютого 1945 р.

ЗДІЙСНЕННЯ ЛЕНІНСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО ПЛАНУ НА БУКОВИНІ

А. О. ЯНЮК

Возз'єднання українського народу в Українській Радянській державі поклало початок новому періоду в житті трудящих західноукраїнських земель, в тому числі й Північної Буковини. 28 червня 1940 р. Червона Армія визволила їх з-під гніту королівської Румунії, а 2 серпня 1940 р. VII сесія Верховної Ради СРСР задовольнила прохання буковинців і прийняла рішення включити Північну Буковину до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки¹. Відтоді трудящі Буковини стали господарями всіх багатств краю, повноправними громадянами Країни Рад, рівними серед рівних у великій багатонаціональній сім'ї народів Радянського Союзу. Перед ними відкрились світлі перспективи політичного, економічного і культурного розвитку.

Питання про кооперування сільського господарства Буковини в історико-партійній літературі висвітлено недостатньо. Частково його торкалися в своїх працях К. Г. Ципко, І. А. Гриценко, В. В. Тимченко, В. М. Курило, М. О. Ліщенко. Про становище сільського господарства Буковини в період іноземного панування та перші соціалістичні пере-

¹ Радянська Буковина 1940—1945 рр. Документи і матеріали, К., 1967, стор. 33.

творення йдеться в монографіях І. І. Компанійця, И. Д. Черниша, деяких брошурах та в колективних працях з історії Радянської Буковини².

За панування румунських бояр трудове селянство зазнавало важкого соціального і національного гноблення. Рік у рік поглиблювався процес обезземелення і розорення селянських господарств. «Аграрна реформа», проведена в 1922—1927 рр. буржуазно-поміщицьким урядом Румунії, не поліпшила становища буковинців. Велике землеволодіння майже не було порушене. У 235 поміщиків краю залишилось 346,3 тис. га землі, а в Буковинській метрополії — 239,2 тис. га³. Так, наприклад, у с. Стара Жадова Сторожинецького району поміщикам і куркулям належало 1150 га кращих чорноземів, а 700 селянським господарствам — лише 450 га найгірших ділянок. 300 бідняцьких господарств цього села зовсім не мали землі. Значні масиви займала церква. Так, у с. Суховерхів на Кіцманщині їй належало 281 га, а 914 селянським господарствам — лише 160 га, або в середньому по 0,17 га на одне господарство⁴. За матеріалами офіційної статистики, в Північній Буковині у 30-х роках із 173 тис. селянських господарств 72,5 тис. були зовсім безземельними, близько 44 тис. мали наділи не більше як по півгектара⁵. Майже в 70% господарств не було коней та іншої худоби, половина не мала корів⁶. Більше як 51% селянських господарств орендували землю у поміщиків, куркулів та церкви⁷. Навіть державний вісник «Румунська економічна служба» визнавав, що селянство Буковини перебувало «в стадії вимирання»⁸.

Двадцятидвохрічне панування румунських колонізаторів на землях Буковини призвело до занепаду краю і деградації сільського господарства. Врожайність зернових не перевищувала 9—10 ц з гектара. Основною сільськогосподарською культурою була кукурудза, якою засівали більше третини всіх площ. Обробіток ґрунту провадився відсталим способом, знаряддя праці були переважно дерев'яні. На 12 га землі припадав лише 1 залізний плуг, віялка — на 500, сівалка — на 850, кінна молотарка — на 1940 га⁹. Та й ці машини і реманент належали переважно куркулям.

З встановленням Радянської влади на Буковині було ліквідовано капіталістичну систему господарювання. 15 серпня 1940 р. Указом

² 40 років Великої Жовтневої соціалістичної революції, Чернівці, 1957; З історії Чернівецької обласної організації КП України, Львів, 1963; І. І. Компанієць. Боротьба за Радянську владу на Буковині, К., 1950; його ж. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст., К., 1960; К. Г. Ципко. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та возз'єднання з Радянською Україною, Чернівці, 1958; П. Д. Черниш. Комуністична партія України — організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях України (1953—1959 рр.), Львів, 1963; Д. Галій. Соціалістичні перетворення на Буковині, Чернівці, 1949; О. Ботвинов. Під зорею Радянської влади, К., 1960; І. Фесенко. Сільське господарство Буковини на піднесенні, Станіслав, 1960; О. Григоренко. У братній сім'ї, Ужгород, 1965; його ж. Буковина вчора і сьогодні, К., 1967; Квітце оновлена Буковина. — «Під прапором лєнінізму», 1970, № 13; Історія міст і сіл УРСР. Чернівецька область, К., 1969.

³ В. Курило, М. Ліщенко, О. Романець, Н. Сирота, Б. Тимошук. Північна Буковина, її минуле і сучасне, Ужгород, 1969, стор. 87.

⁴ «Радянська Буковина», 26 вересня 1969 р.

⁵ О. Григоренко. Буковина вчора і сьогодні, К., 1967, стор. 58.

⁶ К. Ципко. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та возз'єднання з Радянською Україною, Чернівці, 1958, стор. 146.

⁷ М. Карпенко. Що дала Радянська влада трудящим Буковини, Чернівці, 1947, стор. 20.

⁸ Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР, том II, К., 1968, стор. 84.

⁹ «Радянська Буковина», 11 липня 1967 р.

Президії Верховної Ради Союзу РСР проголошувалося, що в Північній Буковині «...вся земля з її надрами, лісами і водами є державною власністю, тобто всенародним добром»¹⁰.

Президія Верховної Ради СРСР доручила Раді Народних Комісарів УРСР провести в життя всі заходи щодо передачі землі в користування селянам. Безземельні й малоземельні буковинці одержали від держави в безплатне користування 71 тис. га колишньої поміщицької, куркульської та церковної землі, 1700 голів великої рогатої худоби, 800 коней, 5400 овець, 620 свиней, майже 2800 житлових і 2800 господарських будівель та багато різного сільськогосподарського реманенту¹¹. Значну допомогу подала держава жителям гірської та передгірської місцевостей. Тільки протягом серпня—грудня 1940 р. вони одержали 530 т борошна, понад 60% усіх селянських господарств були звільнені від сплати податків, безкорівним селянам виділено кредит в сумі 200 тис. крб. Радянська влада звільнила селян Буковини від сплати близько 1 млрд. лей боргів¹².

Опорними пунктами соціалістичної перебудови сільського господарства області стали перші 9 радгоспів¹³. У серпні 1940 р. було створено 13 машинно-прокатних пунктів, які в листопаді реорганізувалися в МТС¹⁴. Радгоспи та МТС допомогли одноосібним селянським господарствам зібрати врожай, провести осінню і весняну оранку та сівбу, наочно продемонстрували перевагу колективного господарства, що дає змогу широко застосовувати передову техніку і високу культур землеробства.

Під час осінньої сівби 1940 р. і наступної весни селянам Буковини з державних засівів було виділено близько 11 тис. ц насіння, завезено 10 тис. ц мінеральних добрив. З обласного бюджету на фінансування сільського господарства в другій половині 1940 р. було витрачено 612 тис. крб.¹⁵.

Цукрові заводи укладали з селянами контакти на купівлю цукрових буряків і видавали грошові аванси під урожай 1941 р. Через торговельні організації можна було придбати прості сільськогосподарські машини та реманент. Зокрема, в кінці 1940 р. обласна філія «Сільгосппостачання» одержала для продажу селянам 500 соломорізків і коренерізків, 200 віялок, 17 молотарок і 23 кінні приводи¹⁶. На допомогу бідняцько-середняцьким господарствам в області було створено 600 зерноочисних пунктів, більше 1000 кузень і майстерень для ремонту сільськогосподарських машин і реманенту¹⁷.

За рекомендацією партійних організацій в усіх селах організовувалися супряжні групи, що сприяло успішному збиранню та обмолоту врожаю, проведенню осінньої та весняної сівби, прищепленню селянам навичок колективної праці. Супряги, ця найпростіша форма кооперації, мали виняткове значення для «переходу до нових порядків шляхом якнайбільш простим, легким і доступним для селянина»¹⁸. В 1940 р. на Буковині було створено більше 19 тис. супряг, які об'єд-

¹⁰ Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі, К., 1949, стор. 51.

¹¹ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 396—3, арк. 38.

¹² О. Григоренко. Північна Буковина вчора і сьогодні, стор. 24.

¹³ Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. Р-3, оп. 1, од. зб. 35, арк. 35.

¹⁴ ЧОДА, ф. Р-4, оп. 1, спр. 30, арк. 1.

¹⁵ Там же, од. зб. 5, арк. 28, 45.

¹⁶ «Радянська Буковина», 4 грудня 1940 р.

¹⁷ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 289, арк. 1.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 413.

нали майже 50 тис. бідняцьких господарств. Навесні 1941 р. супрят стало вже близько 21 тис. і вони охопили 53,7 тис. господарств¹⁹.

Велике значення мала агітаційно-масова робота партійних організацій. В області працювало 546 агітколективів, до яких входило майже 12 тис. агітаторів. Вони розповідали селянам про успіхи соціалістичного будівництва в СРСР, досягнення колективних господарств у східних областях, роз'яснювали положення Радянської Конституції, Статут сільськогосподарської артілі як вищої форми виробничої кооперації тощо²⁰.

Для ознайомлення на практиці з колективним веденням сільського господарства у вересні 1940 р. до Москви на Всесоюзну сільськогосподарську виставку було відряджено 260 буковинських селян, які потім побували в колгоспах Дніпропетровської, Київської та Кам'янець-Подільської областей. Наочно переконавшись у перевагах великого механізованого громадського господарства і побачивши зростання добробуту й культури колгоспного селянства, учасники поїздки стали ініціаторами створення колгоспів на Буковині.

Перше колективне господарство в області було організоване 29 січня 1941 р. в селі Ленківцях Кельменецького району, до якого вступило 55 селянських дворів. Організаторами колгоспу стали активісти — колишні підпільники Н. М. Андріяш, С. С. Білий, Б. І. Мотрюк, І. І. Мартинюк, Ф. М. Герман, А. Й. Мартинюк. Головою правління обрали селянина-бідняка Н. А. Андріяша²¹. В лютому організувалося ще 10 артілей (5 — у Сокирянському, 4 — в Кельменецькому, 1 — у Чернівецькому районах)²². 25 лютого 1941 р. Чернівецький обком партії та обвиконком провели обласну нараду селян, в якій взяло участь 900 чол. Досвідом колгоспного будівництва поділилися представники Кам'янець-Подільської і Станіславської областей та молодих артілей Чернівецької області. Учасники наради звернулися з закликом до всіх селян Буковини сміливо переходити на шлях колективного господарювання²³.

На початок літа 1941 р. в області вже налічувалося 63 колгоспи з земельною площею близько 15 тис. га землі. В них об'єдналося 4,5 тис. селян. В артілях було 43 ферми великої рогатої худоби, 37 свиноферм, 29 вівцеферм, майже 1,5 тис. коней²⁴.

Комуністична партія і Радянський уряд, керуючись ленінською настановою про те, що «треба поставити кооперацію політично так, щоб не тільки кооперація взагалі і завжди мала певну пільгу, але щоб ця пільга була чисто майновою пільгою»²⁵, надали молодим колгоспам Буковини значну матеріальну допомогу — 100 тис. крб. і 5600 ц зерна на насіння. Для придбання корів молодим артілям було видано в кредит ще 200 тис. крб., передано майже 19 тис. га випасів та 2,3 тис. га сіножатей з державного фонду лісоохорони²⁶.

Соціалістична перебудова сільського господарства проходила в умовах гострої класової боротьби. Капіталістичні елементи та їх агенти — українські буржуазні націоналісти намагалися шляхом прово-

¹⁹ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 97, арк. 22; оп. 5, од. зб. 289, арк. 1.

²⁰ Там же, од. зб. 297, арк. 27.

²¹ ЧОДА, д. Р-3, оп. 1, од. зб. 65, арк. 8.

²² Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 97, арк. 28.

²³ «Радянська Буковина», 27 лютого 1941 р.

²⁴ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 289, арк. 1, од. зб. 297, арк. 2—3.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 414.

²⁶ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 297, арк. 3.

кацій дискредитувати заходи Радянської влади і викликати незадоволення селян. Куркулі та їх агенти вдавалися до спроб саботувати хлібопоставки, зривали осінню сівбу, організовували терористичні акти. Але опір класового ворога був зламаний. Трудове селянство, кероване Комуністичною партією, продовжувало успішно будувати нове життя.

Напад гітлерівської Німеччини та її сателітів на СРСР перервав мирну працю народу. Тимчасова окупація Чернівецької області і воєнні дії на її території завдали значних збитків сільському господарству. Землю, машини, худобу з перших днів окупації привласнили поміщики, що повернулися з Румунії. За 33 місяці «господарювання» німецько-румунських поневолювачів поголів'я всіх видів худоби в області зменшилося на 52%, робочих коней — основної тяглової сили — на 56%. Відступаючи під натиском Червоної Армії, загарбники знищили або вивезли майже 7 тис. овець, більше 3 тис. свиней, близько 25 тис. ц зерна, 478 тис. ц борошна, 227 тис. ц картоплі та багато іншого народного добра ²⁷.

В процесі відбудови народного господарства області поступово відновлювали роботу зруйновані окупантами колгоспи, створювались нові. Почали працювати 16 МТС, які допомагали колгоспам і одноосібним селянським господарствам обробляти землю. В першу чергу допомогу одержували сім'ї воїнів, інваліди та селяни, які не мали коней.

Місцеві органи влади та обласна парторганізація забезпечили своєчасне проведення весняної сівби, збір врожаю і виконання державного плану хлібоздачі. На селах розгорнулося масове соціалістичне змагання за відбудову і розвиток сільського господарства. В грудні 1944 р. на обласній нараді селян трудящим Герцаївського, Чернівецького сільського і Сторожинецького районів було вручено перехідні Червоні Прапори облвиконкому та обкому КП України ²⁸.

Для популяризації соціалістичних методів ведення господарства та надання практичної допомоги селянським господарствам на землях Буковини було створено 7 радгоспів, 2 науково-дослідні станції і 2 сільськогосподарські школи. Із західних областей у 1945 р. на постійну роботу в села Чернівецької області приїхало 40 агрономів, 13 ветеринарів, 14 зоотехніків та 18 старших механіків ²⁹.

У грудні 1945 р. при ЦК КП(б)У було створено відділ західних областей, а в Раднаркомі УРСР — Раду допомоги. Кожний нарком республіки мав заступника, який займався виключно справами західних областей.

З метою обмеження експлуататорських елементів на селі уряд УРСР видав постанову «Про порядок заготівель сільськогосподарських продуктів у куркульських господарствах Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Ровенської, Волинської і Чернівецької областей», в якій норми поставок зерна, сояшника, картоплі, овочів, сіна, м'яса і молока з куркульських господарств були збільшені на 50% порівняно з нормами для середняків. Крім того, для куркулів на 2—3 місяці скорочувались строки здачі поставок. Виконками обласних Рад депутатів трудящих притягали до кримінальної відповідальності тих, хто ухилявся від сплати податків ³⁰. Селяни-бідняки частково або повністю звільнялися від податку.

²⁷ Там же, од. зб. 476, арк. 11.

²⁸ З історії Чернівецької обласної організації Комуністичної партії України, Львів, 1963, стор. 10.

²⁹ Вільна Буковина, Чернівці, 1945, стор. 46—47.

³⁰ Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР, 1940, № 12, стор. 11—12.

Партійні організації області неухильно проводили політику дальшого зміцнення союзу середнього селянства з біднотою, перетворення бідноти й середняків на міцну опору Радянської влади на селі. Боротьба за селянство, і, передусім, за середняка, була дуже гострою. Куркулі всіляко намагалися привернути середняка на свій бік, залякати його колективізацією та розкуркуленням. Разом з духовенством і зрадниками народом — українськими буржуазними націоналістами — вони чинили відчайдушний опір заходам Радянської влади на селі. Коли саботаж, наклепи, провокаційні чутки вже не діяли на селян, класовий ворог пішов на крайні кроки — терор, убивство сільських активістів, організаторів колгоспного ладу. Вороги підпалювали громадські й державні будівлі, знищували худобу, псували трактори і комбайни. Але повернути старі порядки вони не могли. Трудящі селяни за ними не пішли. Процес соціалістичної перебудови села набував дедалі більшого розмаху. Якщо в березні 1946 р. в області налічувалося 36 колгоспів, то в січні 1947 р. їх було вже 67. Вони мали в своєму користуванні більше 16 тис. га землі, 1360 коней, 780 голів великої рогатої худоби, близько 1000 овець, 445 свиней. Було створено 61 тваринницьку ферму. Поліпшився добробут колгоспників. Уже в 1946 р. вони лише авансом одержали від 1 до 2,5 кг хліба на трудовень ³¹. Успіхи колгоспів були яскравим прикладом для всіх селян-одноосібників Чернівецької області, які все більше переконувалися у перевагах колективного ведення господарства.

Партія і Радянський уряд всіляко сприяли зміцненню колгоспів, керуючись настановою В. І. Леніна, що «в цьому повинна полягати підтримка нашою соціалістичною державою нового принципу організації населення» ³². В 1945—1947 рр. колгоспам було передано 297 житлових будинків, 370 виробничих споруд, 44 млини, майше 400 робочих коней, 932 голови великої рогатої худоби, 230 волів, близько 600 овець, 415 га садів тощо. В 1947 р. держава виділила колгоспам 1500 т насіння, 3700 т мінеральних добрив, 90 тис. крб. грошової допомоги, 3700 сільськогосподарських машин. Допомога кредитами за 1945—1949 рр. становила 1665,4 тис. крб. ³³

Чернівецький обком партії та облвиконком допомагали трудящим селянам ознайомитися з розвитком колгоспного виробництва в країні, глибше вивчити життя колгоспників, їх працю. З цією метою організовувались екскурсії представників молодих сільськогосподарських артілей області та селян-одноосібників у колгоспи Київської, Сталінської, Харківської, Дніпропетровської, Ворошиловградської, Одеської, Кам'янець-Подільської областей.

Повсякденне керівництво з боку ЦК КП(б)У, велика організаторська і масово-політична робота обласної парторганізації дали свої наслідки: селяни почали активно вступати у колгоспи. На кінець 1947 р. в області вже було створено 296 колгоспів, що об'єднували близько третини всіх селянських дворів ³⁴. Так, у Кіцманському районі Витилівка стала селом суцільної колективізації. Місцеві хлібороби добилися високого врожаю зернових і цукрових буряків. 16 членів артілі за самовіддану працю були нагороджені орденами і медалями. А молоду дівчину, дочку батрака Олександру Хорбут, Радянський уряд удостоїв найвищого звання — Героя Соціалістичної Праці ³⁵.

³¹ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 4, оп. 2, од. зб. 211, арк. 9; ф. 1, оп. 9, од. зб. 29—31.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 415.

³³ Історія міст і сіл УРСР. Чернівецька область, стор. 47.

³⁴ І. Фесенко. Назв. праця, стор. 6.

³⁵ Д. Гапій. Назв. праця, стор. 48.

Надійною опорою обласної парторганізації в здійсненні колективізації були комсомольці Кіцманського, Сокирянського, Новоселицького та Садгірського районів. Протягом лише 1948 р. до колгоспів вступило 3443 комсомольців³⁶. 1949 р. став роком суцільної колективізації краю. На цей час колгоспи Буковини вже об'єднували 97,5% селянських дворів, володіли 99,5% земельних угідь³⁷.

Активними організаторами колгоспів у своїх селах і першими головами правління були: К. М. Лучик (с. Берегомет), активний діяч партійного підпілля, селянин-бідняк, учасник Великої Вітчизняної війни В. М. Чибиряк (с. Вашківці), учасник Хотинського повстання 1919 р. Т. І. Рашковський (с. Недобойці) та багато ін.³⁸

Четверта обласна партконференція, яка проходила в січні 1951 р., підсумувала роботу обласної парторганізації за минулі роки і відмітила, що на кінець 1950 р. на селі оброблялося 99,6% посівних площ. Це свідчило про повне завершення колективізації сільського господарства в Чернівецькій області. На основі суцільної колективізації було ліквідовано куркульство. В буковинському селі перемогли і утвердилися соціалістичні суспільні відносини.

Результатом невтомної діяльності обласної парторганізації було виховання нових людей колгоспного ладу. В 1950 р. за успіхи в розвитку сільського господарства орденами і медалями Радянського Союзу було нагороджено близько 2 тис. передовиків. В області вирости перші майстри високих врожаїв. За високі врожаї цукрових буряків у 1947—1953 рр. восьми буяководам було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, 46 — нагороджено орденом Леніна, 230 — орденом Трудового Червоного Прапора, сотні колгоспників відзначено медалями. Тепер уже до Героїв Соціалістичної Праці — буковинців О. М. Хорбут, М. Д. Микитей, М. П. Вакарюк, М. Г. Вакалюк, Є. О. Даниляк, М. М. Кошмарик, Я. Й. Бабич та В. С. Мигальчана приїздили запозичувати досвід не лише колгоспники з інших областей республіки, а також з РРФСР, Молдавії та інших братніх республік. У свою чергу, досвід вирощування високих врожаїв буковинцям передавали двічі Герої Соціалістичної Праці М. О. Посмітний, Г. Є. Буркацька, Є. О. Долинюк, О. В. Гіталов, хлібороби Рязанської області та сусідньої Молдавської РСР.

Соціалістична перебудова села вимагала від партійних, радянських та громадських організацій посилити керівництво колгоспами, тому на відповідальні ділянки роботи в село посилали досвідчених комуністів. Головами колгоспів, наприклад, у 1951 р. працювало 217 членів КПРС. Обком і райком КП України багато зробили для створення нових і зміцнення наявних первинних партійних організацій. Якщо, наприклад, у 1946 р. на Буковині в 12 сільських територіальних первинних парторганізаціях було 956 комуністів, то в 1950 р. їх було вже 305, в тому числі 139 колгоспних. Тепер уже на селі працювало 4768 комуністів³⁹.

Соціалістичне сільське господарство Радянської Буковини йшло по шляху піднесення. В 1958 р. за високі показники у виробництві та заготівлі зерна, цукрових буряків, м'яса, молока й інших сільськогосподарських продуктів Чернівецьку область відзначено найвищою урядовою нагородою — орденом Леніна⁴⁰.

³⁶ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 21, оп. 2, од. зб. 356, арк. 110.

³⁷ І. Фесенко. Назв. праця, стор. 6.

³⁸ Історія міст і сіл УРСР. Чернівецька область, стор. 128, 140, 242, 287, 384, 435, 485, 494, 574, 632, 649.

³⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 1646, арк. 119—120.

⁴⁰ «Правда», 27 лютого 1958 р.

Ще швидшими темпами розвивалося сільське господарство області після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС. Виконуючи рішення XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України, сільські трудівники Буковини добилися нових висот: за 1965—1967 рр. середньорічне виробництво зерна порівняно з попереднім триріччям зросло на 16%, валовий збір пшениці подвоївся, виробництво молока в колгоспах області збільшилося на 38%, м'яса — на 54%, яєць — на 50%. У 1967 р. вирощено зернових по 26,3 ц з кожного гектара, вироблено молока по 405 ц і м'яса — по 85,6 ц на кожні 100 га угідь⁴¹. Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили трудові подвиги буковинців. За успіхи в розвитку економіки й культури і в зв'язку з 50-річчям Великої Жовтневої соціалістичної революції Чернівецька область була нагороджена Пам'ятним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради Союзу РСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС. Високими урядовими нагородами відзначено колгоспи ім. В. І. Леніна Кіцманського та ім. Суворова Новоселицького районів.

Звання Героя Соціалістичної Праці було присвоєно головам колгоспів В. М. Гнепу, В. П. Григоращуку, В. П. Савчуку, ланковій колгоспу ім. Фрунзе Глибоцького району М. Д. Довгей, доярці колгоспу ім. Кірова Заставнівського району О. П. Зубик, першому секретареві Кіцманського РК КП України (тепер перший заступник голови облвиконкому) М. Д. Козакову⁴².

Завдання 8-ї п'ятирічки теж були виконані успішно. Середньорічний обсяг валової продукції колгоспів у порівнянні з попереднім п'ятиріччям зріс на 13%, виробництво цукрових буряків — на 24, льону-волокну — на 54, м'яса — на 56, молока — на 32, яєць — на 50%.

В середньому за п'ятирічку господарства зібрали з кожного гектара по 23,5 ц зернових, по 294 ц цукрових буряків. У 1970 р. колгоспи й радгоспи виробили на кожні 100 га угідь цю 441 ц молока і 102 ц м'яса⁴³.

Натхнені історичними рішеннями XXIV з'їзду КПРС, хлібороби краю активно борються за дострокове виконання завдань 9-ї п'ятирічки.

⁴¹ «Радянська Буковина», 1 грудня 1968 р.

⁴² Історія міст і сіл УРСР. Чернівецька область, стор. 51.

⁴³ «Радянська Буковина», 4 квітня 1971 р.

РЕВОЛЮЦІЙНА ПРОПАГАНДА НАРОДНИКІВ СЕРЕД СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ В 70-х — НА ПОЧАТКУ 80-х рр. XIX ст.

С. О. СОСНОВЧИК

Народництво, яке було, як указував В. І. Ленін, пануючим напрямом на буржуазно-демократичному етапі визвольного руху в Росії¹, займає одне з чільних місць у дожовтневій і радянській історіографії.

Спроби представників дожовтневої офіційної та ліберально-буржуазної історіографії охарактеризувати цей рух виявились неспроможними. Так, жандармські «історіографи» вбачали основну причину виникнення й розвитку народницького руху на Україні не на тлі соціаль-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 220.

них умов життя, а в «ідеях сепаратизму»²; ліберальні історики шукали коріння цього явища в слов'янофільстві, пов'язували їх революційну діяльність з недовершеністю буржуазних реформ, твердили, що в Росії немає «грунту» для розвитку соціалістичних ідей, а програмні вимоги російських соціалістів — це, мовляв, лише своєрідні «варіації на європейські теми і за європейськими матеріалами»³. Хибною виявилася також концепція української буржуазно-націоналістичної історіографії про самотність «українського народництва»⁴. Заперечуючи подібні твердження, В. І. Ленін переконливо довів, що «...суть народництва лежить... не в ученні про самотність і не в слов'янофільстві, а в представництві інтересів і ідей російського дрібного виробника»⁵. Представники буржуазної історичної науки не розуміли, що «народництво відбило такий факт російського життя, якого майже ще не було в ту епоху, коли складалося слов'янофільство і західництво, а саме: протилежність інтересів праці і *капіталу*»⁶.

Якісно новий етап у вивченні історії народництва та його практичної діяльності серед селянських мас України почався після Великого Жовтня. Уже в перші десятиріччя радянської влади з'являється ряд наукових розвідок з історії революційного народництва, публікуються архівні документи. Однак глибокого аналізу його класової суті історіографія цього періоду не дала.

Певні зрушення у вивченні цього питання сталися за останні десятиріччя. Радянська історична наука збагатилася працями С. С. Волка, Б. С. Ітенберга, М. Г. Седова, Л. Т. Сенчакової, В. О. Твардовської, П. С. Ткаченка, М. О. Троїцького, Р. В. Філіппова, С. Л. Євєнчик та ін. На Україні цієї проблеми торкалися І. О. Гуржій, В. С. Жученко, М. Н. Лещенко, П. М. Шморгун, Л. Я. Корнійчук, Д. П. Пойда, О. А. Парасунько, М. П. Рудько, А. М. Катренко, Р. І. Іванова, А. К. Волощенко. Але ще багато питань залишаються нерозкритими або малодослідженими. Однією з цікавих проблем є революційна пропаганда народників серед селянства України.

Реформа 1861 р. дала поштовх для перетворення кріпосницької Росії в буржуазну, проте не знищила цілком, а лише підірвала основи кріпосницької системи. Селяни й після скасування кріпацтва «залишилися, — як вказував В. І. Ленін, — нижчим, податним, чорним станом, залишилися в пазурах у кріпосної кабали»⁷. Нестерпне становище штовхало народні маси на боротьбу проти всіх форм експлуатації, за землю і «справжню» свободу. На Україні прокотилася хвиля селянських виступів. Уже в першому десятиріччі пореформеної доби тут відбулося близько 3093 виступів, що охопили більше 4160 сіл з населенням 2 млн. чол. Не вщухала боротьба і в наступні десятиріччя. Тільки в 1870—1885 рр. тут зареєстровано 945 виступів у 1323 населених пунктах (більше 1153 тис. чол.)⁸. Гостра класова боротьба на селі, нерозвиненість капіталістичної економіки, коли переважають дрібні виробники, сприяли розвитку народництва, як ідеології «селянської демо-

² Хроника социалистического движения в России. 1878—1887 гг. Официальный отчет, М., 1906, стор. 15.

³ Трудные годы (1876—1880). Очерки и опыты А. Градовского, Спб., 1880, стор. 225; В. Богучарский. Активное народничество семидесятых годов, М., 1912, стор. 6; та ін.

⁴ Мнх. Грушевский. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии, Спб., 1907, стор. 5—6.

⁵ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 1, стор. 393.

⁶ Там же.

⁷ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 7, стор. 186.

⁸ М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму, К., 1970, стор. 112, 132, 153, 164, 223.

кратії в Росії»⁹. В першій половині 70-х років демократично настроєна молодь зробила першу в історії визвольного руху спробу «*підняти селянство на соціалістичну революцію проти основ сучасного суспільства*». «За здійснення цієї програми,— писав В. І. Ленін,— взялася маса найенергійніших і талановитих працівників...»¹⁰.

У той період революційну пропаганду серед селян України розгорнули учасники народницьких гуртків Києва, Одеси, Харкова¹¹. Наприклад, гурток братів Жебуньових у грудні 1873 р. розробив основні принципи пропаганди. Від пропагандистів вимагалось «виявляти в селах людей протестуючих» і залучати їх до революційної роботи, «знайомити і згуртовувати таких осіб між собою, щоб на випадок повстання одночасно піднялося багато сіл»¹². Практичну роботу «сен-кебуністи» розпочали, головним чином, на Чернігівщині. Влаштувавшись народними вчителями, С. і В. Жебуньови, М. Блинова, М. Кац, А. Франжолі та інші читали і розповсюджували легальну і заборонену літературу, провадили бесіди. Під виглядом учителів революційною пропагандою серед селян України займались також В. Тельє (с. Мала Миколаївка Херсонської губернії), І. Трезвинський (с. Плиски Чернігівської губернії), О. Охременко (містечко Чорноострів Подільської губернії) та ін. В. Тельє організовував при школі бесіди з селянами, під час яких читав прокламації «Что-то братцы, как тяжело живется нашему брату на русской земле», «Сказку о четырех братьях», перекопував їх у тому, що лише загальне повстання, знищення царя й поміщиків зможе задовольнити селянські сподівання про рівномірний розподіл землі, позбавить їх від податків і рекрутчини, зробить усіх вільними й рівними¹³. Таку ж саму пропаганду вів і І. Трезвинський. При арешті в нього було знайдено багато творів українською мовою, зокрема, «Гайдамаки» (Т. Шевченка), матеріали з історії України, а також виписки з «Капіталу» К. Маркса¹⁴.

Йдучи «в народ», революційна молодь намагалася оволодіти ремеслами бондаря, коваля, маляра, столяра, шевця та ін. З цією метою революціонери створили в Києві та Полтаві шевські майстерні, в Харкові — столярню, в Одесі — кузню, в с. Попельнясте Катеринославської губернії — бондарню. А народники Л. Димський, М. Олеховський, О. Калюжний, П. Максимов, М. Стронський, І. Чернишов під виглядом сільськогосподарських робітників вели революційну пропаганду на хуторі Колесниковка Кобеляцького повіту Полтавської губернії¹⁵.

Під час «ходіння в народ» ідею «общинного соціалізму» з рівномірним розподілом землі в своїх бесідах з селянами України проводили також К. Брешковська, Ф. Волховський, В. Дебагорій-Мокрієвич, М. Ланганс, Я. Стефанович, М. Стефановський, Ф. Цебенко, Г. Андреева, О. Бидарін, М. Літошенко та ін. К. Брешковською та Я. Стефановичем було написано прокламацію, в якій засуджувалась експлуатація і наголошувалось, що всі «люди повинні залишатись вільними і працювати тільки на себе, а не на інших». Прокламація закликала селян не

⁹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 7, стор. 290.

¹⁰ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 1, стор. 253—254, 266.

¹¹ Б. С. Итенберг. Движение революционного народничества. Народнические кружки и «хождение в народ» в 70-х годах XIX в., М., 1965, стор. 322—331; В. С. Жученко. Соціально-економічна програма революційного народництва на Україні, К., 1969, стор. 34—36.

¹² ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, од. зб. 143, арк. 56.

¹³ Революционное народничество 70-х годов XIX века. Том 1, 1870—1875 гг., М., 1964, стор. 341—343.

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 112, оп. 2, од. зб. 2324, арк. 5—7.

¹⁵ Революционное народничество 70-х годов..., т. 1, стор. 289—290.

випускати меч з рук доти, поки не здобудуть вони правду і щастя, для всього народу¹⁶.

Народники України постійно відчували гостру потребу в літературі українською мовою. Тому революціонери і передові діячі суспільного руху вдавалися до перекладу популярних і нелегальних російських брошур¹⁷. Але цього було замало. З-під їх пера виходять оригінальні за змістом, написані на багатому матеріалі української дійсності твори. Це брошури «Про бідність» і «Парова машина» С. Подолінського та «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків» Ф. Волховського. Брошура «Про бідність» характерна тим, що її автор зробив спробу популярно викласти «Капітал» К. Маркса. У «Правдивому слові хлібороба до своїх земляків» Ф. Волховський звертається до «чесних хліборобів», усіх поневолених царизмом народів із закликом «взятись за сокиру або косу» і повстати «за правду, за людське щастя, за волю, за землю». М. Ланганс, який вів пропаганду в Таврійській губернії, відзначав «надзвичайне враження, яке викликала в селян брошурка Фелікса»¹⁸.

Серед революціонерів-семидесятників, що вели пропаганду на Україні, були чимало молоді (зокрема М. Кибальчич, І. Фесенко, С. Подолінський), на якій позначився вплив марксистських ідей, зокрема «Капіталу», хоч вони й сприйняли тільки чисто економічне його вчення. «Стружкістю системи і глибиною критики Маркс справив на інтелігентну молодь велике враження, яке за силою можна зрівняти хіба-що з тим,— підкреслював один із зачинателів «ходіння в народ» С. Ковалик,— яке викликав свого часу Дарвін. Небагатом, звичайно, вдалося осилити Маркса, але ідеї його, викладені в «Капіталі», стали входити до загального вжитку»¹⁹. Так, І. Фесенко, вказуючи революційній молоді на примірник «Капіталу», із захопленням говорив: «Вивчайте, студійте ось цей чудовий твір! Я прочитав його кілька разів і все ще знаходжу в ньому що-небудь нове, що я раніше не так зрозумів. Що за дивовижна логіка! Яка колосальна ерудиція! Досі не було подібного генія!»²⁰. Після арешту в с. Олександрівці, що на Катеринославщині²¹, а також довгих роздумів і зіставлення російської дійсності з тим, що відбувалося в Західній Європі, Фесенко одним з перших звертає свій погляд до робітничого класу, який щойно народжувався. Цікаво відмітити, що при арешті в І. Фесенка було вилучено «Капітал» німецькою і російською мовами. В першій половині 70-х років жандарми знаходили «Капітал» К. Маркса також і в народників М. Ланганса, М. Колодкевича, В. Тищенка; користувався цієї геніальною працею і Ф. Сухманьов²². Проте вони, в силу економічної відсталості країни і слабкості робітничого руху, не стали на позиції марксизму.

¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 112, оп. 2, од. зб. 496, арк. 3—6.

¹⁷ Сергій Буда. Українські переклади революційної літератури 1870-х років.— «За сто літ», кн. III, ДВУ, 1928, стор. 50—57; В. Ф. Захаринна. Голос революционной России, М., 1971, стор. 60—66; ЦДАЖР СРСР, ф. 112, оп. 1, од. зб. 300, арк. 137; од. зб. 396, арк. 54.

¹⁸ Парова машина. Казка. Коштом і заходом В. Кістки. Відень. З болгарської печатні Янка С. Ковачева, 1875; Про бідність. Розмова перва. Коштом і заходом В. Кістки, Відень. З болгарської печатні Янка С. Ковачева, 1875; Ф. Волховський. Правдиве слово хлібороба.— М. Драгоманов. Листи до І. Франка та ін. 1877—1895, Львів, 1908, стор. 356—369; Ф. Волховський переклав також на українську мову брошуру М. Цебрикової «Дедушка Егор»; «Архіви України», 1969, № 5, стор. 64.

¹⁹ С. Ф. Ковалик. Революционное движение семидесятых годов и процесс 193-х, М., 1928, стор. 43—44.

²⁰ Цит. за кн.: Л. Г. Дейч. За полвека, М.—Л., 1926, стор. 50—51.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 112, оп. 1, од. зб. 345, арк. 36—42.

²² Там же, од. зб. 380, ч. 1, арк. 24; од. зб. 330, ч. 1, арк. 9—10; ЦДА УРСР у Києві, ф. 385, оп. 1, од. зб. 77, ч. 3, арк. 398—399; од. зб. 74, арк. 65.

За жандармськими даними, влітку 1874 р. революційна пропаганда народників поширилася на 37 губерній Російської імперії, в тому числі на всі губернії України. Пов'язавши свої соціалістичні прагнення з долею трудового народу, народники в період «ходіння в народ» своєю практичною діяльністю «зробили перший вилом у стіні, яка відділяла народ від інтелігенції»²³, допомагали селянам зрозуміти суть експлуаторської держави, внесли до селянського середовища перші зерна свідомої боротьби та думку про необхідність революційного розв'язання аграрного питання.

Незважаючи на масові арешти восени 1874 р., революційні народники не відмовилися від дальшої боротьби за соціалістичне перетворення суспільства. Лише від масового «ходіння в народ» і «літучої» пропаганди вони перейшли до створення своєрідних поселень. На півночі Російської імперії виникає централізована народницька організація «Земля і воля», яка висунула першочерговим завданням боротьбу за «народні вимоги» і встановила федеративні відносини з провінціальними гуртками аналогічного спрямування. На Україні одним з них був гурток «південних бунтарів» (1875—1877 рр.), що поставив своїм завданням «провести організацію в народі в ім'я переділу землі»²⁴. З його діяльністю пов'язана єдина в практиці революційно-народницького руху спроба внести в стихійні виступи селян елементи організації, щоб підняти їх на збройне повстання.

Поява «південних бунтарів» збіглася в часі з загостренням боротьби колишніх державних селян Чигиринського повіту проти так званого «впорядкування» їх побуту, визначеного реформою 1866—1867 рр. Задихаючись від малоземелля, селянська біднота повіту виступила за переділ не тільки вільної державної, але й поміщицької землі, якої було 108 512 дес. (із загальної кількості 270 076 дес.). Після обстеження селянського побуту київський цивільний губернатор Гессе змушений був визнати, що «головну причину селянських виступів необхідно шукати насамперед у соціальному їх становищі», що саме завдяки цьому «антиурядова пропаганда» народників знайшла серед чигиринських селян «сприятливий ґрунт». Ось чому Чигиринський повіт, який селяни називали «другим Сибіром»²⁵, і став об'єктом революційної діяльності групи «південних бунтарів».

Зважаючи на царистські настрої селянства, члени цієї групи Я. Стефанович, Л. Дейч та І. Бохановський склали «Височайшу таємну грамоту», статут селянського товариства «Таємна дружина» та «Обряд святої присяги», начебто затверджені Олександром II і звернулися з ними до селян з пропозицією об'єднуватись у таємні товариства, закликали їх готувати сили для збройного «повстання проти дворян, чиновників і всіх вищих станів». У результаті переможного повстання, зазначалось в «Таємній грамоті», вся земля з лісами й сіножатями має стати всенародним надбанням; будуть ліквідовані повинності й податки, не буде ненависного всім дворянського начальства, настане свобода й щастя на всій російській землі. Ці ідеї відповідали інтересам селян, і вони, як засвідчує київський цивільний губернатор Гессе, «з задоволенням ішли в таємні товариства»²⁶. Протягом лютого—серпня 1877 р. до таємної селянської організації вступило 967 чол.

²³ С. Ф. Ковалик. Назв. праця, стор. 143.

²⁴ В. Л. Дебагорий-Мокриєвич. От бунтарства к терроризму, кн. 1, М.—Л., 1930, стор. 240.

²⁵ Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.), Днепропетровск, 1960, стор. 198; Матеріали до історії селянських революційних рухів на Чигиринщині (1875—1879 рр.), К., 1934, стор. 270; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442; оп. 830, од. зб. 12, арк. 29.

²⁶ Матеріали до історії селянських революційних рухів..., стор. 246, 303.

У процесі підготовки «Чигиринської змови» «Земля і воля» надала для потреб організації селянського повстання фінансову допомогу в розмірі 2000 крб.²⁷ Проте довести справу таємної селянської організації до збройного виступу бунтарям не вдалося. В липні—серпні 1877 р. існування «Таємної дружини» в Шабельницькій, а потім і в інших волостях повіту, було розкрито властями, а її активних учасників заарештовано.

В боротьбі за радикальну перебудову аграрних відносин в українському селі революційні народники пробували скористатися сільсько-господарськими фермами. Кілька таких ферм влаштувала одеська пропагандистська група (1876—1878 рр.). Одну з них — баштанницьку — було створено в Ушицькому повіті Подільської губернії під керівництвом одного з майбутніх організаторів «Народної волі» А. Желябова. Інший член одеської пропагандистської групи — С. Ліон — у червні—липні 1877 р. займався пропагандою серед селян тютюнової плантації на околиці Одеси. Він читав селянам «Хитрую механіку», «Сказку о четырех братьях», розмовляв з батраками про податки, малоземелля, свавілля адміністрації тощо²⁸.

В революційній пропаганді серед селянства України брали участь і деякі військові. Зокрема, унтер-офіцер 46-го піхотного запасного батальйону, що квартирувався в Гайсині Подільської губернії, М. Лозинський з цією метою склав дві відозви: «Люди» і «Друзья». Першу було написано українською мовою і адресовано «всім грамотним і неграмотним мужикам». Тавруючи тогочасний суспільний лад Росії, непомірні податки, утримання війська, ненависні народові війни, відозва вказувала трудящим, що «не слід слухати попів», а треба «повстати спільними силами й одібрати у дворянства землю», щоб самим стати її господарями. Друга відозва звертала особливу увагу «нижчих верств» суспільства на «гуртування сил», необхідних для боротьби проти панівних класів²⁹.

Революційна боротьба народників особливо загострилася на Україні в період піднесення селянського руху наприкінці 70-х — на початку 80-х років і була одним з найважливіших компонентів революційної ситуації в Росії. І під час «ходіння в народ» та створення землевольських поселень, і в період «Народної волі» та «Чорного переділу» головним практичним завданням народників був заклик до селянської революції в Росії та на Україні. Пропагована народниками ідея рівності була найреволюційнішою ідеєю «в боротьбі проти старого порядку абсолютизму взагалі — і проти старого кріпосницького, великопомісного землеволодіння особливо»³⁰. Вона знаходила відгук у селянських масах, які відмовлялися від сплати викупних платежів і податків, чинили опір поліції та місцевим властям, покладаючи надії на «чорний переділ» землі, що стане можливим, на їх думку, з приходом «слухного часу» — тобто революції³¹.

Велику увагу революційній пропаганді серед селянства надавав «Південноросійський робітничий союз», що існував у Києві (1880—

²⁷ Лев Дейч. Валерьян Осинский (К 50-летию его казни).— «Каторга и ссылка», 1929, № 5 (54), стор. 13.

²⁸ Анастасия Шехтер. Революционная Одесса 1877—1878 гг. (К характеристике Лиона и Фомичева).— «Каторга и ссылка», 1923, № 6, стор. 45; П. С. Ивановская. Несколько слов об А. И. Желябове. (Письмо в редакцию).— Народовольцы, сборник III, М., 1931, стор. 20; С. Е. Лион. От пропаганды к террору. (Из одесских воспоминаний семидесятника).— «Каторга и ссылка», 1924, № 5 (12), стор. 15—16.

²⁹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 315, оп. 2, од. зб. 6-а, арк. 1—3.

³⁰ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 16, стор. 199.

³¹ Див. М. Н. Лещенко. Назв. праця, стор. 176—186; та ін.

1881 рр.). Як перша програма «Союзу», складена Є. Ковальською та М. Щедріним, так і друга, авторами якої були С. Богомолець та П. Іванов, визнавали, що виникнення і становлення нових суспільних відносин можливе тільки при зламі основ старого соціально-економічного устрою шляхом перевороту, здійсненого народом «знизу», свідомо і самостійно, «а не згори»³². Першочерговим завданням економічного перевороту програма «Союзу» проголошувала передання землі, фабрик і заводів усьому народові, право кожної особи користуватися ними.

«Південноросійський робітничий союз» випустив кілька відозв до селян. Особливий інтерес становить «Слово тайного братства «Земля і воля» до усіх добрих людей», написане українською мовою. Підкреслюючи, що в боротьбі за розв'язання аграрного питання трудовому народові треба покладати надію не на «добраго царя», а виключно на власні сили, відозва закликала боротися за те, щоб земля, фабрики й заводи належали трудящому людові, а також, щоб усі справи вирішувалися гуртом, громадою. «Руйнуйте старе, муруйте нове, аж поки з того полум'я не вигартується новий порядок»,— говориться у зверненні. У зв'язку з посиленням боротьби чиншових селян за землю, проти насильства землевласників і свавілля адміністрації, «Союз» звернувся з «Словом тайного братства «Земля і воля» до всіх чиншовиків нашого краю», закликаючи «словом, ножем і пожаром добиватися землі і волі для себе і усіх неімущих людей»³³.

Революційні народники в своїй практичній діяльності враховували складне переплетіння на Україні соціального й національного гноблення. Приміром, члени народницької «Подільської дружини» (1881—1882 рр.) склали й використовували в пропагандистській роботі «Програму соціалістичної діяльності в малоросійському селі» та «Програму гуртка малоросійських народників». Ці документи важливі для нас тим, що розкривають діяльність революційної молоді в умовах Поділля, де, на відміну від великоруських губерній майже не було общинного землеволодіння. Цікаву записку з проектом організації «малоросійських гуртків» вилучено жандармами у народника С. Нечипорука, заарештованого 3 квітня 1881 р. у Києві: передбачалось організувати на Україні гуртки землевольського спрямування, але з обов'язковим включенням до програми, поряд з економічним і політичним, національного питання. Ідеї рівності, встановлення в Росії та на Україні республіканського правління поширював учитель з с. Берестовець Борзенського повіту Чернігівської губернії І. Федюрко та ін.³⁴

Революційною пропагандою на Україні займалися як прихильники землевольської програми (а згодом — «Чорного переділу»), так і учасники народовольських гуртків і груп. Зокрема, у відозві «Від київських соціалістів «Народної волі» українському народу», київська організація партії «Народна воля» (1882—1883 рр.) зробила спробу з'ясувати причини тяжкого становища селян, розкривала експлуататорську суть монархії і вказувала, що марно чекати добра від царя, «не добром дав селянам цар волю, ніколи не дасть він добром і землю». Автор відозви (О. Бах) наголошував, що тільки силою можна добитися землі, й закликав гуртом «стати за Волю народну», висловив упевненість, що скоро народ «підніме свою руку, прахом розвіє він ворогів своїх», звіль-

³² Е. Ковальская. Южнорусский рабочий союз. 1880—1881. М., 1926, стор. 103—116.

³³ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 д-во, 1881 р., од. зб. 141, арк. 10; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 830, од. зб. 382, арк. 114.

³⁴ ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 521, од. зб. 406, арк. 248—256; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 831, од. зб. 92, арк. 2—4; ф. 317, оп. 1, од. зб. 111, арк. 10—50.

ниться від панської і царської неволі, встановить справжнє народовладдя³⁵. Відозва із співчуттям була сприйнята селянами.

Широке розповсюдження на Україні мали листівки «Честным мирянам, православным крестьянам и всему народу русскому», «Русскому обществу — социалисты-народники», «Люде добрі» та ін., а також газета «Зерно», соціально-революційні огляди «Народная Воля» і «Черный передел». Розповсюджувалися й короткі листівки, написані живою, дохідливою мовою, які закликали український народ до відкритої боротьби з царським самодержавством. Приміром, у містечку Корсунь Київської губернії в січні 1883 р. поширювалася листівка, невідомий нам автор якої звертається до робочого люду із закликом: «Прийшла пора, російський народе, взятися за зброю і покінчити... справу не тільки з чиновниками, але і з самим імператором»³⁶.

У 80-ті роки активну пропаганду вели харківські народники. Так, О. Макаренко займався революційною пропагандою в Київській губернії, П. Сибірцев, Г. Золотницький, С. Шарий — у Полтавській. З нагоди 25-річчя селянської реформи 1861 р. харківська група народників відгектографувала дві прокламації — «Русский народ» і «Слово к народу», — які розповсюджувалися не лише в українських губерніях, а й у таких містах імперії, як Курськ, Калуга, Орел, Пенза, Новгород³⁷ та ін.

Харківські народники були знайомі з творами К. Маркса і Ф. Енгельса. Велика заслуга в цьому Д. Д. Бекарюкова, який рекомендував гуртківцям читати «Капітал». «Лікар Бекарюков для нас, як і для харківських робітників, «відкрив» К. Маркса і зробив його перший том («Капіталу»). — С т. С.) настільною книгою в наших гуртках»³⁸, — згадував С. Мазуренко.

Наведені факти переконують, що в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. революційні народники на Україні вели широку пропагандистську роботу на селі, спрямовану за висловом В. І. Леніна, на те, щоб «змести з допомогою селянського повстання всі залишки кріпосного ладу»³⁹. Проте підняти селян на соціалістичну революцію народникам не вдалося, оскільки селянська маса в Росії, будучи масовим «носієм буржуазно-демократичних ідей, тоді ще спала глибоким сном»⁴⁰.

³⁵ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 833, од. зб. 14, арк. 6—7.

³⁶ Там же, арк. 10.

³⁷ Там же, ф. 336, оп. 1, од. зб. 18, арк. 109—118.

³⁸ С. Мазуренко. От «Черного передела» до коммунистической партии. «Пути революции», 1926, № 2—3 (5—6), стор. 27.

³⁹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 6, стор. 316.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 97.

ОЗБРОЄННЯ ВОЇНІВ КИЇВСЬКОЇ РУСИ В СВІТЛІ РУСЬКО-СКАНДІНАВСЬКИХ КОНТАКТІВ IX—XI ст.

А. М. КИРПИЧНИКОВ

В останній чверті I тис. н. е. в житті слов'янських племен Східної Європи відбулися значні зміни, зумовлені суспільно-політичними, економічними та військовими обставинами. Саме на той час припадає створення Давньоруської ранньосередньовічної держави, розвиток якої був бурхливим, нерівномірним і супроводжувався різкими змінами житте-

вого укладу та всієї матеріальної культури. Суттєві перетворення відбулися також у військовій справі, внаслідок чого колись примітивно озброєні варвари стали грізною й добре організованою силою. Зрушення в розвитку «знарядь війни» можна назвати технічною революцією. Становлення Київської держави, очевидно, супроводжувалося раннім і швидким виділенням збройового ремесла, оскільки без цього переозброїти військо було б неможливо. В IX—X ст. майже повністю склався весь комплекс бойових знарядь і засобів, що в наступні століття зазнавав, по суті, лише незначних змін. Саме тоді почалося виробництво мечів, шабель, кистенів, окремих форм списів, сокир, кольчуг, панцирів, шоломів, значної частини спорядження воїна-вершника.

Сухопутні кордони Давньоруської держави були відкриті з заходу й півночі для відносно малорухливого війська європейців, а з півдня і з південного сходу — швидкої й маневреної кінноти. Внаслідок цього виник і набув широкого застосування своєрідний арсенал зброї, що відзначався великими контрастами: західний меч і східна шабля, північний ланцетоподібний спис і кочівницька піка, східний чекан і меровінгський скрамасакс, азійський шолом та каролінгські шпори, близько-східні кистені й булави і скандинавські ланцетоподібні стріли. У місцевості ведення бою воїни київського князя були європейцями, а в сміливості й завзятті не поступалися азіятам.

З самого початку військо Київської Русі за своїм складом було багатоплемінним, що, природно, відбилося на розвиткові військової справи. За Олега й Ігоря під час великих походів до їх війська входило 8—13 племен і груп, у тому числі неслов'янські — чудь, меря, весь, печеніги й варяги. Серед них були також вихідці з Скандинавії — воїни-найманці, які створили значний прошарок місцевої знаті. Вони приходили на Русь згуртованими загонами й оселялися у великих містах — Києві, Новгороді, Смоленську, Ладозі (питання про заселення ними сільських місцевостей вивчається). Заради збагачення вони проливали кров за свого господаря, особливо коли він щедро платив. Київські князі у воєнних і дипломатичних справах широко користувалися послугами скандинавів, певна частина яких (наприклад, воевода Свенельд) займала високі посади.

Воєнна роль норманнів і їх вплив на озброєння війська Київської Русі досі трактувалися по-різному. Проте перебільшена гострота цього питання заважала з'ясувати істину. Під час вивчення русько-норманських зв'язків ранньосередньовічне зброєзнавство, очевидно, як ніяка інша галузь історичних знань, зазнало впливу старих і стійких упереджень. У науці довгий час існували і суперничали дві історико-географічні концепції. За однією, розвиток руської військової справи пов'язувався з східними, а, за іншою, — західними, точніше, північними впливами¹. Окремі радянські та закордонні автори вбачали розвиток ранньосередньовічного культурного й технічного життя лише в чередуванні зовнішніх впливів. Так, західнонімецький археолог П. Паульсен, помітивши своєрідність речей, знайдених на території Русі, вважав їх виключно продуктом творчості «русських» норманнів². Радянські історики вказують на необхідність звертати увагу не тільки на зовнішні, але й на внутрішні причини процесу, враховуючи його складність³. Створен-

¹ Докладніше див.: А. Н. Кирпичников. О своеобразии и особенностях развития русского оружия XI—XIII вв. К проблеме культурных влияний в истории ранне-средневековой техники. — Культура и искусство древней Руси, Л., 1967, стор. 90—95.

² P. Paulsen. Schwertortbänder der Wikingerzeit, Stuttgart, 1953; його ж. Axt und Kreuz in Nord und Osteuropa, Bonn, 1956.

³ А. В. Арциховский. Археологические данные по варяжскому вопросу. — Культура древней Руси, М., 1966, стор. 36—41.

ня озброєння на Русі було не тільки механічним накопиченням імпортованих виробів чи новаторством окремих іноземних майстрів. Руська ранньосередньовічна військова справа була наслідком східних і західних впливів та місцевого розвитку. Правильно, що під час створення державності східних слов'ян на Заході уже була висока цивілізація. Однак вони швидко навчилися не тільки користуватися чужим, а привезену зброю поступово переробляли відповідно до місцевих умов, і, використовуючи багатий досвід західних майстрів, створювали свої зразки списів, сокир, стріл, кистенів і мечів⁴.

Нині в обговоренні «норманського питання» дедалі настійливіше шукаються нові шляхи й методи дослідження. Так, ведуться підрахунки суто скандинавських речей, виробів наслідувального ремесла, предметів-«гібридів», що орнаментально й конструктивно являють собою сплав мотивів і елементів півночі, заходу і сходу⁵. Зброєзнавці спрямовують свої зусилля на те, щоб встановити пропорції привезених західноєвропейських, скандинавських і східноєвропейських видів зброї й спорядження, а також виділити всілякі «змішані», перехідні форми. Речі «змішаної творчості», безумовно, вказують на втрату чистоти північного стилю й діяльність прийшлих чи місцевих майстрів «нової генерації», які працювали за скандинавськими зразками, що «почали тьм'янити»⁶.

Зробити етнічну діагностику щодо знахідок зброї надзвичайно важко, оскільки вона має майже однакові форми. Це сталося тому, що в період раннього феодалізму на відміну, наприклад, від побутового й господарського інвентаря, зброя дедалі більше втрачала племінну особливість. Це відбувалося в межах усього європейського континенту. Воєнно-технічні досягнення поширювалися надзвичайно швидко. Про озброєння війська часів перших Рюриковичів можна скласти уявлення переважно з дослідження найбільших давньоруських некрополів, де за язичеським обрядом трупоспалення ховалися як рядові воїни, так і представники знаті* — професіональні воїни-дружинники. Отже, в ранньокіївських похованнях зброя є не етнічним, а соціальним показником.

Саме в цих похованнях з найбільшою вірогідністю можна шукати «руських норманнів». Втім, дослідник натрапляє на певні труднощі. Вікінг на Русі швидко асимілювався. Про це свідчить, зокрема, те, що самостійних норманнських поховань майже немає. До того ж, перебуваючи на службі у князя, найманці користувалися місцевими речами і виявити вихідців з Скандинавії в спільних похованнях дуже важко.

У ранньому середньовіччі воїни одержували у винагороду коней, одяг, зброю тощо. В джерелах вказується, що «нарочиті мужі» мали великий потяг до багатого вбрання. Так, за сагою про Еймунда, норманнські дружинники вимагали від Ярослава за свою службу «золото, срібло й хороший одяг». Для них не мало великого значення, хто й коли зробив ці прикраси, головне, щоб за цінністю й нарядністю вони відповідали знатності власника. Цим пояснюється міжнародний синкретизм в оздобленні руського одягу X ст. і свобода у використанні іно-

⁴ А. Н. Кирпичников. Древнерусское оружие, М.-Л., 1966.

⁵ Г. Ф. Корзухина. Из истории игр на Руси.— СА, 1963, № 4, стор. 85; і і ж. Новые находки скандинавских вещей близ Торопца.— Скандинавский сборник, вып. VIII, Таллин, 1964, стор. 297; і і ж. Находка на Рюриковом городище под Новгородом.— КСИА, вып. 104, М., 1965, стор. 45—46; М. В. Фехнер. Некоторые данные археологии по торговле Руси со странами Северной Европы в X—XI вв.— Новое о прошлом нашей страны, М., 1967, стор. 33.

⁶ H. Arbm an. Skandinavisches Handwerk in Russland zur wikingzeit.— Meddelanden fran Lunds Universitets historiska Museum, 1959, Lund, 1960.

* У різних районах колишньої Київської Русі налічується близько 600 курганів зі зброєю кінця IX — початку XI ст.

земних художніх смаків. Отже, можна чіткіше уявити, чому в слов'янських, норманнських і фінських похованнях київської дружини трапляються різноманітні сполучення вбрання та військового спорядження. Це значною мірою утруднює визначення етнічного походження дружинних поховань.

Виявити скандинавські комплекси можна не стільки за зброєю, скільки за прикрасами, зокрема жіночими. Якщо за знахідками зброї загальноєвропейського типу встановити походження його власника майже неможливо, то повторюваність виробів скандинавського і наслідувального йому ремесла допомагає аналітику чимало. Однак лише комплексне вивчення курганних наборів зброї та обряду поховання дає змогу (і то не завжди) робити висновки про етнічне походження похованого. Для норманнських поховань, досі виділених з маси давньоруських, попередньо встановлені такі характерні ознаки: наявність залишків великого човна, урни з прахом на кам'яній чи глиняній вимостці, кам'яної кладки (під насипом) колом чи півколом, вогнище трикутної форми і розчленованих непалених кісток у різних частинах насипу. В таких похованнях виявляють поламані мечі та інші види зброї, залізні гривни з підвісками — «молоточками Тора», жіночі прикраси, зокрема черепахоподібні фібули, орнаментовані чоловічі пояси⁷.

В одному з гнездовських курганів М. Ф. Кусцинським виявлено меч з написом *Ulfberht*, рідкісний ланцетоподібний з дамасковкою спис, гривну з «молоточками Тора», пінцет, шипи для ходіння по льоду, булавку та інші предмети, що припадають не пізніше як на 900 р. Меч і спис були встановлені в землю з боку урни, що стояла на кам'яній вимостці⁸. Очевидно, це поховання є одним з найдавніших і дещо розкриває таємницю проникнення на Русь кращої західноєвропейської зброї. Нині ведуть підрахунки варязьких комплексів. У південно-східному Приладожжі, Михайлівському і Тимереві під Ярославлем, Гнездові під Смоленськом, Києві вони непоодинокі, однак свідчать не про суцільний колонізаційний потік, а про періодичне проникнення окремих груп людей, які швидко асимілювалися серед місцевого населення.

Співвідношення каролінгського, скандинавського і руського можна чітко простежити за мечами, виявленими у 1963—1964 рр. на території Давньої Русі та Волзької Болгарії. Після розчистки встановили, що вони були дамасковані, а на лезах проступали ремісничі написи й різні начертання*. Це дало змогу відповісти на питання про їх місце виготовлення. В середньовіччі клейма майстрів і майстерень ставилися лише на мечах. На 45% загальної кількості вивчених мечів були клейма західноєвропейських каролінгських зброярів, які, очевидно, працювали в районі Рейна і Дунаю. *Ulfberht* траплялося 16 разів, *Ingelrri me fecit* — 2, *Leutlrit*, *Cerolt*, *Ulen* і сполучення літер *NRED* — по 1 разу. Деякі з них зустрічаються надзвичайно рідко, а то і вперше**. Най-

⁷ Ярославское Поволжье, М., 1963, стор. 15; И. П. Шаскольский. Норманнская теория в современной буржуазной науке. М.-Л., 1965, стор. 118—120; Д. А. Авдусин. Археология СССР, М., 1967, стор. 239.

⁸ Д. А. Авдусин. О датировке гнездовского кургана с мечом из раскопок М. Ф. Кусцинского.— Культура и искусство древней Руси, Л., 1967, стор. 21—25.

* Мечів IX—першої половини XI ст. розчищено 44. З них (виявлених у південно-східному Приладожжі) досліджені в Національному музеї м. Хельсінкі. Виявилось, що мітки 8 мечей уже були відомі раніше. Отже, загалом обліковано 55 мечів. Для порівняння можна вказати, що всього на території Давньої Русі виявлено 87 мечів, а Волзької Болгарії — 5. Однак ті, що погано збереглися, — не досліджувалися.

** На другому боці підписаних мечей виявлено різні геометричні фігури. Їх побудова дещо схожа з гончарними та цегляними клеймами, а також з деякими знаками ремесла й торгівлі, поширеними на Заході в середні віки. Трапляються кілька варіантів таких міток, що, очевидно, було наслідком діяльності кількох родинних груп ремісників, а також успадкуванням справи батька сином.

Мечі ІХ — першої половини ХІ ст., виявлені на території Київської Русі та Волзької Болгарії
і розчищені з метою виявлення клейм

Типи мечей за їх ручками	Види клейм															Всього
	B	D	II	S	T-1	T-2	E	V	U-осо- бливий	X	Y	Z	Z-осо- бливий	A-міс- цевий	*Сканді- навсь- кий*	
Ім'енні																
Ulfberht			3	3	1	1	2	5		1						16
Ingelrii me fecit								1			1					2
NRED					1											1
Leutlrit			1													1
Cerolt						1										1
Ulen										1						1
Людота (Людота) — Коваль															1	1
Написи нерозбірливі			1									1				3
Знаки																
Літеронодібні			1													2
У вигляді кола, хреста, під- кови та спіралі		1	1	1	1		3	1				1				10
Фігура з навкіс розташован- их стрічок							1									1
Зображення людини							1									1
Дамаскований візерунок	3		2					1		1				1		7
Клейм не виявлено (не збе- реглися чи не було)			4			1	1		1							8
Всього	3	1	13	4	3	3	8	8	1	3	1	1	1	1	1	55

більшою була майстерня Ulfberht. Досі в європейських колекціях зареєстровано майже 115 мечів з цим, очевидно сімейним, клеймом. Незважаючи на торговельні заборони, франкські клинки потрапляли й на територію Давньої Русі (див. таблицю).

Існували також майстерні, де леза клеймувалися різними нескладними геометричними знаками — хрестами, колами, спіралями, півмісяцями тощо. Вони, безумовно, мали також магічне значення, символізуючи вогонь, сонце, а, можливо, були для відвернення злих духів. Багдадський філософ IX ст. аль-Кінді, який написав єдиний у своєму роді трактат про мечі всього світу, твердив, що подібні знаки ставилися у верхній частині франкських мечів⁹. Трапляються унікальні начертальні клейма. Наприклад, на мечі X ст., виявленому в Гнездовському могильнику, є стилізоване зображення людини. За аль-Біруні, таке клеймо ставилося на цінних індійських клинках¹⁰. В даному випадку, очевидно, слід говорити про запозичення деяких сюжетів клейма. Чи не в результаті наслідування у двох підписаних мечах літери перетворилися в орнаментальний повторювальний знак? Ковалі-язичники могли копіювати також смуги з символічними знаками.

7 клинків мали дамаскований візерунок, переважно в «ялинку», трапляється й складніший. У Європі дамасковані леза почали виробляти задовго до підписаних. Для європейської металургії X ст. техніка складноузорчатого зварювання була в основному вже пройденим етапом, а зварюваний дамаск почали застосовувати тільки для написів. Дамасковані мечі в X ст. — відгомін технічної традиції. На 8 клинках клейм або не було, або вони не збереглися. Всі досі згадувані мечі мали ручки загальноєвропейських форм (позначених, відповідно до типології Я. Петерсона, літерами B, D, H і т. д.) і тому говорити про їх місце виготовлення не було змоги. Деякі з них (типів D, T-1, E, Z — особливий, A — місцевий, «скандинавський»), особливо зроблені в другій половині X ст. чи на рубежі X і XI ст., привертають увагу своєю «нестандартністю» і застосуванням некаролінгських елементів прикрашання¹¹. Серед неклеюваних клинків таким є меч (південно-східне Приладожжя) з рукою, позначеною «U — особливий», що не мав ніяких знаків, так само як і окремі мечі типу «H». Вони набули значного поширення, а тому, очевидно, можна говорити про їх місцеве виготовлення*.

Багато мечів завозилося на Русь норманнами. Однак дослідники вказують, що на Русі переважали не скандинавські, а франкські клинки¹². Нині це твердження майже не викликає заперечень. Адже клейм скандинавського походження не виявлено, а на 35 клинках стоять написи і знаки характерні для каролінгських майстерень. Що ж стосується клинків з літероподібними начертаннями, зображеннями людини, дамасковкою і зовсім неклеюваних, то про місце їх виготовлення можна лише гадати — Швеція чи Давня Русь?

Більшість клинків, переважно підписаних, і ручки до них, очевидно, виготовлялися одночасно. Їх геометричні прикраси часто позбавлені «національного» забарвлення (типи H, T-2, V, частково E). Однак ві-

⁹ A. Zaki Validi. Die Schwerter der Lermanen nach arabischen Berichten des 9—11 jahrhunderts.—Zeitschrift der deutschen morgenlandischen Gesellschaft, bd. 90, h. 1, N. F., bd. 15, Leipzig, 1936, стор. 25.

¹⁰ Біруні. Минералогія, М., 1963, стор. 238.

¹¹ А. Н. Кирпичников. Древнерусское оружие, вып. 1, М.-Л., 1966.

* Аль-Кінді та аль-Біруні вважали, що неклеювані мечі належали русам. Не вдаючись в обговорення цієї складної проблеми, слід зазначити, що наявних даних недостатньо для ототожнення дамаскованих і інших мечів без міток, виявлених, крім Давньої Русі, і в інших країнах, з мечами русів.

¹² Б. А. Рыбаков. Ремесло Древней Руси, М., 1948, стор. 228.

домі випадки, коли клинки монтувалися чи перероблялися відповідно до місцевих смаків. Наприклад, у деяких лезах з написом Ulfberht ручки орнаментовані в північному Ellingstil. Слід вказати на кілька зразків, що, здається, оздоблені скандинавськими майстрами *. До таких виробів, очевидно, належать мечі Х ст. типу T-1 з написом Ulfberht, виявлені в Новгороді (лезо втрачено), поблизу о. Хортиці, в Монастирищі Орловської області (з написом NRED). Їх орнаментовано звіриними мотивами, що мають аналогії в давностях з Півночі. Особливо ефектно прикрашений меч з Монастирища. Його масивне перехрестя й навершя покриті гравійованим по сріблу і посиленням черню візерунком. На перехресті виділяються перетягнуті стрічками дві пари лап. На поверхні ручки прорізані заглибини для золотих пластинок з напаяними кілечками. Подібне оздоблення характерне для шведських і готландських брошок, прикрашених у стилі Ellinge, ускладненого англосаксонськими декоративними елементами ¹³. Чи не є клеймо, яке важко читати, підтвердженням некаролінгського походження меча?

Вікінгським можна вважати меч типу D Х ст. з Гнездова ¹⁴, ручка якого (з бронзи) орнаментована плавно вигнутими завитками рослинного орнаменту. У вигинах можна розпізнати звірині лапи. Загалом прикраси меча нагадують скандинавський орнаментальний стиль Vogge. В Скандинавії мечів з аналогічними візерунками не виявлено, тому Х. Арбман не без підстав вважає, що ручка виготовлена ремісниками Гнездова, які використали для її оздоблення мотиви орнаменту жіночих черепахоподібних фібул. Це, звичайно, може бути випадковістю, але те, що в Гнездовських знахідках простежуються змінені шведські форми, наштовхує на думку, що там жило, можливо, друге покоління шведів, які й виробили свій власний стиль **.

Скандинавським вважався меч, виявлений під час розкопок у містечку Фощевата поблизу Миргорода. Він має красиву бронзову ручку з рельєфним орнаментом у вигляді переплетених чудовиськ у стилі надгробних рунічних каменів XI ст. Однак Х. Арбман узяв під сумнів шведське походження цього клинка, звернувши увагу на рінзостильність оздоблення навершя, перехрестя та стержня ручки. Його думка дістала підтвердження після того, як було розчищено клеймо меча: на одному боці наведене дамаском *коваль*, а на іншому — ім'я майстра: *Людота чи Людоша* ¹⁵. Весь напис зроблено уставними кирилицькими літерами і є найдавнішим руським написом на зброї і металі взагалі. Це вказує на руське походження якщо не всього меча, то, принаймні, його клинка. На основі лінгвістичного, типологічного й мистецтвознавчого аналізу встановлено, що меч виготовлено не пізніше першої половини XI ст.

Напис на мечі свідчить про існування на Русі спеціалізованої майстерні по виготовленню зброї набагато раніше, ніж про це повідомляють вітчизняні писемні джерела. Письменні зброярі виготовляли клеймовані клинки в епоху бурхливого піднесення Київської Русі за Володимира чи Ярослава. Вони творчо використовували технічні знання та навички каролінгських і скандинавських майстрів. Київська держава була другою країною в Європі (після Каролінгської імперії), де виго-

* До цієї категорії можливо відноситься і меч Х ст. типу D з Михайлівського могильника з клеймом (круги і палочки).

¹³ D. M. Wilson and O. Klindt-jensen. Viking art, New York, 1966, стор. 116—117 і табл. XLVI, XLVII-a.

¹⁴ А. Н. Кирпичников. Древнерусское оружие, табл. III, 1.

** Цю думку Х. Арбман висловив у своїй доповіді, виголошеній у Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР (1959 р.).

¹⁵ А. Н. Кирпичников. Древнерусское оружие, вып. 1, табл. XIV.

товлено власний підписаний меч. Однак у Східній Європі переважали каролінгські мечі.

Значний інтерес становлять інші предмети воїнського спорядження, що виникли або під безпосереднім впливом майстрів з Півночі, або скандинавські за походженням. Відомі також випадки зворотного технічного впливу. На території Русі знайдено близько 20 наконечників піхов мечів X—XI ст., 11 з яких виявлені разом з мечами популярних у Європі типів H, S, E, V, Y, а також W і A-місцевий. Найбільшого поширення набули північні за походженням наконечники з зображенням птаха і чудиська, що звивається. Це пов'язано, очевидно, з уявленнями про зростання магічної та заклинальної сили зброї, оздобленої зображенням дракона чи давнім символом вішого птаха. Наконечники виливалися з бронзи і в ряді випадків були наслідувальними. На мій погляд, у руських знахідках виявлено не менше трьох таких виробів*. В одному рельєфно вирізьблено контур птаха, а в двох інших чудиська настільки схематизовані, що нагадують коників.

Згодом східноєвропейські зброярі виробили нову форму наконечників піхов, прикрашених східною пальметою. П. Паульсен дійшов висновку, що в другій половині X ст. на Русі для їх виготовлення існували спеціальні майстерні. Він показав, що з середини X ст. на виготовленні скандинавських наконечників дедалі більше позначався «східний вплив», внаслідок чого на зміну звіриному орнаменту прийшов рослинний. Це твердить автор, якого не можна запідозрити в симпатії до слов'ян, бо знахідки давньоруських наконечників піхов дадуть змогу визнати про «могутню гегемонію Київської держави наприкінці I тисячоліття та її значення для Північної і Східної Європи»¹⁶.

У X ст. з північного заходу Європи на Русь інколи потрапляли однолезові бойові ножі — скрамасакси¹⁷ як допоміжна зброя до меча. Досі у нас їх виявлено 9. Східноєвропейські дружинники користувалися також шаблею кочівників. Серед значної кількості наконечників списів місцевого виготовлення можна розпізнати кілька північноєвропейських форм. Це насамперед 83 наконечники ланцетоподібної форми, датовані 900—1050 рр. У Гнездовському кургані виявлено найдавніший зразок цього типу, він має дамасковане лезо і стрільчаті вирізи на тупії. Подібних наконечників (датованих VIII—IX ст.) у всій Європі зареєстровано лише 12; в Скандинавію, Англію і Росію їх було завезено, очевидно, з рейнських майстерень¹⁸. Вважають, що ланцетоподібні наконечники виникли в Франкській державі в VII—VIII ст., а незабаром вікінги застосовували їх як основний тип бойового списа. На руській території більшість ланцетоподібних наконечників виявлено на півночі, а в курганах південно-східного Приладощя вони переважають. Це свідчить про контакти Русі з північними сусідами.

Серед знахідок були наконечники видовжено-трикутної форми з поступовим переходом від пера до втулки, а часом незначним потовщенням на шийці¹⁹. Подібні зразки часто виявляють у Європі. Їх однаковість нашокує на думку про існування в XI ст. небагатьох центрів, можливо, в Прибалтиці, по виробництву цього виду зброї або про вміле копіювання виробів кращих майстерень. Найвірогідніше, що виявлені на Гдовщині та Чернігівщині два наконечники XI ст. з пером

* Маються на увазі речі, виявлені в Києві, Гнездові та Муромі (P. Paulsen. Schwertortbänder, рис. 11, 49, 50).

¹⁶ P. Paulsen. Schwertortbänder, стор. 141.

¹⁷ А. Н. Кирпичников. Древнерусское оружие, вып. 1, рис. 17, 1.

¹⁸ J. Zak. Eine skandinavische frühmittelalterliche Eisenlanzenspitze aus Grosspollen. — Meddelanden fran Lunds Universitets historiska Museum, Lund, 1959, стор. 132.

¹⁹ Н. Е. Бранденбург. Курганы Южного Приладощья. — Материалы по археологии России, 18, Спб., 1895, табл. XI, 7.

видовжено-яйцеподібної форми, орнаментовані по тулії в стилі рунічних каменів, завезені з Готланда. Схоже, що цього ж походження й два прикрашені наконечники списа кінця X—XI ст. видовжено-трикутної форми, знайдені на Чернігівщині та в Волковиську²⁰.

Вплив скандинавської колючої зброї на східноєвропейську загалом не значний і припадає лише на кінець епохи вікінгів, коли в Київській Русі посилено запроваджувалися піки. Судячи з окремих східноєвропейських і шведських поховань, саме тут у X ст. вікінги й познайомилися з цим видом номадської за походженням зброї.

З півночі й північного заходу на Русь потрапляли також сокири «з виїмкою й опущеним лезом», прямою верхньою гранню та боковими виступами-мисками внизу обуха. В XI ст. вони були поширені на всій півночі Русі, в тому числі й у новгородських землях, а в Норвегії, Швеції та Фінляндії з'явилися ще в VII—VIII ст. Найбільше їх (бойових і робочих) виявлено серед фінських пам'яток північного сходу.

Всі дослідники одностайно визнають скандинавське походження широколезових секір. Про їх застосування норманнською й англо-саксонською піхотою в бою свідчить килимова вишивка з Байє (1066—1082 рр.). В XI ст. вони були поширені на території від Карелії до Британії, а тому говорити про їх норманнське походження не можна. Дві давні широколезові секіри знайдені в курганах другої половини X ст. в південно-східному Приладощі, а століттям пізніше вони уже поширилися навіть в сільських місцевостях прилеглих земель, де варяги не жили. Це свідчить про те, що місцеве фінсько-руське населення почало їх виробляти самостійно.

П. Паульсен справедливо вважає, що в Східній Європі варяги ознайомилися з давнім винаходом євразійських номадів — сокиркою-чеканом²¹, яка в X—XI ст. поширилася спочатку в Київській державі, а звідти і в країнах Центральної та Північної Європи. Однак невеличкі воєнні сокирки з вирізним обухом і таким же обухом та відтягнутим донизу лезом Паульсен вважає за походженням північно-балтійськими. Він стверджує, що варяги їх виробляли не в Швеції (в Північній Європі виявлено 16), а в Східній Прибалтиці (3) та на Русі (25). За підрахунками ж автора, сокирок виявлено відповідно 62 і 256. Отже, їх уже можна вважати руськими типами, якими скористалися варязькі найманці.

П. Паульсен твердить, що прикраси бойових сокирок, виявлених в Східній Європі, дають змогу «простежити поступове логлинення варягів слов'янською народністю»²². Справді, в орнаменті 23 відомих нині сокирок є багато рис не властивих мистецтву Півночі. Лише дві знахідки (з Новгорода і с. Угли поблизу Нової Ладоги) мають на лезі лускатий візерунок і зигзагоподібний рисунок кайомки з язичками, що від неї відходять²³. Аналогії цих речей відомі в Швеції, Латвії, Литві, Казанському Поволжі. За П. Паульсеном, подібні сокири, особливо ті, що мають клітчасті «текстильні» візерунки, імітували вікінгські стяги²⁴ і вироблялися не на Русі, а, можливо, в Латвії (басейн р. Гауї). Це той випадок, коли східноєвропейська форма зазнала впливу північного специфічного оздоблення, причому далеко від руських міст.

²⁰ А. Н. Кирпичников. Древнерусское оружие, вып. 2, стор. 13, 15, табл. VI, 1 і 2.

²¹ P. Paulsen. Axt und Kreuz, стор. 38—49.

²² Там же, стор. 145.

²³ Г. Ф. Корзухина. Ладожский топорик.— Культура Древней Руси, М., 1966, рис. 2, 3—4, пор. з рис. 2, 2.

²⁴ P. Paulsen. Feldzeichen der Normannen.— Archiv für Kulturgeschichte, bd. 39, h. 1, Köln, 1957, стор. 1.

Записки

В. Б. АНАНІЙЧУК,
М. А. МАРТИШЕВСЬКИЙ

ВКЛАД ТРУДЯЩИХ ДОНБАСУ І ПРИДНІПРОВ'Я У ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОТРЕБ ФРОНТУ В ПЕРШІ МІСЯЦІ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

На початку Великої Вітчизняної війни першорядне значення в мобілізації всіх сил народу на відсіч ворогові мали перебудова на воєнний лад металургії, машинобудування та розширення паливно-енергетичної бази. Важлива роль тут належала Донбасові й промислового Придніпров'ю з їх потужними паливно-енергетичними ресурсами та коксохімією.

З перших днів війни металургійні підприємства, насамперед такі гіганти вітчизняної металургії, як «Запоріжсталь», «Дніпроспецсталь», Сталінський, Маріупольський, Костянтинівський та інші заводи, цілком переключилися на виробництво металу для потреб оборонної промисловості.

Металурги Придніпров'я і Донбасу присягалися дати «для оборони нашої палко любимої Батьківщини стільки металу, щоб його вистачило залити погані пельки фашистів, які насмілилися порушити наші священні кордони і посягнути на великі завоювання радянського народу»¹.

Сталевари мартенівського цеху № 3 заводу ім. Ф. Е. Дзержинського взяли зобов'язання варити сталь швидкісними методами. 23 червня сталевар печі № 11 Синиця видав плавку за 9 год. 5 хв. при нормі 10 год. 30 хв. До 8 год. 45 хв. скоротив тривалість плавки сталевар печі № 13 Степаненко, знявши при цьому з 1 м² поду печі 11 т сталі. На Дніпропетровському заводі металургійного устаткування сталевар електропечі тов. Сазонов закінчив плавку на 3 год. раніше графіка, зекономивши 1141 квт.-год. електроенергії². Доменщики металургійних заводів — Макіївського ім. С. М. Кірова, Дніпродзержинського ім. Ф. Е. Дзержинського та ряду інших — у перший місяць війни досягли небувалого доти середнього коефіцієнта використання корисного об'єму доменних печей — 0,73—0,85³.

Більш як у 2 рази збільшив виплавку металу для авіаційної промисловості колектив заводу «Дніпроспецсталь»⁴. Дніпродзержинські металурги в липні—серпні, дотримуючись строку освоєння випуску шести нових марок високоякісних сталей⁵, варили її навіть тоді, коли на заводсько-

¹ «Металлург», 28 червня 1941 р.

² «Днепровская правда», 24 червня 1941 р.

³ Народне господарство Радянської України, К., 1965, стор. 109.

⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, 1941—1945 рр., т. I, К., 1967, стор. 116.

⁵ Розвиток народного господарства Української РСР 1917—1967 рр., т. II, К., 1967, стор. 100.

му дворі рвалися ворожі артилерійські снаряди⁶. Значно збільшили випуск цих сталей порівняно з довоєнним часом також Сталінський, Маріупольський, Макіївський, Костянтинівський, Ворошиловградський заводи, «Дніпроспецсталь» ім. Ворошилова та інші підприємства⁷.

Наближення фронту до Дніпра примусило почати евакуацію металургійних заводів цього району. Незабаром довелося розпочати евакуацію і заводів Донбасу. Проте Ворошиловградський, Сталінський, Макіївський, «Азовсталь» та інші заводи, здійснюючи це, водночас працювали аж до жовтня під безперервними нальотами авіації, а часто — й під вогнем артилерії противника. Незважаючи на це, в третьому кварталі 1941 р. вони дали більше половини загальносоюзного виробництва чавуну, близько третини сталі і прокату⁸.

Гірники Кривого Рога, Нікополя і Марганцю забезпечували металургів залізною рудою і марганцевою рудою, проявляючи зразки небаченого трудового героїзму. 27 червня Семиволос із шахти ім. Ілліча виконав норму на 431⁰/₀, його колеги Затворний — на 236⁰/₀, Вороненко — на 200⁰/₀. Невдовзі, рівняючись на них, бригада Павленка, парторга 10-ї дільниці шахти ім. Кірова, дала за зміну 10 норм. Трудова звитяга робітників стала масовою. Багато шахтоуправлінь Криворізького залізничного і Нікопольського марганцевого басейнів план липня виконали протягом двох перших декад місяця⁹.

Шахта ім. Ілліча вже 28 червня завершила семимісячний план¹⁰, шахта «Центральна» — 13 липня, шахта «МЮД» і шахтоуправління «Інгuleць» — 14 липня¹¹.

Марганцівське рудоуправління систематично перевиконувало план видобутку руди. Багато забійників цього управління виробляло по 2—3 норми¹².

Перебудова промисловості, зокрема металургії, на випуск продукції для фронту потребувала дальшого розширення паливно-енергетичної бази. Враховуючи це, Сталінський і Ворошиловградський обкоми партії вжили заходів щодо збільшення вуглевидобутку. Шахтарі Донбасу, яким було роз'яснено стан справи¹³, беручи на себе підвищені зобов'язання, не тільки з честю їх виконували, а й перевиконували. Вибійник шахти «Центральна-Ірміно» Сняговський разом зі своїм помічником Ткаченком у липні видобули 1542 т. вугілля, що становить близько п'яти місячних норм¹⁴. Почин Сняговського підхопили гірники інших шахт. По три норми давали наваловідбійники шахти ім. ОДПУ тресту «Лисичанськвугілля» Хохлов і Куниця. Вся Україна дізналася про комсомольсько-молодіжну бригаду Фоміна з шахти № 1-біс Краснодонського району: замість 12 чол. в ній залишилося тільки 7 чол., а змінний видобуток вугілля збільшився з 70—80 до 100 т і більше¹⁵. На шахті «Нова Голубівка» (Ворошиловградська область) бригада комуніста Кравченка до останнього дня перед евакуацією шахтного обладнання

⁶ «Правда», 6 травня 1966 р.

⁷ Розвиток народного господарства Української РСР, 1917—1967 рр., т. II, стор. 98.

⁸ Там же.

⁹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. I, стор. 118.

¹⁰ «Днепровская правда», 29 червня 1941 р.

¹¹ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.), Днепропетровск, 1962, стор. 58.

¹² «Днепровская правда», 28 і 29 червня 1941 р.

¹³ «За уголь», 17 серпня 1941 р.

¹⁴ Розвиток народного господарства Української РСР 1917—1967 рр., т. II, стор. 100.

¹⁵ «Ворошиловградская правда», 2, 7 липня 1941 р.

виконувала план вуглевидобутку на 200%, а сам бригадир — на 240—250%¹⁶.

У зв'язку з призовом в армію кваліфікованих робітників, здатних нести військову службу, з усією гостротою постало питання про кадри для промисловості і транспорту. На заклик партії десятки тисяч домогосподарок пішли працювати на підприємства, в установи, колгоспи, радгоспи, на транспорт. На виробництво повернулися й старі робітники, які вже перебували на заслуженому відпочинку.

Почуття радянських патріоток дуже яскраво висловила дружина диспетчера Запорізького залізничного вузла Євгенія Володимирівна Бутенко: «Ми, жінки, знаємо, що перемога над підступним фашизмом кується в тилу. Жоден верстат, жодне підприємство не зупиниться в ці грізні дні. Наших чоловіків, синів, братів замінять жінки... Радянська жінка любить свою Батьківщину. Вона... боротиметься до повної перемоги над фашистськими ордами»¹⁷. Про патріотизм радянських жінок, їх бажання допомогти фронтові свідчить хоча б той факт, що протягом перших десяти днів війни лише на підприємства Дніпропетровської області прийшло працювати 6173 домогосподарки¹⁸, а у Ворошиловградській області протягом першого місяця війни — 10 тис. дівчат і жінок — дочок і дружин робітників¹⁹.

Зрозуміло, що жінки й підлітки, які замінили чоловіків на заводах, шахтах, фабриках та інших підприємствах, здебільшого не мали відповідної виробничої кваліфікації. Це викликало потребу допомогти їм швидко оволодіти професійними знаннями та виробничими навичками. На Дніпропетровському азотнотуковому заводі на початку липня 1941 р. були організовані короткотермінові курси, на яких 90 домогосподарок опановували спеціальності електриків і апаратників²⁰, а на заводі металургійного устаткування шляхом індивідуального навчання до середини липня 1941 р. 200 жінок набули професій ливарниць, шнелельниць тощо²¹.

У доменних і мартенівських цехах, у шахтах місце чоловіків заступили жінки-патріотки. В Криворізькому залізорудному басейні на шахті «Гігант» вибійників, які пішли на фронт, замінили їх дружини. І не просто замінили, а добивалися щоденних перевиконань норм²².

Геройчно трудилися шахтарі Донбасу. В перші дні війни лише на трьох шахтах № 6/6 «Брянка», № 75, № 36-37 (Сергівського району Ворошиловградської області) працювали 198 жінок²³.

Протягом першого тижня війни на шахту «Червоний Профінтерн» (Сталінська область) прийшло на роботу 100 домогосподарок — дружин шахтарів. Загалом на 1 липня на шахтах і заводах цієї області працювало 4267 жінок, з них 4106 домогосподарок²⁴.

Багато жінок з'явилося в лавах і забоях: наваловідбійниці, забутовниці, шахтарки інших спеціальностей. Перша в країні жінка-відбійниця М. Головченко з шахти № 1-2 Краснодонського району Ворошиловград-

¹⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 95, арк. 122.

¹⁷ «Більшовик транспорту», 4 липня 1941 р.

¹⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, 1941—1945 рр., т. I, стор. 124.

¹⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 18, арк. 2.

²⁰ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, 1941—1945 рр., т. I, стор. 124.

²¹ «Днепровская правда», 12 липня 1941 р.

²² «Днепровская правда», 1 червня 1941 р.

²³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 95, арк. 122.

²⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, 1941—1945 рр., т. I, стор. 124.

ської області змінні завдання виконувала більш як на 170⁰/₀, а 118 жінок з шахти ім. Паризької Комуни — на 150—160⁰/₀²⁵.

Завдяки патріотичній праці шахтарів, значну частину яких становили пенсіонери та жінки, Донбас у липні дав 221 тис. т вугілля. Незважаючи на важкі умови та евакуацію, що вже розпочалася, план вуглевидобутку за 9 місяців 1941 р. був виконаний на 90,3⁰/₀²⁶.

У справу розширення паливно-енергетичної бази внесли гідний вклад електроенергетики. На повну потужність працювали Дніпрогес ім. В. І. Леніна й теплові електростанції промислового Придніпров'я та Донбасу. Одночасно було здійснено пуск додаткових і монтаж запасних енергоагрегатів загальною потужністю 51,5 тис. квт.-год.²⁷.

На виробництво зброї, боєприпасів і бойової техніки переключилася значна частина машинобудівних та інших заводів. Робітники й інженерно-технічні працівники цих підприємств виявляли трудовий героїзм. На Ворошиловградському паровозобудівному заводі ім. Жовтневої революції, де питома вага воєнної продукції досягла 93⁰/₀ її загальної кількості, працівники одного з цехів уже в перші дні війни виконували 2,5—4 денних (змінних) норми. Машинобудівні заводи Ворошиловградської області швидко освоїли і невпинно нарощували випуск 45-мм протитанкових снарядів, мінометів, корпусів танків, фугасних і запалювальних авіаційних бомб, мін, пістолетів-кулеметів та ін. На заводі ім. Артема за перші два місяці війни випуск оборонної продукції збільшився у чотири рази, на заводі «20 років Жовтня» — у 15,6 рази. Робітники та інженери підприємств Сталінської області протягом 22 днів серпня підготували та озброїли замість 6 12 бронепойздів. Коксохіміки Ворошиловградської області на 30⁰/₀ підвищили вихід толу²⁸.

День і ніч працювали для фронту підприємства легкої та харчової промисловості Донбасу і Придніпров'я. Дедалі підвищуючи продуктивність, вони виготовляли для Червоної Армії одяг, взуття, спорядження та ін. Наприклад, підприємства місцевої промисловості Ворошиловградської області за перші три місяці війни збільшили обсяг випуску продукції в п'ять разів²⁹. Слов'янський м'ясокомбінат переробляв у чотири рази більше сировини, ніж до війни, а Сталінський — у 4,3 рази³⁰.

На воєнний лад було перебудовано й сільське господарство. В липні у Придніпров'ї та Донбасі почалися жнива. Долаючи неймовірні труднощі, використовуючи найпростіші машини й дрібний зернозбиральний інвентар, а як тяглову силу корів, колгоспники Запорізької, Сталінської, Дніпропетровської і Ворошиловградської областей до 15 липня зібрали врожай з площі, удвоє більшої, ніж за цей час у 1940 р.³¹ В колгоспі ім. Ворошилова Васильківського району Дніпропетровської області щодоби збирали врожай на площі 120—130 га замість 60³². У колгоспах Ворошиловградської області виробіток трудоднів у другій половині 1941 р. порівняно з тим же періодом 1940 р. збільшився майже вдвоє, а в деяких колгоспах — у 2,5 рази³³.

²⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 12, арк. 3.

²⁶ А. В. Митрофанова. Рабочий класс Советского Союза в первый период Великой Отечественной войны, М., 1960, стор. 108.

²⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр., т. I, стор. 121.

²⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 18, арк. 2, 3.

²⁹ Там же, арк. 6; оп. 16, од. зб. 35, арк. 16.

³⁰ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр., т. I, стор. 128.

³¹ Там же, стор. 142.

³² «Днепровская правда», 29 липня 1941 р.

³³ Г. Емченко. Годы суровых испытаний, Луганск, 1961, стор. 32.

Сільські трудівники Сталінської області закінчили жнива до 25 серпня, Ворошиловградської — до вересня. Незважаючи на те, що територія Дніпропетровської та Запорізької областей стала прифронтовою зоною, зернові було зібрано у Запорізькій області з 98,5⁰/₀ загальної площі, а в Дніпропетровській — з 89,2⁰/₀³⁴.

Наслідуючи приклад передових колгоспів Сумської та Полтавської областей, колгоспники Придніпров'я і Донбасу боролися за дострокове виконання хлібоздачі державі, а також за поставки хліба авансом — в рахунок 1941 р. — з запасів минулих років. У такий спосіб трудівники сільського господарства лише Ворошиловградської області до жовтня здали Батьківщині 302 тис. т хліба³⁵. Все це було здійснено завдяки енергійним заходам, вжитим партійними організаціями, небаченому трудовому піднесенню українських колгоспників, працівників МТС і радгоспів.

Основний тягар осінніх сільськогосподарських робіт — збирання та обмолот урожаю — ліг на плечі жінок, підлітків і стариків. Жінки-механізатори, які до війни з різних причин не працювали, знову сіли за кермо тракторів, взялися за штурвали комбайнів. Багато жінок і дівчат, які раніше працювали на машинах, швидко освоїли їх на короткотермінових курсах або методом індивідуального навчання. Протягом першої декади війни 1369 жінок Дніпропетровщини почали працювати трактористками і 328 — комбайнерками. На 120 курсах трактористів навчалось близько 2 тис. жінок області, 808 — на 46 курсах комбайнерів. У Сталінській області за короткий строк навчилися водити трактор 3400 жінок³⁶. За активної участі комсомольських організацій у Ворошиловградській області було підготовлено 5 тис. жінок-трактористок і створено 30 жіночих тракторних бригад³⁷.

Підбиваючи підсумок боротьби трудящих Донбасу і промислового Придніпров'я за перебудову промислового виробництва на воєнний лад, слід відзначити, що вони внесли неоціненний вклад у зміцнення воєнно-промислового потенціалу Радянського Союзу в найтяжчі, перші місяці війни.

Досягнення робітничого класу Донбасу та Придніпров'я, як і всіх трудящих Радянського Союзу, дали змогу промисловості в другому півріччі 1941 р. щомісяця випускати стрілецької зброї в 2 рази, мінометів — у 2,8, гармат усіх калібрів — у 3, танків — у 2,3 і бойових літаків — у 2,2 рази більше, ніж у першому півріччі 1941 р.³⁸

Все це переконливо свідчить про незмірні переваги соціалістично економіки, про трудовий героїзм радянського народу, зокрема жителів Донбасу та Придніпров'я, у створенні сильного, злагодженого воєнного господарства — основи могутності Червоної Армії.

³⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, 1941–1945 рр., т. I, стор. 145.

³⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 18, арк. 4.

³⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, 1941–1945 рр., т. I, стор. 142.

³⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 18, арк. 21.

³⁸ Підраховано за даними Архіву МО СРСР, ф. 31, оп. 10 3988, од. зб. 2 арк. 1–4; од. зб. 154, ч. 6, арк. 10–12

В. П. ВЕСНІН

ЗНАЧЕННЯ МАРІУПОЛЬСЬКОГО
ПОРТУ В ПЕРЕВЕЗЕННІ
НАРОДНОГОСПОДАРСЬКИХ
ВАНТАЖІВ У РОКИ
ДОВОЄННИХ П'ЯТИРІЧОК

Ждановський (колишній Маріупольський) морський порт — один з найбільших портів країни.

Він і до революції відігравав значну роль у зовнішній та внутрішній торгівлі Росії, особливо наприкінці XIX — на початку XX ст. Однак за структурою тогочасного вантажо-

обороту, яка відображала аграрний характер господарства півдня країни, він слабо впливав на розвиток національної економіки. Лише після перемоги Великого Жовтня Маріупольський порт зайняв одне з провідних місць серед морських портів країни.

В. І. Ленін завжди надавав великого значення транспорту в економіці країни. «Що є матеріальна опора для зв'язку між промисловістю і землеробством? Це є транспорт залізничних і водних шляхів»¹, — писав В. І. Ленін. Крім того, вказував він, «транспорт — матеріальне знаряддя зв'язків із закордоном»².

Ось чому вже в квітні 1922 р. Українська економічна рада та бюро Укрдержплану прийняли рішення про приведення порту в експортний стан³, а в жовтні 1927 р. Рада Праці та Оборони відносить переобладнання Маріупольського порту, розраховане на п'ятирічку (1927—1931 рр.), до числа першочергових робіт, асигнуючи для цієї мети 12 млн. крб.⁴

У роки першої п'ятирічки в Маріуполі здійснювалася реконструкція металургійного заводу ім. Ілліча (колишній завод «Нікополь»), створювався потужний металургійний гігант — «Азовсталь». В Єнакієвому, Горлівці, Макіївці реконструювалися старі та створювалися нові промислові підприємства, переобладнувалися також металургійні заводи ім. Войкова в Керчі, ім. Андреєва в Таганрозі та ін. Всі ці підприємства потребували постачання великої кількості залізної та марганцевої руди, кам'яного вугілля. Переважку її і повинен був здійснювати Маріупольський порт. Таким чином, велика реконструкція порту стала настиною господарсько-економічною потребою.

До 1928 р. порт мав 20 причалів, зернові та вугільні склади місткістю, відповідно, на 1,2 млн. пуд. і 4,5 млн. пуд.⁵. У роки реконструкції порт оснащено потужними порталними кранами, вуглеперевантажувачами, транспортерами, кюветами, різноманітним устаткуванням. У 1932 р. закінчено будівництво великого елеватора, удосконалено причальний фронт, введено в дію вугільну естакаду, на виробничих ділянках впроваджено нову технологію, поглиблено підхідний канал 1 акваторії⁶.

В першій п'ятирічці реконструкцію порту, в основному, було завершено, через порт в обох напрямках потужним потоком пішли вантажі. В 1932 р. до порту ввезено 33,6 тис. т чіатурської марганцевої руди, що становило 39,6% всього ввозу до портів Азово-Чорноморського басейну. Для споруджуваного в той час заводу «Азовсталь», а також для потреб промислового і громадського будівництва з Новоросійська поставлявся цемент, якого у 1932 р. було доставлено сюди 35,5 тис. т, або 75% його ввозу до портів Азовського моря. Рибних

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 252.

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 122.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 1, од. зб. 189, арк. 17, 24.

⁴ Донецький обласний державний архів, ф. Р-1237, оп. 1, од. зб. 6, арк. 3—5.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 423, оп. 1, од. зб. 142, арк. 89, 285.

⁶ Проект розвитку Маріупольського порту на 1934—1937 гг., Одесса, 1934. стор. 20, 20-а.

продуктів надходило 10 тис. т⁷. Вивіз вантажів, головним чином — вугілля, з Маріупольського порту звичайно перевищував його ввіз. Вивіз Маріупольського порту порівняно з Азово-Чорноморськими портами становив: у 1928 р. — 68,8⁰/₀, у 1929 р. — 86,3⁰/₀, у 1930 р. — 88,7⁰/₀, у 1932 р. — 84,9⁰/₀. Експорт порту в першій п'ятирічці (1928 р. — 1932 рр.) виріс з 280 тис. т до 1344 тис. т⁸.

Загальний вантажооборот порту, відносно до вантажообороту всіх портів Азово-Чорноморського басейну, становив: у 1928 р. — 8,2⁰/₀, у 1932 р. — 10,9⁰/₀, до портів Азовського моря: у 1928 р. — 66⁰/₀, у 1932 р. — 61,2⁰/₀. Найвищий дореволюційний вантажооборот, досягнутий портом у 1911 р., було перевершено у 1930 р.⁹

У другій п'ятирічці порт продовжував нарощувати темпи виконання завдань п'ятирічного плану, затвердженого XVII з'їздом ВКП(б). Зростає ввіз марганцевої руди. В 1933 р. він становив 78,5 тис. т, або 58⁰/₀ усього Азово-Чорноморського її ввозу, а в 1934 р. — 127,9 тис. т, або 64,5⁰/₀. Цементу було ввезено 12,8 тис. т. Вивіз кам'яного вугілля у 1934 р. до Одеси та Керчі, відповідно, становив 68,4 тис. т і 350,5 тис. т. До Одеси, Херсона, Керчі, Ростова, Новоросійська, Туапсе, Сухумі, Батумі та інших портів відправлявся метал — загалом 52,6 тис. т¹⁰.

У другій п'ятирічці широкого розвитку одержало експортне перевезення. В 1935 р. воно становило 1286 тис. т, перевершуючи обсяг 1928 р. в 4,5 рази. Частка експорту Маріупольського порту, відносно до портів СРСР, у 1928 р. становила 3⁰/₀, а у 1935 р. — 8,1⁰/₀, до портів Азово-Чорноморського басейну, відповідно — 6,7⁰/₀ та 15,1⁰/₀, а до портів Азовського моря — 73,1⁰/₀ та 96,6⁰/₀¹¹.

Загальний вантажооборот Маріупольського порту 1935 р. досяг 2552 тис. т, перевершивши вантажооборот 1927 р. в 6,3 рази¹². У суховантажах порт поступався лише Ленінградському і Одеському, а у експортних суховантажах — Ленінградському і Архангельському портам¹³.

У третій п'ятирічці вантажооборот Маріупольського порту залишався високим, що видно з наведеної таблиці. Питома вага Маріупольського порту у вивезенні та ввезенні вантажів у 1938 р. становила в процентах:

Найменування вантажів	Відносно до портів		
	СРСР	Азово-Чорноморського басейну	Азовського моря
Кам'яне вугілля (вивезення)	49,8	78,3	84,5
Хлібні вантажі (ввезення)	5,9	10,9	44,3
Руда (ввезення)	51,0	53,5	79,7
Цемент (ввезення)	*	6,5	41,9
Загальний вантажообіг	2,9	8,2	44,0

* Даних немає.

⁷ ЦДАНГ СРСР, ф. 7458, оп. 5, од. зб. 2230, арк. 20, 60, 115.

⁸ Там же, ф. 1884, оп. 1, од. зб. 1301, арк. 8; Проект розвитку Маріупольського порту на 1934—1937 гг., стор. 34.

⁹ Социалистическое строительство СССР. Статистический ежегодник, М., 1936, стор. 468; Донбасс в цифрах. Статистический справочник, Донецк, 1936, стор. 74. (Підрахунки автора).

¹⁰ ЦДАНГ СРСР, ф. 7458, оп. 1, од. зб. 2230, арк. 20, 34, 48, 60.

¹¹ Там же, ф. 1884, оп. 1, од. зб. 1301, арк. 8; Социалистическое строительство СССР. Статистический ежегодник, М., 1936, стор. 469; Донбасс в цифрах. Статистический справочник, Донецк, 1936, стор. 74. (Підрахунки автора).

¹² Донбасс в цифрах. Статистический справочник, Донецк, 1936, стор. 74.

¹³ Социалистическое строительство СССР. Статистический ежегодник, М., 1936, стор. 470—471.

580 тис. т вугілля було відправлено до Ростова, Таганрога, Єйска, Керчі, Одеси, Новоросійська, Туапсе, Поті, Батумі та інших портів. Експорт вугілля до Франції, США, Бельгії, Греції, Румунії, Англії, Туреччини в 1938 р. становив 365 тис. т ¹⁴.

В зв'язку з загостренням міжнародних відносин і блокадою найважливіших морських торгових шляхів змінилася структура вантажообороту порту. Експорт різко падав: 1938 р. він знизився до 413 тис. т, а у 1939 р. і 1940 р. становив, відповідно, 129 тис. т і 66 тис. т. Малий каботаж, навпаки, зростав: якщо у 1932 р. він становив 490 тис. т, то у 1938 р.— 1642 тис. т, у 1939 р.— 1830 тис. т, у 1940 — 2077 тис. т ¹⁵. З наведених даних видно, що при зниженні експорту малий каботаж з 1932 р. до 1940 р. збільшився у 4,2 раза.

Загроза війни викликала гостру необхідність збільшення виробництва металу для зміцнення обороноздатності країни, оснащення армії всіма необхідними видами зброї та боєприпасів. У 1940 р. до порту було доставлено рекордну кількість марганцевої руди — 891,6 тис. т, тобто понад третину всієї добутої в СРСР марганцевої руди і більше того, що було ввезено до всіх інших портів Азово-Чорноморського басейну. Залізної руди порт прийняв 77,4 тис. т, нафти — 109 тис. т, вугілля відправив до Керчі — 224 тис. т, до Камиш-Буруна — 73 тис. т, металу було вивезено 27,3 тис. т ¹⁶.

Велика роль у мобілізації мас на виконання завдань, поставлених п'ятирічними планами, належала партійній організації. Комуністи невинно удосконалювали форми та методи масово-політичної роботи, організовували комплексне соціалістичне змагання портовиків і моряків, завжди були в гуці мас, показували приклад у виконанні виробничих завдань. Перебудувавши свою роботу з урахуванням стахановсько-петрашевських методів, портовики рік у рік підвищували продуктивність праці. Кількість достроково оброблених суден, збільшилась з 57,2% у 1934 р. до 64,8% у 1935 р., а простій їх скоротився на 9,6%. Після грудневого (1935 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) в порту почалося створення стахановських і ударних бригад. Одночасно зростав рівень механізації вантажувально-розвантажувальних робіт. У 1935 р. її рівень становив 80,9%, перевершивши плановий на 3,3%, а 1938 р.— на 9,9%. У 1940 р. механізація досягла 84,8% ¹⁷. Велике трудове піднесення викликали рішення XVIII з'їзду ВКП(б). Портовики значно перекидали встановлені в 1940 р. нові підвищені норми. Крановщики Сологуб, Кондрашин, Танков та інші систематично виконували норми виробітку на 140—150%. Постійно скорочувався час стояння суден під вантажними операціями. Так, якщо в 1937 р. пароплав «Фабрициус» розвантажували за 67 год., то в 1938 р.— за 42 год. Строки розвантаження пароплава «Шахтер» знизились з 90 до 43 год. ¹⁸

Таким чином, у роки довоєнних п'ятирічок Маріупольський порт був важливою транспортною артерією, сполучною ланкою великих районів країни з портами Чорного та Азовського морів, з зарубіжними портами. Напередодні війни він відіграв значну роль у розвитку металургійної та вугільної промисловості країни.

¹⁴ ЦДАНГ СРСР, ф. 1884, оп. 61, од. зб. 60, арк. 13, 22—23, 27, 55, 57.

¹⁵ Там же, ф. 8045, оп. 3, од. зб. 494, арк. 21; Проект розвитку Маріупольського порту на 1934—1937 гг., стор. 34.

¹⁶ Народное хозяйство СССР в 1968 году. Статистический ежегодник, М., 1969, стор. 244, 473.

¹⁷ ЦДАНГ СРСР, ф. 8045, оп. 3, од. зб. 494, арк. 21.

¹⁸ Под флагом Родины. Очерки истории Черноморского пароходства, Одесса, 1967, стор. 227.

О. Г. КЛЮЧНИК
З ІСТОРІЇ
ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТІЙНОЇ
ОРГАНІЗАЦІЇ АКЕРМАНА
В 1918—1922 рр.

Історія партійного підпілля, що діяло в деяких містах і селах Південної Бессарабії в період 1918—1922 рр. (тобто до об'єднання усіх бессарабської парторганізації з Комуністичною партією Румунії) — одна з цікавих сторінок Компарті України.

В цьому плані особливий інтерес являє партійна організація Акермана (нині Білгород-Дністровський Одеської області).

На початку ХХ ст. землі колишнього Буджака * завдяки проникненню в цей багатий сировинний край капіталу стали центром революційного руху. Активізації прогресивних настроїв сприяв також приплив населення з українських і, особливо, з великоруських губерній, близьке сусідство з промисловою Одесою, звідки приїздили до південно-бессарабських міст і сіл переслідувані царськими властями робітники, революційно настроєна інтелігенція, студенти.

Акерман, розташований на зручних шляхах, здавна вважався торговим і культурним центром Буджакського краю. Напередодні першої світової війни у місті були великий залізничний вузол, кілька парових млинів, текстильно-суконна фабрика, тартаки, виноробні, бойня. Населення міста складало 43,6 тис. чол.¹ І хоч промисловість носила в основному кустарний характер, а переважна більшість акерманців працювала в садах, на виноградниках і рибних промислах, вплив робітничого класу на громадсько-політичне життя був відчутним.

Яскравою сторінкою в історії Акермана є боротьба робітників міста за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Після повалення царизму, 10 березня 1917 р. тут відбулася демонстрація під лозунгом «Геть тиранів, геть кайдани! Хай живе свобода!» В цьому ж місяці була створена Акерманська Рада робітничих і солдатських депутатів, яка у квітні ухвалила рішення про реквізицію незасіяних поміщицьких земель². Дізнавшись про ці заходи, В. І. Ленін підтримав Акерманську Раду, опублікувавши з цього приводу 5 травня 1917 р. лист у «Правде»³. Представник Акерманської Ради на II з'їзді Рад С. А. Бондар, виконуючи наказ виборців, голосував за ленінський декрет про землю і мир, за створення Радянського уряду⁴.

Більшовики, які працювали на підприємствах, в Радах, військових частинах діяли розрізнено невеликими групами. Таке становище тривало і після встановлення в місті наприкінці грудня 1917 р. Радянської влади. При Акерманській Раді діяв військово-революційний комітет, що приступив до проведення в життя рішень II Всеросійського з'їзду Рад.

Перші кроки соціалістичних перетворень непокоїли російських і румунських капіталістів, яких підтримували буржуазні держави Заходу. Коли нависла загроза окупації з боку боярської Румунії, Акерманський військово-революційний комітет 19 лютого ухвалив постанову про оборону міста і повіту. 26 лютого було видано наказ комісара Акерманського військового присутствія про призов у революційну армію⁵. Сотні трудящих Акермана стали червоноармійцями.

* Буджак — землі, що пролягали від гирла Дунаю до правобережжя Дністра.

¹ Л. С. Берг. Населення Бессарабии, Петроград, 1923, стор. 9.

² Історія міст і сіл УРСР. Одеська область, К., 1969, стор. 290.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 176.

⁴ П. Г. Смішко. Боротьба трудящих українських Придунайських земель з возз'єднання з УРСР 1917—1940, вид. Львівського університету, 1969, стор. 10.

⁵ Борьба трудящихся украинских Придунайских земель за социальное и национальное освобождение 1918—1940 гг., Одесса, 1967, стор. 23—24.

Боротьба була нерівною. 9 березня 1918 р. Акерман окупували румуно-боярські війська. У листопаді 1918 р. Одеський обком партії направив до міста свого представника Б. В. Гумперта* з завданням організаційно оформити більшовицький осередок, з числа місцевих комуністів. Представникові обкому вдалося зібрати 12—15 чол. Серед них були Магдич, Михайлов, Андрієвська, Задорожний, Бублій, Бондарев, Рудницький, Шаповалов та ін.⁶ На перших організаційних зборах керівником осередку обрали В. З. Магдича, робітника акерманських залізничних майстерень.

Таким чином, листопад 1918 р.— дата організаційного оформлення партійного осередку міста, діяльність якого в умовах окупації була спрямована на викриття колоніального, грабіжницького окупаційного режиму, підготовку мас до боротьби за відновлення Радянської влади. Під впливом більшовицького слова трудящі згуртовано виступали проти сваволі місцевої влади. 25 листопада 1918 р. посадська дума с. Шабо звернулася до Росії і демократів усього світу з закликом допомогти «вирвати народи Бессарабії з пазурів насильників і приєднатися до своєї матері Росії»⁷.

Пропаганда проникала і у військові частини, розміщені в місті. У квітні 1919 р. в одному з підрозділів стався бунт, відгомін якого почули далеко від Акерману. Так, призовники сіл Миколаївки, Акмангіта, Сергіївки, Татарбунари відмовились йти служити в армію і, ризикуючи життям, перебралися через кордон на Радянську Україну⁸.

У квітні 1919 р. окупанти розкрили партійне підпілля Акермана. Багато комуністів і співчуваючих потрапили до рук таємної поліції, деякі сховались у віддалених селах, Магдичу вдалося перебратися в Радянський Союз. Одеський обком партії знову направив Б. В. Гумперта до Акермана для відновлення партійної організації, в результаті були створені партосередки в залізничному депо (керівник Михайлов), міській друкарні, на заводі Еккерта в селищі Сарата і в с. Старокозачому (керівник Шеремет'єв). У місті діяла ініціативна молодіжна група на чолі з Грофманом, яка допомагала розповсюджувати більшовицькі листівки та виконувала інші завдання⁹.

Револьюційний рух налякав окупантів. Становище ускладнювалось, працювати в умовах репресій і переслідувань було важко. На II конференції Бессарабської обласної організації КП(б) у липні 1919 р. в Одесі делегат від акерманських комуністів заявив, що у місті «в даний час немає ні парткому, ні ревкому і доведеться роботу починати з початку»¹⁰. Комуністи доклали чимало зусиль, щоб відновити діяльність організацій. Секретарем партійного комітету обрали А. Талмазана (Віхрева)¹¹. Більшовики змінили тактику боротьби. У відповідь на жорстокі репресії вони почали партизанські операції. В Акермані народні месники напали на жандармський пост с. Каплань. 8 вересня 1921 р. робітники залізничного депо провели страйк проти високих податків, а 10 жовтня партизани висадили в повітря будинок акерманського жандармського поста¹².

* Б. В. Гумперт — член партії з березня 1917 р., пінні проживає в Одесі.

⁶ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 13, оп. 3, од. зб. 46, арк. 108—110.

⁷ «Красный архив», 1940, № 4, стор. 79.

⁸ Філіал Одеського обласного державного архіву в Ізмаїлі, ф. 1172, оп. 1, спр. 138, арк. 1—2; Страницы истории комсомола Молдавии, Кишинев, 1966, стор. 84.

⁹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 13, оп. 3, од. зб. 46, арк. 111—115.

¹⁰ Борьба трудящихся Молдавии против интервентов и внутренней контрреволюции (1917—1920 гг.), Кишинев, 1967, стор. 306.

¹¹ Філіал Одеського обласного державного архіву в Ізмаїлі, ф. 1172, оп. 1, спр. 177, арк. 1—4.

¹² Борьба трудящихся Молдавии против интервентов и внутренней контрреволюции, стор. 52—54, 386.

Урядові власті вжили всіх заходів проти виступів трудящих. 28 серпня 1921 р. Акерманська комуністична організація в складі 17 чол. на чолі з А. Талмазаном, яка готувала повстання проти окупантів, була заарештована. На деякий час у місті настало затишшя. Але через кілька місяців прокотилася нова хвиля страйків на залізничному транспорті. Акерманська поліція разом з місцевим гарнізоном розправилася з страйкуючими нагаями, «підозрілих» кинули за ґрати. Партійна організація понесла значні втрати, але роботи не припиняла. 1921 р. в Придунайських землях почала діяти «Південна бойова організація Бессарабії», акерманську бойову групу очолював Солтис. Підпільники нападали на жандармські пости, на сигуранцу, підривали мости, підпалювали склади з зерном, що мали вивезти до Румунії та проводили інші диверсійні акти.

В Акермані посилили гарнізон. Всіх, хто підозрювався в найменших симпатіях до Радянської країни, зв'язаних з комуністичним підпіллям, допитували, обшукували, арештовували. Однак патріотичний рух набрав все більшого розмаху і восени 1924 р. вилився у грандіозне повстання в с. Татарбунари.

1918—1922 рр. були для підпільної партійної організації Акермана роками тяжких випробувань, які вона мужньо витримала, довівши, що ніяка сила не подолає більшовиків у їх священній боротьбі за щастя народу.

Ф. П. ІЛКУ
БОРІТЬБА УГОРСЬКОЇ
СОЦІАЛІСТИЧНОЇ
РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ
ЗА ЗМІЦНЕННЯ
СОЦІАЛІСТИЧНОГО
СЕКТОРА В СІЛЬСЬКОМУ
ГОСПОДАРСТВІ
(1957—1958 рр.)

Контрреволюційний заколот 1956 р. торкнувся й життя угорського села. Правда, основна маса селян зберегла відносний спокій: вони не припиняли сільськогосподарських робіт, не брали участі у збройних авантюрах, підтримували диктатуру пролетаріату. Надзвичайно велике значення в нормалізації життя на селі, в консолідації революційних сил мало звернення робітничо-селянського уряду Угорщини від 23

листопада 1956 р., в якому засуджувалася політика минулого й накреслювалися плани вирішення аграрного питання¹. Підтримане трудівниками села, воно стало однією з передумов консолідації народної влади. В інформації сільськогосподарського відділу ЦК УСРП від листопада 1956 р. вказувалося, що на селі спокійніше, ніж у Будапешті та інших містах. Селяни задоволені скасуванням обов'язкових заготівель, ліквідацією насильного перерозподілу землі й організацією виробничих кооперативів. Сільські парторганізації відновлювали свою діяльність. Але в більшості сіл ще існувало двовладдя: з одного боку, обрані в 1954 р. Ради, а з другого створені після 23 жовтня так звані революційні комітети.

На 1 травня 1957 р. кількість виробничих кооперативів порівняно з вереснем 1956 р. зменшилася на 35%, площа всіх їх земельних

¹ A. Forradalmi Munkáa-Paraszt Kormány felhivása a parasztokhoz. "Magyar Közlöny". 27 листопада 1956 р.

угідь — на 43,3%, площа орних земель — на 52,1%, кількість сімей, об'єднаних у кооперативи — 58,2%, кількість членів кооперативів — на 59%².

13 січня 1957 р. Міністерство сільського господарства УНР видало розпорядження «Про повернення самовільно захопленого майна та відновлення прав примусово розпущених кооперативів», яке разом з іншими постановами та рішеннями сприяло ліквідації наслідків контрреволюції, відновленню, організаційному й господарському зміцненню кооперативів, що уціліли. Важливу роль у цьому також відіграла опублікована у вересні 1957 р. в журналі «Таршадалні семле» стаття Л. Феєхера «Завдання щодо зміцнення виробничих кооперативів». В результаті зусиль Угорської соціалістичної робітничої партії, Революційного робітничо-селянського уряду, проведеної ними партійно-політичної роботи на селі вже наприкінці 1957 р. в кожній області Угорщини було від 40 до 60 сільськогосподарських кооперативів³.

Виняткова увага приділялася розвитку й зміцненню держгоспів. У рішеннях Тимчасового Центрального Комітету УСРП від 5 грудня 1956 р. і 27 лютого 1957 р. та, особливо, в «Тезах аграрної політики Угорської соціалістичної робітничої партії» поряд з основними вимогами для всього сільського господарства ставилися завдання перед держгоспами, як зразковими соціалістичними підприємствами на селі; давався глибокий аналіз тих змін у сільському господарстві та в усіх галузях економіки, які відбулися за 12 років під керівництвом Комуністичної партії Угорщини, підкреслювалася необхідність створення соціалістичного сектора. Держгоспи, машинно-тракторні станції, виробничі кооперативи вказували селянам шлях до нового життя. В «Тезах» також були глибоко проаналізовані допущені раніше помилки. «Угорська соціалістична робітничка партія має намір на основі вчення марксизму-ленізму проводити таку аграрну політику, яка, враховуючи досвід минулих років й наше становище тепер, зміцнюватиме союз робітників і селян, розвиватиме сільськогосподарське виробництво, і яка, спираючись на сільськогосподарських робітників, напівпролетарів і селян, веде до зближення партії з основними прошарками трудового селянства — з бідняками й середняками, а також веде до успішного розв'язання великого завдання соціалістичної перебудови сільського господарства»⁴.

Копітка праця комуністів Угорщини дала відчутні результати. На 31 грудня 1957 р. в УНР налічувалося 467 держгоспів, 254 машинно-тракторних станцій, 3394 виробничих кооперативів і груп, або на 1305 виробничих кооперативів більше, ніж у 1956 р. Організованіше було проведено збирання врожаю, сівбу озимих і всі осінньо-польові роботи. Того ж року було зібрано близько 2 млн. т пшениці, 964 748 т ячменю, 3 266 455 т кукурудзи, зібрано винограду майже у два рази більше, ніж у 1953—1954 рр., фруктів на 100 тис. т більше, ніж у 1955 р.⁵

Завдяки зусиллям трудящих, допомозі соціалістичних країн, і перш за все Радянського Союзу, вже у 1957 р. в Угорщині вироблялося електроенергії і добувалося вугілля більше, ніж у 1955 р., а видобуток

² PI archivum MGQ 1957/26; Szolnoki Nagy Imre és Hórvath pözsef. Felentés a megyében vegzelt vizsgált eredményeiről (Csongrád megye, 1957 február 5) PI archivum MGQ, 1957/42.

³ PI archivum MGQ 1957/35. "A Foldmuclódési minisztéri um rendeletei i Fehér L. A szocialista mezogazdaságért. Budapest, 1963, 38—59 old.

⁴ Информационный бюллетень Центрального Комитета ВСРП, № 4. Будапешт, жовтень 1957 р., стор. 33.

⁵ Mezogazdasági adattás I hotel. Budapest, 1965, 252—253, 537—579 old.

нафти, газу, виплавка сталі й алюмінію перебували на рівні 1956 р. В галузях машинобудування, приладобудування, хімічної, легкої та харчової промисловості було перевищено рівень 1955 р.⁶ Це дало можливість більше звернути увагу на проблеми розвитку сільського господарства. 18 березня 1958 р. Політбюро ЦК УСРП прийняло рішення: «Про стан і дальші завдання радгоспів», у якому поряд із завданнями щодо дальшого організаційного й господарського зміцнення радгоспів, підкреслювалася необхідність дедалі поліпшувати управління держгоспами, добиватися того, щоб серед них не було відстаючих, боротися за перетворення їх у рентабельні господарства. В рішенні підкреслювалося, що держгоспи мають стати могутньою базою для соціалістичного перетворення сільського господарства, і в першу чергу для зміцнення існуючих кооперативів. Перед радгоспами ставилося завдання подавати виробничим кооперативам допомогу — виділяти для них насіння, породистих тварин, техніку. В кооперативи направлялися спеціалісти й практики, які мали досвід роботи на великих соціалістичних сільськогосподарських підприємствах⁷.

Заміна обов'язкових поставок продукції сільського господарства системою контрактації і державними закупками внесла істотні зміни в економічні стосунки між державою і селянами. Так, якщо в 1954—1956 рр. лише третина всіх заготівель забезпечувалася через контрактацію та вільні закупки продуктів сільського господарства, то при новій системі по цьому каналу почало надходити три чверті заготовленої в централізованому порядку сільськогосподарської продукції⁸. Це значно сприяло зростанню доходів кооперативних та одноосібних господарств, створило достаток продуктів харчування й сировини для промисловості, а також збільшило виробництво продукції на експорт.

17 грудня 1957 р. Політбюро ЦК УСРП прийняло рішення, за яким протягом певного періоду знижувалися закупівельні ціни на ті продукти, які реалізували набагато дорожче вартості суспільних затрат, і підвищувалися на ті, які реалізувалися дешевше вартості суспільних затрат (фрукти, столовий виноград тощо). Кількість закупленої в 1957—1958 рр. сільськогосподарської продукції на 8—10% перевищила кількість заготовленої протягом 1954—1956 рр. Населення країни було повністю забезпечене продуктами харчування. Лише 30% сільськогосподарської продукції треба було закуповувати на вільному ринку. В 1958 р. в такий спосіб було куплено лише 13% зернових, 8% продуктів тваринництва, але, в той же час, 94,3% картоплі й 81% яєць⁹.

Зміцнювалася матеріально-технічна база соціалістичних сільськогосподарських підприємств. На кінець 1958 р. в Угорщині нараховувалось 499 держгоспів, 3477 виробничих кооперативів і груп, 250 машинно-тракторних станцій. В 1957—1958 рр. у сільське господарство було вкладено 2 981 млн., а в 1959 р. — близько 6 млрд. форинтів. Ці капіталовкладення йшли на придбання машин і техніки, закладання виноградних і фруктових плантацій, будівництва заводів і цехів, що виробляли мінеральні добрива, гербіциди, біостимулятори та іншу продукцію, необхідну для сільського господарства. Помітно обновилися й зріс

⁶ Zpari adattai I hotel. Budapest, 1966. 124-129 old.

⁷ A Magyar Szocialista Munkáspárt határozata és dokumentumai 1956—1962. Budapest, 1964, 170—171 old.

⁸ И. Сабо. Система заготовок и политика цен на сельскохозяйственную продукцию в ВНР, М., 1960, стр. 162—163.

⁹ A Magyar Szocialista Munkáspárt határozata és dokumentumai 1956—1962. Budapest, 1964, 157 old; PI archivum MGO, 1958/180.

тракторний парк, підвищився ступінь механізації сільськогосподарських робіт, зросла врожайність земель¹⁰.

У розвитку й зміцненні соціалістичного сектора певну роль відіграла оптимізація структури сільськогосподарського виробництва. Було відмінено шкідливу практику нав'язування господарствам планів структури посівів, що дозволило їм самим вирішувати, які культури вигідніше вирощувати в своїх господарствах. Збільшилися посівні площі кукурудзи, кормових культур, фуражного зерна. В 1958 р. в УНР було посіяно 1 млн. 188 тис. га пшениці, 538 тис. га ячменю і 1 мл. 304 га кукурудзи¹¹.

На всіх етапах соціалістичного будівництва Угорщина спирається на досвід і допомогу соціалістичних країн, які в 1957—1958 рр. поставили їй 4018 вантажних автомашин, близько 400 тракторів, кілька десятків комбайнів та іншу сільськогосподарську техніку. З СРСР надійшло в УНР насіння високоврожайних сортів пшениці «Безоста-1», «Миронівська-408» та ін., а також гібридне насіння кукурудзи¹². Делегації членів кооперативів, робітників і спеціалістів радгоспів з Угорщини приїздили до Радянського Союзу, де знайомилися з життям колгоспників, їх працею¹³.

Хоча процес розвитку й зміцнення соціалістичного сектора в сільському господарстві Угорщини в 1957—1958 рр. проходив успішно, все ж були деякі ускладнення й навіть допускалися помилки. Виступаючи на пленумі ЦК УСРП у жовтні 1959 р., Л. Фехер підкреслював, що деякі партійні працівники «революційною» працею вважали тільки організацію кооперативів, а їх розвиток і зміцнення — другорядною справою. виправленню цієї помилки було приділено особливу увагу. Допускалися також вагання в аграрному питанні й з боку Рад, у виступах преси, радіо¹⁴.

В 1958 р.— першому році другої угорської трирічки — було досягнуто успіхів у всіх галузях народного господарства: добуто 24,4 млн. т вугілля, вироблено 6,5 млрд. квт/год. електроенергії. В промисловості намічалися прогресивні структурні зміни. Середній урожай зернових становив 15,6 ц, пшениці — 12,5 ц, а кукурудзи — майже 22 ц з 1 га. Більшими були врожаї зернових, овочів, фруктів і винограду в кооперативних господарствах, у держгоспах¹⁵. Поліпшився добробут і культурний рівень населення.

З метою завершення соціалістичної перебудови сільського господарства в грудні 1958 р. було скликано пленум ЦК УСРП, який розглянув і глибоко проаналізував усі позитивні моменти, суперечливі судження й розходження щодо розвитку кооперативного руху. Пленум констатував, що «політичне й економічне становище дозволяє прискорити кооперативний рух уже в 1959 р....»¹⁶ Як показало життя, соціалістична перебудова сільського господарства в Угорщині з 1959 по 1961 рр. була завершена, в угорському селі встановилися соціалістичні відносини.

¹⁰ Mezőgazdasági adattár I kötet, Budapest, 1965, 74—76 old.; Развитие экономики стран народной демократии, М., 1961, стор. 138—139.

¹¹ Mezőgazdasági adattár I kötet..., 666—675 old.; Simon G. Qazdasági irányítás és népgazdasági aytlimum. Budapest, 1970, 45—55 old.

¹² Внешняя торговля СССР. Статистический сборник 1918—1966. М., 1967, стор. 124—130.

¹³ Mezőgazdasági szakembereink a Szovjetunióban. Budapest, 1959, 45—55 old.

¹⁴ Fehér L. A szocialista mezőgazdaságért. Budapest, 1963, 73 old.

¹⁵ Развитие экономики стран народной демократии, М., 1961, стор. 130—137, 138—147.

¹⁶ A Magyar Szocialista Munkáspárt határozata és dokumentumai 1956—1962. Bp., 1964, 269 old.

На допомогу викладачу історії

З ДОСВІДУ ПАРТІЙНОГО КЕРІВНИЦТВА НАВЧАННЯМ ПРАЦЮЮЧОЇ МОЛОДІ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

У рішеннях XXIV з'їзду КПРС, зокрема у Директивах по новому п'ятирічному плану, багато уваги приділяється дальшому розширенню й поліпшенню навчання дорослих. Створення матеріально-технічної бази комунізму і відповідних суспільних відносин неможливе без неухильного піднесення наукового і технічного рівня виробництва, підвищення освіти й культури народу. Велика робота щодо цього проведена в роки будівництва комунізму.

Перетворення в життя Програми КПРС тісно зв'язано з дальшим зростанням ролі партійного керівництва в підвищенні загальноосвітньої підготовки працюючої молоді. В ході громадського огляду підготовки шкіл робітничої і сільської молоді та заочних шкіл до 1959/60 навчального року в республіці була проведена велика робота. Бюро Київського обласного комітету КП України розглянуло і своєю постановою затвердило план конкретних заходів щодо проведення в районах області декадника громадського огляду підготовки вечірніх і заочних шкіл робітничої і сільської молоді до згаданого навчального року. Питання організації навчання дорослих обговорювалося в першій половині серпня 1959 р. в обкомі партії на нараді других секретарів райкомів партії області та м. Києва¹.

З метою надання допомоги на місцях в проведенні декади у всіх районах області поїхали представники обкому партії, облвно, обкому комсомолу, обкому спілки працівників освіти, вищої школи, науково-дослідних установ та Обласного інституту удосконалення вчителів. Ряд райкомів партії та райвиконкомів (Васильківський, Макарівський, Узинський, Богуславський та інші) заслухали питання роботи вечірніх шкіл і 1959/60 навчального році².

На пленумах Тетіївського, Обухівського, Кагарлицького, Богуславського, Таращанського та інших райкомів комсомолу також обговорювалися питання підготовки вечірніх шкіл працюючої молоді. На відкритих комсомольських та молодіжних зборах підприємств, колгоспів установ роз'яснювалось значення залучення максимальної кількості працюючої молоді, яка не має відповідної освіти, до навчання. Ці питання також обговорювались на партійних та профспілкових зборах первинних організацій, на нарадах директорів і вчителів середніх шкіл. Проведено зустрічі юнаків і дівчат з робітниками, які успішно закінчили вечірні школи і продовжували заочно навчатися в технікумах і вузах³.

¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 1535, арк. 90, оп. 222, од. зб. 4 арк. 167.

² Там же.

³ Там же, оп. 222, од. зб. 46, арк. 168.

Педагоги вечірніх і масових шкіл разом з комсомольськими організаціями проводили роботу з окремими молодими робітниками і колгоспниками, роз'яснюючи їм необхідність підвищення загальноосвітнього рівня. Всюди по Київській області були вивішені оголошення про умови прийому до вечірніх та заочних шкіл робітничої і сільської молоді. Питання відкриття, ходу підготовки шкіл робітничої і сільської молоді в районах Київської області систематично висвітлювалися в обласних і районних газетах та по радіо. В ході проведення декадника, організованого райкомами партії, комісіями з представників органів народної освіти, партійних і профспілкових організацій комсомолу та громадськості було зроблено перепис молоді, яка не має відповідної освіти. Перевірялась готовність приміщень, навчально-матеріальна база відповідних шкіл.

Внаслідок великої роботи, проведеної партійними і радянськими органами, план набору учнів у вечірні (змінні) і заочні школи в 1959 р. був виконаний у Київській області на 177,4%⁴, було створено необхідні умови для організації навчального процесу. Аналогічна робота була проведена партійними організаціями Донецької, Полтавської, Одеської та інших областей республіки⁵.

Народногосподарський план за контингентом учнів досліджуваних видів шкіл у 1959/60 навчальному році в республіці було виконано на 114,3%. Кількість учнів збільшилась проти 1958/59 навчального року майже на 90 тис. чол. і складала 424 352 чол.⁶ В школи робітничої і сільської молоді вступало багато передовиків промислового і сільськогосподарського виробництва, службовців, ударників комуністичної праці. Вчитися йшли цілі бригади, ланки, колективи тваринницьких ферм.

Таким чином, школи робітничої і сільської молоді поступово займали відведене їм законом місце в системі середніх загальноосвітніх навчальних закладів.

Проте в їх роботі в цей період були й серйозні недоліки, насамперед — великий відсів учнів. Багато молодих робітників, провчившись 3—4 місяці, залишали школу. Тільки протягом 1959/60 навчального року по республіці вибуло 140 235 учнів, або 29,3% до загального числа учнів⁷. Щоб боротися з цим недоліком, керівникам підприємств разом з партійними організаціями довелося думати над засобами заохочення молодих робітників та колгоспників до навчання. Так, після заходів, вжитих правлінням риболовецького колгоспу на Кіхну (Естонська РСР) значно збільшилась кількість учнів вечірніх шкіл⁸.

Важливе значення в поліпшенні роботи серед юнаків та дівчат з виробництва, в піднесенні навчально-виховної роботи у вечірніх школах мали заходи щодо поліпшення загальної освіти працюючої молоді в Українській РСР⁹. Були відзначені серйозні недоліки в роботі партійних і радянських органів у організації освіти працюючої молоді, які не забезпечили повного виконання заходів, накреслених ЦК КП України і Радою Міністрів УРСР. Зокрема не всюди створені були належні умови для навчання працюючої молоді, надані передбачені постановами пільги виробничникам, які успішно поєднували працю і на-

⁴ Архів Міністерства освіти УРСР (далі — АМО УРСР), ф. 1, од. 3, од. зб. 725, арк. 77.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 222, од. зб. 46, арк. 143—147, 153—155, 156—159.

⁶ АМО УРСР, ф. 1, оп. 3, од. зб. 725, арк. 126.

⁷ Там же.

⁸ «Правда», 28 січня 1969 р.

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 230, од. зб. 765, арк. 137.

вчання. Партійні і радянські органи не вжили всіх необхідних заходів до зміцнення навчально-матеріальної бази вечірніх шкіл, поліпшення якості навчання та ін.¹⁰

Ці заходи було обговорено на бюро обкомів, міськкомів і райкомів партії і докладено зусиль до ліквідації відзначених недоліків.

Те, як практично здійснювалась робота, видно на прикладі Чернігівської області. Партійні, радянські, профспілкові і комсомольські організації та працівники народної освіти розширили мережу освіти дорослих, більше працюючої молоді залучили до навчання. Для надання практичної допомоги у 22 райони виїхали працівники обласного центру. Обком комсомолу провів велику роз'яснювальну роботу серед молоді, кращим комсомольцям-виробничникам вручались путівки на навчання у вечірні школи¹¹.

На харківському заводі «Світло шахтаря» в 1961 р. був затверджений трирічний перспективний план загальноосвітньої підготовки, який передбачав навчання всіх молодих робітників, що не мали восьмирічної освіти у віці до 29 років. Партійний комітет заводу приділяв велику увагу цьому питанню. Так, 26 червня 1962 р. на його засіданні заслухано й обговорено доповідь директора ШРМ № 18, що обслуговувала завод, І. І. Чухрая, «Про завдання дирекції школи і керівництва заводу по набору учнів в ШРМ на 1962/63 навчальний рік». Партком прийняв відповідну постанову, в якій накреслив заходи щодо ліквідації недоліків, дальшого розгортання навчально-виховної роботи¹².

Партійні і радянські органи республіки виявляли велике піклування про навчання сільської молоді. В умовах будівництва комунізму, коли партія і народ вирішують завдання різкого збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, всебічного розвитку села, зростає роль школи сільської молоді. Проте в роботі відповідних шкіл були серйозні недоліки. Багато молодих трудівників села залишалась поза школою. Інші, залишаючи школи, поступали на курси механізаторів. У 1960/61 навчальному році з шкіл сільської молоді вибуло 61 196 чол. або 37,4%¹³.

Після рішень XXII з'їзду КПРС партійні організації республіки стали більш конкретно і цілеспрямовано вирішувати питання навчання сільської молоді. В 1962 р. ЦК КПРС схвалив практику вивчення у вечірніх школах технічних предметів, а в школах майстрів — загальноосвітніх дисциплін, що дозволяло учням, які закінчували ці школи, одержувати водночас середню освіту і виробничу спеціальність¹⁴.

Досвід роботи шкіл і класів сільської молоді, де було запроваджено підготовку спеціалістів сільського господарства, показав, що нова форма підвищення професійної підготовки учнів вечірніх шкіл викликала інтерес молоді. Це позитивно позначилось на навчанні, відвідуванні уроків учнями.

Порівняно з 1960/61 навчальним роком кількість шкіл і класів сільської молоді на Україні в 1961/62 навчальному році збільшилась майже в півтора, а заочних — у три рази. Контингент учнів у них збільшився відповідно на 157 і 267%¹⁵.

Дедалі поліпшувалась навчально-матеріальна база шкіл працюючої молоді. Якщо в 1964/65 навчальному році по республіці в окремих будинках і приміщеннях, які виділили підприємства, працювало 1104

¹⁰ Там же, оп. 208, од. зб. 2422, арк. 218.

¹¹ Там же, оп. 222, од. зб. 57, арк. 115—116.

¹² Партархів Харківського обкому КП України, ф. 58, оп. 30, од. зб. 9, арк. 228.

¹³ АМО УРСР, ф. 1, оп. 3, од. зб. 773, арк. 123.

¹⁴ «Партійная жизнь», 1962, № 3.

¹⁵ АМО УРСР, ф. 1, оп. 3, од. зб. 1088, арк. 40.

шкіл, то в 1965/66 навчальному році — 1334. Значну допомогу школам працюючої молоді в цьому подали партійні, комсомольські і профспілкові організації багатьох заводів, шахт, будов, особливо у Донецькій, Ворошиловградській, Харківській областях, де більшість вечірніх шкіл працювала в окремих навчальних приміщеннях. На кошти підприємств для вечірніх шкіл в 1965/66 навчальному році було створено додатково понад 600 навчальних кабінетів фізики й хімії. В 1964/65 навчальному році в школах дорослих було 1482 навчальних кабінетів, а в 1965/66 навчальному році — 2079¹⁶.

Установивши систематичний зв'язок з керівниками, партійними, профспілковими і комсомольськими організаціями підприємств, колгоспів і радгоспів, ряд шкіл добивався збереження учнівського контингенту протягом навчального року. Велику допомогу в цьому надавали постійно діючі комісії сприяння школі, які були утворені при виконкоммах місцевих Рад депутатів трудящих.

Підвищилась роль у поліпшенні навчально-виховної роботи шкільних партійних організацій вечірніх шкіл, які стали проводити шкільні партійні збори, засідання партбюро, слухали звіти комуністів про свою роботу.

Активізація навчального процесу в школах працюючої молоді проявлялась у широкому застосуванні на уроках самостійної роботи учнів над підручником, картою, текстом художнього твору, розвитком усної і письмової мови, у написанні робіт на теми, які близькі за своїм змістом до життя і виробничих інтересів учнів — «Мій завод», «Мій цех», «У нас в колгоспі» і т. д.

Кращі вчителі шкіл уміло пов'язували викладання загальноосвітніх дисциплін з конкретними виробничими процесами і професійною підготовкою учнів. На уроках розв'язувались задачі виробничого змісту, організовувались екскурсії, заняття у цехах і лабораторіях підприємств. Учні залучалися до виготовлення наочних посібників.

Збагачені теоретичними знаннями, учні глибше розуміли суть виробничих процесів, а це сприяє підвищенню продуктивності праці, розвитку раціоналізаторства і винахідництва. Так, учні Сєверодонецької ШРМ № 1 Ворошиловградської області внесли 48 раціоналізаторських пропозицій, застосування яких дало підприємствам близько 500 тис. крб. економії, робітники Харківського заводу транспортного машинобудування ім. Малишева (здебільшого учні ШРМ № 2 м. Харкова) успішно навчалися в школі і виконували виробничі норми на 200—300%. Серед них було багато членів бригад і ударників комуністичної праці, інші боролися за одержання цього високого звання¹⁷.

В результаті наполегливої роботи партійних організацій, педагогічних колективів підвищилась успішність учнів вечірніх шкіл, зменшилось другорічництво в школах республіки. Якщо по Україні у 1960/61 навчальному році у ШРМ успішність складала 89,7%, другорічники — 4,5, а в ШСМ — успішність — 89,6, другорічники — 6,4, то в 1963/64 навчальному році — відповідно в ШРМ — 91,1 і 1,9, а в ШСМ — 92,5 і 4,2%¹⁸.

Значну увагу приділили партійні організації, органи народної освіти всіх областей України питанню добору і розстановки педагогічних кадрів для шкіл працюючої молоді. Велику роботу партійні організації проводили щодо підвищення ідейно-теоретичного рівня та професійної кваліфікації вчителів через мережу партійної освіти, курси та се-

¹⁶ Там же, од. зб. 1315, арк. 10.

¹⁷ Там же, од. зб. 725, арк. 81.

¹⁸ Там же, од. зб. 953, арк. 68—69; од. зб. 1088, арк. 79—80.

мінари, які організовувались інститутами підвищення кваліфікації вчителів.

Внаслідок наполегливої роботи партійних, профспілкових, комсомольських організацій, педагогічних колективів, всієї громадськості на кінець семирічки навчання без відриву від виробництва набрало масового характеру.

Кількість учнів вечірніх і заочних шкіл зростає з 361 тис. в 1958/59 навчальному році до 1240,8 тис. чол. в 1965/66 навчальному році, тобто збільшилась майже в 3,5 рази¹⁹.

Проте в роботі шкіл працюючої молоді є певні труднощі, подолання яких є першочерговим завданням партійних організацій, працівників освіти на сучасному етапі, без чого неможливо виконати великі завдання, які поставив XXIV з'їзд партії в галузі освіти. В останні роки спостерігається деяке зменшення загальної кількості учнів шкіл робітничої і сільської молоді, і навіть заочних шкіл, зокрема в Українській РСР в 1967/68 навчальному році, порівняно з 1965/66 навчальним роком їх чисельність зменшилась на 214 тис. чол.²⁰

Кількість юнаків і дівчат, які не мають восьмирічної і, особливо, середньої освіти, зменшується повільно. За даними на 1964 р. в республіці тільки 23% молоді, яка не мала восьмирічної освіти, навчалась в школах, а в деяких областях цей показник був ще нижчий, зокрема в Київській області — 20%, в Полтавській — 16%²¹.

Рівень знань учнів у вечірніх школах продовжує залишатися нижчим від рівня загальноосвітніх шкіл. Іноді допускаються лібералізм в оцінці знань, невимогливе ставлення до тих учнів, які погано відвідують заняття.

Однією з причин такого становища є те, що деякі керівники підприємств, колгоспів і радгоспів самоусунулись від організації навчання працюючої молоді. Не складені або не виконуються перспективні плани навчання молоді без відриву від виробництва, при проведенні наслідків соціалістичного змагання не враховується стан навчання робітників та колгоспників, відсутній облік молоді, яка не має восьмирічної або середньої освіти. Щорічно із цих шкіл вибуває майже четверта частина учнів. В ряді шкіл Запорізької, Львівської, Дніпропетровської і інших областей вибуває до 50% учнів²².

В більшості перевірених Міністерством освіти УРСР шкіл Запорізької і Сумської областей заняття відвідують не більше 50—65% учнів²³.

Партія і уряд постійно дбають про зростання загальноосвітнього рівня трудящих, зокрема тих, хто без відриву від виробництва підвищує свою загальноосвітню підготовку. В 1959 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову, згідно з якою всім особам, які підвищують свій загальноосвітній рівень без відриву від виробництва, скорочувався робочий тиждень на один день²⁴.

Керівники підприємств мають право надавати учням IX—XI класів шкіл працюючої молоді, за їх бажанням, ще 1—2 вільних від роботи

¹⁹ Народне господарство Української РСР в 1965 році. Статистичний щорічник. К., 1966, стор. 598.

²⁰ Підраховано на основі даних статистичного щорічника «Українська РСР в цифрах в 1967 році», К., 1968, стор. 96.

²¹ АМО УРСР. Доповідна записка Держплану УРСР, Міністерства освіти УРСР, ЦК ЛКСМУ і Української республіканської Ради профспілок «Про заходи дальшого покращання роботи шкіл робітничої і сільської молоді» від 31 серпня 1964 р., стор. 3.

²² «Збірник наказів і інструкцій Міністерства освіти Української РСР», 1967, № 11, стор. 2—3.

²³ Там же, № 24, стор. 13—14.

²⁴ «Постановлення правительства СССР», 1959, № 19, ст. 157.

днів на тиждень без збереження зарплати. Випускникам середніх шкіл працюючої молоді надається на час випускних екзаменів додаткова 20-денна оплачувана відпустка. Таким чином, учні шкіл працюючої молоді, щорічно, крім профвідпустки, мають право на одержання для навчання більше 50 робочих днів.

Установлені Радянським урядом пільги для учнів IX—XI класів шкіл працюючої молоді поширюються і на трирічні школи майстрів²⁵.

Але використання учнями шкіл працюючої молоді відпусток, пільгових неробочих днів часто не контролюється ні підприємством, ні школою. Слабо ще в цих школах узагальнюється та поширюється педагогічний досвід, не скрізь встановлені тісні зв'язки партійних організацій, педагогічних колективів і підприємств, не створено комісії сприяння школі.

Деяка частина вчителів у своїй роботі не враховує специфіки вечірніх шкіл, їх контингенту, працює за методом загальноосвітніх денних шкіл.

Практика роботи партійних організацій, педагогічних колективів областей України збагатилася новими ефективними формами поліпшення освіти працюючої молоді. Створення комісій сприяння школі, підготовчих груп, організація класів безпосередньо на виробництві заслуговують всілякої підтримки і схвалення, вони практично допомагають партійним організаціям охоплювати працюючу молодь навчанням здійснювати загальну середню освіту.

Практика роботи шкіл працюючої молоді показала дієвість шкіл майстрів, учбових комбінатів, організації в них, поряд з загально-освітньою підготовкою підвищення професійного рівня трудящих.

Важливе значення у поліпшенні навчально-виховного процесу у вечірніх школах мало створення партійних організацій і груп у школах працюючої молоді, проведення спільних засідань партійних організацій шкіл та підприємств і установ з питань практики роботи з учнями. При проведенні підсумків соціалістичного змагання слід враховувати рівень освіти і успіхи в навчанні працівників підприємств та організацій.

Досвід партійного керівництва навчанням працюючої молоді в Українській РСР у 1959—1965 рр. являє собою значний інтерес для здійснення Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи» (1972 р.)²⁶ щодо створення необхідних умов для здобуття середньої освіти працюючою молоддю республіки.

Дальше підвищення спільної відповідальності партійних організацій підприємств, установ, колгоспів і шкіл за стан навчання працюючої молоді, створення їм всіх необхідних умов для навчання, поєднання моральних і матеріальних стимулів, підвищення якості навчання матиме важливе значення для виконання рішень XXIV з'їзду партії в галузі народної освіти.

І. М. ДОВГАЛЬ

²⁵ Там же, 1963, № 12, ст. 118, стор. 315.

²⁶ «Радянська Україна», 25 червня 1972 р.

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

БУДИНОК БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В СУБОТОВІ

Постать видатного українського державного діяча і полководця Богдана Хмельницького, визначні події і пам'ятки культури, пов'язані з його ім'ям, завжди викликали і викликають великий інтерес.

Щойно закінчено реставрацію* одного з шедеврів українського зодчества — Іллінської церкви в с. Суботіві — улюбленій резиденції Богдана Хмельницького, де в серпні 1657 р. з небувалими військовими почестями, «з превеликим плачем і жалістю» було поховано гетьмана. В цьому ж мальовничому селі впорядковано відоме історичне місце «Три криниці». Народні перекази оповідають, що криниці з кришталєво-чистою джерельною водою, яка дає доброму чоловікові богатырську силу, а жінці — вічну вроду, було викопано за наказом Богдана Хмельницького.

На території замчища в Суботіві, де не збереглося жодної споруди, якщо не рахувати фрагментів оборонних валів, ведуться розкопки науковою експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом кандидатів історичних наук Р. Юри та П. Горішнього.

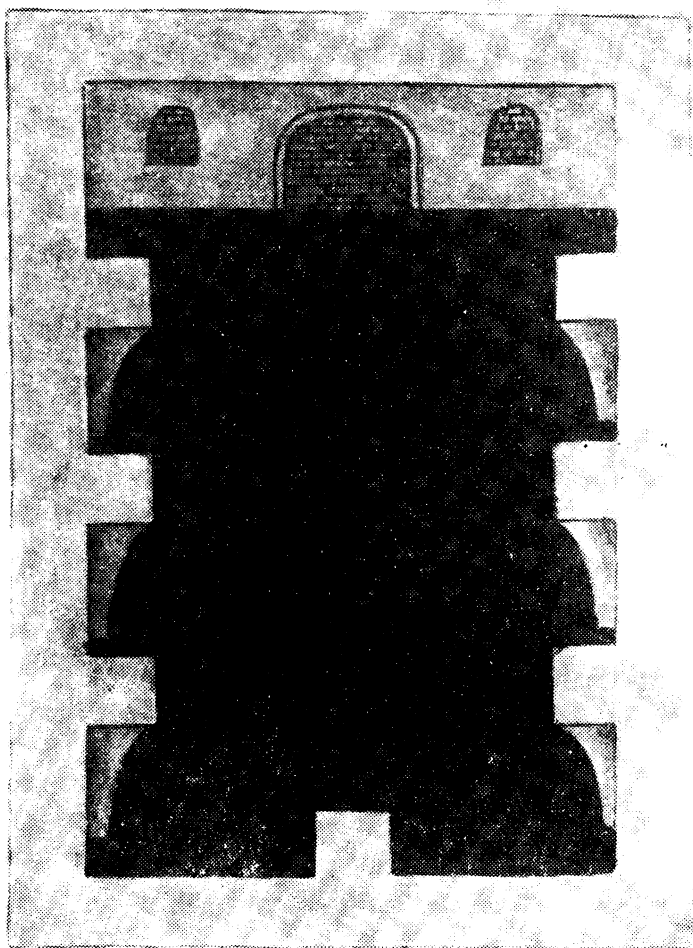
При вивченні матеріалів з історії резиденції Б. Хмельницького в Суботіві (тепер — Чигиринського району Черкаської області), у відділі рукописів в ЦНБ АН УРСР вдалося знайти досі невідомі обміри планів фундаменту, а точніше — льоху під будинком гетьмана, зроблені в 1854 р. відомим етнографом та істориком, доктором медицини Де ля Флізом¹.

Ці обміри, а також досить докладні описи будинку дозволили скласти проект архітектурної реконструкції будівлі. Аналіз обмірів показав, що будинок Богдана Хмельницького багато чим нагадував добре відомі кам'яниці — тогочасні житла козацької старшини. Два такі будинки добре збереглися. Це так звана полкова канцелярія в Чернігові та кам'яниця Якова Лизогуба в Седневі.

Якщо вірити обмірам, будинок мав розміри в плані $13,4 \times 10,1$ л (чільний фасад мав у довжину $6\frac{1}{3}$ сажнів) і являв собою відомий тип української хати «на дві половини». Майже навіпіл її ділили вузькі сіни, з яких можна було потрапити по один бік — до двох невеликих покоїв, що, мабуть, використовувалися як житло, а по другий — до великої світлиці для офіційних прийомів. Один вхід до підвалу, де зберігалися припаси, розміщувався в торці будинку, а другий — під ганком. Наведені в плані розміри (без ганку), детальний опис та аналог підказали архітектурний вигляд кам'яниці Богдана Хмельницького.

* За проектом автора замітки.

¹ Этнографические описания крестьян Киевской губернии... и разные местные исторические памятники, составленные доктором медицины Де ля Флиз, К., 1854-стор. 136 (1, 49, 667).

Fondation de la maison de Bogdan Хмельницький
 Ambrusci fut mesuré des quatriers
 Zaporozjien dans le village de Zoub
 boteya, près de la ville de Tchernigov,
 l'année 1844, par le staretz N. P. Chou-
 ki, et dans laquelle il fut pris l'empreinte
 de l'architecte. Après l'achèvement de
 ces travaux, il a été en pierre pendant
 deux ans.

фундаменти
 цього будинку були записані
 1844, в с. Зуботині в будинку
 старости, який в 1844 році у
 Зандарівці старости Зандарів-
 ки, а в 1844 році в с. Зуботині
 був створений цей фундамент
 після того, як Хмельницький, після
 закінчення цих робіт, був записаний
 в с. Зуботині в 1844 році в с. Зуботині
 Хмельницький

Рис. 1. Обміри фундаменту будинку Богдана Хмельницького, що їх виконав доктор медицини Де ля Фліз у 1854 р.

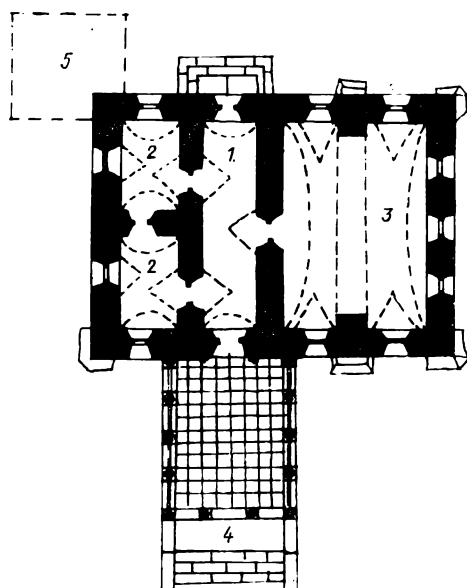
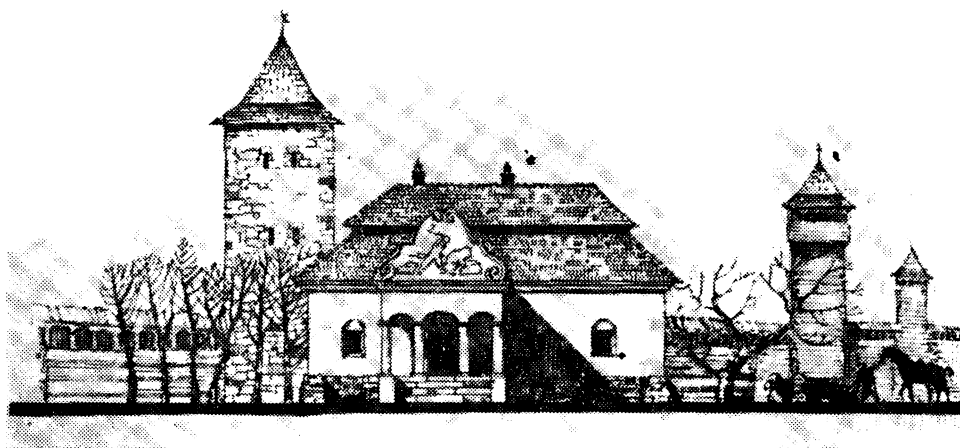

Рис. 2. Архітектурна реконструкція будинку Богдана Хмельницького в Суботіві.
Чільний фасад і план:
1 — сіни; 2 — покої; 3 — світлиця; 4 — ганок; 5 — рогожна башта.

В складанні проекту реконструкції використано також опис, наведений в романі П. Куліша «Михайло Чернышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» (1842 р.). Події, зображені в романі, відбуваються у XVIII ст., в останні часи існування Гетьманщини. Куліш детально змальовує гетьманську столицю — Глухів — з будинком Малоросійської колегії, із захопленням знавця українського мистецтва передає особливості його архітектури, оздоблення фасадів та інтер'єрів. З такими ж деталями він розповідає і про будинок сотника Черниша, споруджений у його воронезькій фортеці на зразок суботівської будівлі Богдана Хмельницького. Описи ці вражають деталями й подробицями. Цілком вірогідно, що П. Куліш спирався на певні історичні документи, і не випадково відомі фахівці в галузі історії вітчизняного мистецтва використовували ці описи в капітальних працях, характеризуючи розвиток цивільної архітектури на Україні². Крім того, П. Куліш, побувавши на руїнах замчища в Суботіві, збагатив свої враження деякими деталями, і саме це дало йому змогу скласти цікавий і переконливий літературний нарис про будинок Богдана Хмельницького: «Знаючи, які незлічені багатства були в руках Хмельницького, читач міг би не без підстав уявляти собі його будинок якщо не розкішним, то, в усякому разі, величезними палатами. Але коли згадаємо, що гетьманський суботівський будинок поставлено батьком його, який володів однією «Суботівською слободою», і що домобудування тоді не виходило за межі зручності, то зовсім не дивним здається, що цей будинок нічим не відрізнявся від звичайних будинків старовинного дворянства середнього класу. Звичайно, гетьман Хмельницький після походів у глибини польських володінь, де він зібрав незліченні здобичі й контрибуції, міг би збудувати і в Суботіві такий величезний замок, як у Чигирині, але, мабуть, йому була дорогою пам'ять предків, і він обмежився тільки незначними переробками, ремонтом та оздобленням.

...Ось шість черемух, що стоять у рядок перед вікнами (це було улюблене дерево гетьмана Хмельницького). Трохи далі під крилатою яблунею, ви бачите кам'яне корито, що його підтримують три леви, нерозмірно товсті лапи яких майже зовсім вросли зі своїми п'єдесталами в землю. У кожного з цих левів у роті — по срібному кільцю, до яких прив'язувалися коні старшини, що приїздила з Чигирини в справах до гетьмана... Ось старовинні низькі вікна з овальною дугою, з кам'яними лутками, з круглими скельцями в дубових рамах, пофарбованих у зелений колір. Над вікнами виліплені з гіпсу вперемішку то коні, що біжать, то гармати, що димлять, — найулюбленіші предмети Богдана Хмельницького, який провів майже все життя між гарматами й на коні. Ось товсті цегляні упори, що виходять широкою п'ятою вперед від будинку. Ось тоненька шпиляста башта, прибудована уже Богданом до північного рогу будинку замість упору й обведена зубцями в три ряди. Ось широкий з дванадцятьма стовпами ганок, або, як тоді називали, рундук, що займає майже третину довжини фасаду, устелений кам'яними плитами, які для краси посічені вигаданими квітами і різними невизначеної форми візерунками. Над ганком, замість сучасного трикутного, здійсмається обрізаний в зигзаги напівкруглий фронтон, який можна ще бачити і в наш час над притворами старовинних церков. В цьому півколі такою ж, як і над вікнами, ліпною роботою зображено у барельєфі ведмедя, що здирає мед з вулика; кілька розламаних вуликів валяються біля його ніг, а пасічник підкрався ззаду до ведмедя і замахнувся на нього сокирою. Нам важко було б розгадати цю але-

² И. Гр а б а р ь. История русского искусства, М., 1912, стор. 403—410.

горію, коли б навколо неї зверху не було напису: «Що буде, то буде, буде те, що бог дасть».

Поштовхом до появи саме такого зображення був, можливо, й народний вислів того часу, збережений літописом, що «ляхи натрапили на чоловіка на одного, у котрого відняли пасіку, яка по всій землі Польській начинила біди»³.

Далі йде опис плану будинку та його світлиць з педантичним розглядом деталей оздоблення. Тут і опис меблів — великих липових столів та стільців з високими спинками, і портретів та зброї на стінах. Своєрідною окрасою світлиці був і дубовий почорнілий сволок, на якому було начертано повну хронологію перемог Богдана Хмельницького.

До цього досить докладного опису можна додати, що будинок було вкрито зеленою полив'яною, або, як тоді її називали, «муровленою» черепицею типу «бобровий хвіст», а в приміщеннях стояли кахляні печі. Під час розкопок вдалося знайти черепицю, а також уламки кахлів без поливи з рельєфним зображенням козака з шаблею на коні, що так пасувало до войовничої вдачі господаря, а також кахлі з вигадливим рослинним орнаментом.

Чи є інші документальні зображення резиденції Богдана Хмельницького? Існують зображення її руїн, виконані сучасником і другом Т. Шевченка художником В. Штернбергом*. Може, саме на основі цього малюнка С. Васильківський виконав відому акварель, де зображено руїни з двома ярусами аркад. Чи можна знайти рештки фундаментів, щоб перевірити достовірність цих малюнків і точність обмірів Де ля Фліза?

Мабуть, зробити це буде досить важко, бо в середині XIX ст. всі руїни на замчищі в Суботіві було розібрано на будівництво сусіднього Медведівського монастиря**, але пошуки решток фундаменту й даліше вивчення резиденції продовжуватиметься. Й може, саме наступні археологічні дослідження внесуть корективи в запропоновану нами архітектурну реконструкцію будинку Богдана Хмельницького.

С. К. КІЛЕССО

³ П. А. Кулиш. Сочинения и письма. Под редакцией Н. Каманина, К., 1910, стор. 118—126 (Переклад з російської наш.— С. К.).

* Помилково це зображення приписувалося Т. Шевченку. Див. Дом Богдана Хмельницького. Исторический вестник, том. XVII, Спб., 1884, стор. 169—170.

** Відомості про розбирання руїн замку Б. Хмельницького в Суботіві трапляються в багатьох літературних джерелах: «Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах». Собрал Л. Похилевич, К., 1864, стор. 401; «Исторический вестник», том. XVII, Спб., 1884, стор. 170 та ін.

ДОКУМЕНТИ та МАТЕРІАЛИ

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОГО, ГОСПОДАРСЬКОГО Й ДИПЛОМАТИЧНОГО СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК (1917—1922 рр.)

Піввіку тому за ініціативою великого Леніна, під керівництвом Комуністичної партії було створено Союз Радянських Соціалістичних Республік — першу в світі багатонаціональну соціалістичну державу.

Утворення Союзу РСР було продовженням справи Великого Жовтня, величних революційних звершень у масштабах усієї країни. Воно диктувалося об'єктивним ходом історичного розвитку. «Утворення багатонаціональної соціалістичної держави,— зазначається в постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»,— видатний результат революційної творчості всіх радянських народів на чолі з робітничим класом під керівництвом Комуністичної партії»¹. Вагомий вклад у велику справу створення СРСР вніс український радянський народ, який, виявляючи безмежну відданість ідеям пролетарського інтернаціоналізму й дружби народів, енергійно підтримував Комуністичну партію на всіх етапах її боротьби за втілення в життя ленінських ідей.

Нещодавно Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом ІМЛ при ЦК КПРС і Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР підготовлено до друку ювілейну збірку документів «Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за створення СРСР», що дасть уявлення про участь українського народу, керованого Комуністичною партією, в створенні військово-політичного, господарського та дипломатичного союзу радянських республік після Великої Жовтневої соціалістичної революції (розгортання всенародного руху за створення СРСР буде присвячено іншій добірці).

Документи цієї добірки переконливо свідчать про непереморне прагнення українських трудящих до тісного революційного союзу з іншими народами нашої країни, щоб захистити завоювання Великого Жовтня від внутрішньої та зовнішньої контрреволюції й почати будівництво нового, соціалістичного суспільства.

Підготували до друку
Г. М. МИХАЙЛИЧЕНКО,
А. Д. ЯРОШЕНКО

№ 1

З резолюції I Всеукраїнського з'їзду Рад про оголошення України Радянською Республікою і єдність дій з Радянською Росією

12 грудня 1917 р.

...Всеукраїнський з'їзд Рад постановляє: Влада на території Української республіки віднині належить виключно Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів: на місцях — повітовим, міським, губернським та обласним Радам, а в

¹ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року, К., 1972, стор. 9.

центрі — Всеукраїнському з'їздові Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, його Центральному Виконавчому Комітетові і тим органам, які він створить.

Україна оголошується республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Тимчасовому Центральному Виконавчому Комітетові України доручається негайно поширити на території Української республіки всі декрети та розпорядження Робітниче-Селянського уряду Федерації, що мають спільне для всієї Федерації значення, — про землю, про робітничий контроль над виробництвом та про цілковиту демократизацію армії: оголосити недійсними усі розпорядження Ради*, що їх вона видала і видасть, а також скасувати всі раніше прийняті розпорядження Ради та Генерального секретаріату, спрямовані проти інтересів робітників і найбідніших селян України.

Встановити між Робітниче-Селянським урядом Російської Федерації, а також урядами інших частин Росії і Робітниче-Селянським урядом України цілковиту угоду в цілях і діях, яка необхідна в інтересах робітників та селян усіх народів Російської Федерації, виходячи з принципу, що правильними і нормальними ці взаємовідносини можуть бути тільки в тому разі, коли уряди усіх частин Росії будуть органами влади Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

*«Донецкий пролетарий»,
№ 35, 14 грудня 1917 р.*

№ 2

Привітання РНК РРФСР Радянському уряду України з вираженням цілковитої й всебічної підтримки його діяльності

16 грудня 1917 р.

ПРИВІТАННЯ РОБІТНИЧІЙ І СЕЛЯНСЬКІЙ РАДІ

Вітаючи створення в Харкові дійсно народної Радянської влади на Україні, вбачаючи в цій робітничій та селянській Раді справжній уряд народної Української республіки, Рада Народних Комісарів обіцяє новому уряду братньої республіки повну й всебічну підтримку в справі боротьби за мир, а також у справі передачі всіх земель, фабрик, заводів і банків трудовому народові України.

Хай живе влада робітничих, селянських і солдатських Рад!

Хай живе братерство робітників, солдатів і селян України та Росії!

16 грудня 1917 р.

Рада Народних Комісарів

«Правда», № 217, 17 грудня 1917 р.

№ 3

Резолюція I з'їзду КП(б)У «Україна і Росія» про необхідність об'єднання революційних сил Радянської України і Радянської Росії для спільної боротьби

12 липня 1918 р.

Виходячи з того, що:

- 1) Україна економічно нерозривно зв'язана з Росією;
- 2) економічна єдність України й Росії за останнє 10-ліття створила міцний базис для єдності боротьби пролетаріату України і Росії;
- 3) відокремлення України від Росії, як в силу цього, так і в силу всієї міжнародної обстановки, має характер тимчасової окупації;
- 4) ідея «самостійності» України, під ширмою якої німецькі імперіалісти загарбували й поневолювали Україну під ярмо капіталістів та поміщиків, остаточно дискредитована в найширших трудових масах України;
- 5) повстання на Україні розгортається під лозунгом відновлення революційного возз'єднання України з Росією,—

I з'їзд Комуністичної партії України вважає, що завданням нашої партії на Україні є: рішуче порвавши з помилками минулого, боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки, на шляху до утворення всесвітньої пролетарської комуні.

*Комуністична партія України в резолюціях
і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—
1956, К., 1958, стор. 16.*

* Мається на увазі контрреволюційна буржуазно-націоналістична Центральна рада.

№ 4

**Постанова ВЦВК РРФСР про необхідність тісного союзу
всіх радянських республік, а також привітання народам
Естляндії, Литви, Латвії та України в зв'язку
з їх визволенням з-під ярма загарбників**

23 грудня 1918 р.

Центральний Виконавчий Комітет, заслухавши доповідь народного комісара в справах національностей, вітає народи Естляндії, Литви, Латвії та України з визволенням, що йде вперед, з-під ярма іноземних завоювань.

Виходячи з принципу цілковитого справжнього самовизначення трудових мас пригноблених національностей, що його зневажають імперіалісти всіх країн, Центральний Виконавчий Комітет підтверджує постанову Ради Народних Комісарів про визнання Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою незалежності радянських республік Естляндії, Латвії та Литви.

Перед лицем створених революційною боротьбою пролетарських і селянських мас радянських республік Естляндії, Латвії та Литви, Центральний Виконавчий Комітет знову підтверджує, що факт колишньої приналежності цих країн до старої царської імперії не покладає на них ніяких зобов'язань і водночас Центральний Виконавчий Комітет висловлює тверду переконаність, що тільки нині, на ґрунті визнання цілковитої свободи самовизначення й переходу влади до рук робітничого класу створюється вільний, добровільний і непорушний союз усіх націй, які заселяють територію колишньої Російської імперії.

Центральний Виконавчий Комітет засвідчує згоду Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки подати всю необхідну допомогу й підтримку трудящим класам Естляндії, Латвії, Литви та України в їхній боротьбі проти ладу експлуатації й пригноблення і в захисті їхньої свободи та незалежності від спроб іноземних завоювань.

Голова Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Я. Свердлов

Голова Ради Народних Комісарів В. Ульянов (Ленін)

Секретар Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету В. Аванесов

*Декрети Советской власти,
т. IV, М., 1968, стор. 244—245.*

№ 5

**З декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду України
про братерську єдність з Радянською Росією**

26 січня 1919 р.

... Міцний братерський безперервний зв'язок з радянськими властями, що встановилися в інших країнах, і повсталим пролетаріатом там, де він не захопив ще влади, і з комуністичними партіями в усьому світі є умовою торжества і зміцнення Радянської влади на Україні. Насамперед ми голосно виявляємо свою солідарність Російській Федеративній Радянській Республіці — колиці всесвітньої революції та моральній і матеріальній опорі всесвітнього пролетарського повстання. Тісний історичний, економічний і культурний зв'язок робітничої та селянської України і Радянської Росії ставить нам в обов'язок рівняти свій революційний класовий фронт насамперед з фронтом російського пролетаріату. Ворогів Радянської Росії ми оголошуємо ворогами Радянської України. У нас однакові політичні, економічні та військові завдання. Боротьба з білогвардійцями, боротьба з імперіалізмом союзників і боротьба з українською буржуазією в особі Директорії однаково є необхідною умовою зміцнення Радянської влади як в Росії, так і на Україні. Остаточний розгром російської буржуазії та російських поміщиків є умовою зміцнення Радянської влади не тільки в Росії, але й на Україні.

Все це обумовлює об'єднання Української Радянської Республіки з Радянською Росією на началах Соціалістичної Федерації, форми якої будуть встановлені повноважним III Всеукраїнським з'їздом Рад.

*«Известия Временного Рабоче-Крестьянского правительства
Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов»,
№ 30, 28 січня 1919 р.*

№ 6

**Телеграма Тимчасового робітничо-селянського уряду УРСР
українським делегатам на конференцію по визначенню кордонів
між радянськими республіками з дорученням внести пропозицію
про створення оборонного союзу радянських республік**

Не раніше 31 січня 1919 р.

Москва, «Метрополь».

Постановою Тимчасового уряду від 31 січня 1919 р. ви делегуєтесь на конференцію радянських республік, що має засідати в найближчі дні в Москві для визначення кордонів між радянськими республіками. Тимчасовий уряд доручає Вам внести формальну пропозицію Російській Радянській Республіці, а також і іншим радянським республікам про створення оборонного союзу під верховним військовим і політичним керівництвом Російської Радянської Республіки.

Голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України (підпис)

*Архів Інституту історії партії ЦК КП України,
ф. 5, оп. 1, од. зб. 52, арк. 138—139. Копія.*

№ 7

**З резолюції III з'їзду КП(б)У про завдання партії в галузі взаємовідносин
УРСР з РРФСР та іншими радянськими республіками**

5 березня 1919 р.

...Основна тактична лінія Комуністичної партії України є лінія встановлення єдності фронту УСРР з усіма радянськими республіками взагалі і РСФРР особливо проти світової імперіалістичної контрреволюції...

*Комуністична партія України в резолюціях
і рішеннях з'їздів і конференцій.
1918—1956, К., 1958, стор. 40.*

№ 8

**З першої конституції УРСР про спільну боротьбу й встановлення тісного союзу
Радянської України з іншими радянськими республіками**

*10 березня 1919 р.**

4. Рішуче пориваючи з минулим, намагаючись знищити разом з поділом суспільства на класи також і національний гніт і національну різницю, Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свою тверду рішучість увійти до складу єдиної міжнародної соціалістичної радянської республіки, як тільки утворяться умови для її появи; разом з тим Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свою цілковиту солідарність з нині існуючими вже радянськими республіками та про своє вирішення вступити з ними в найміцніше об'єднання для спільної боротьби за перемогу світової комуністичної революції та в найміцніше співробітництво в царині комуністичного будівництва...

*Резолюції Всеукраїнських з'їздів
Рад. Харків, 1932, стор. 58.*

№ 9

**Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету
про об'єднання збройних сил радянських республік**

*20 травня 1919 р.***

Спільність ворога вимагає від усіх радянських республік спільності боротьби і єдності керівництва нею. Необхідність найбережливішого ставлення до матеріаль-

* Дата затвердження Конституції III Всеукраїнським з'їздом Рад.

** Дата опублікування.

них сил республіки вимагає спільного планомірного розпорядження [ними]*. Тому Центральний Виконавчий Комітет Рад України разом з Київською Радою робітничих депутатів, Київським повітовим з'їздом селянських депутатів і представниками київських професійних спілок і фабрично-заводських комітетів постановив:

1) Вся збройна боротьба з ворогами радянських республік має бути об'єднана в усіх існуючих радянських республіках.

2) Всі матеріальні засоби, необхідні для ведення цієї боротьби, мають бути зосереджені навколо спільного для всіх республік центру.

Виходячи з цього, ЦВК доручає своїй Президії звернутися до ЦВК усіх радянських республік з пропозицією виробити конкретні [форми]** організації єдиного фронту революційної боротьби.

«Коммунист», № 62, 20 травня 1919 р.

№ 10

3 відозви Всеукраїнського ревкому до робітників і селян республіки про непорушність воєнного союзу УРСР і РРФСР

11 грудня 1919 р.

...Вільна й незалежна Українська Соціалістична Радянська Республіка знову оживає. Вона йтиме пліч-о-пліч з вільною й незалежною Соціалістичною Радянською Республікою Росії. Об'єднання їх армій в одну російсько-українську Червону Армію буде запорукою міцності цього союзу. Укладений в тяжкі дні невдач постановами Центральних Виконавчих Комітетів України і Росії цей союз зміцнюється тепер спільними перемогами над ворогом, спільними для українських і російських робітників і селян. Наступаюча тепер під червоними прапорами визволителька Червона Армія і є армією обох робітничо-селянських республік. На своєму майбутньому Всеукраїнському з'їзді Рад українські робітники й селяни, навічені досвідом, будуть мати можливість визначити остаточну форму відносин між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою...

*Голова Всеукраїнського революційного комітету (підпис)
Члени (підписи)*

«Правда», № 283, 17 грудня 1919 р.

№ 11

Союзний робітничо-селянський договір між Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою і Українською Радянською Соціалістичною Республікою

28 грудня 1920 р.

Уряд Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, з одного боку, і уряд Української Соціалістичної Радянської Республіки, з другого боку, виходячи з проголошеного Великою пролетарською революцією права народів на самовизначення, визнаючи незалежність і суверенність кожної з договірних сторін і усвідомлюючи необхідність згуртувати свої сили з метою оборони, а також в інтересах їх господарського будівництва, вирішили укласти цей Союзний робітничо-селянський договір, для чого призначили своїми уповноваженими:

Радянський Російський уряд — голову Ради Народних Комісарів Володимира Ілліча Леніна і народного комісара закордонних справ Георгія Васильовича Чичеріна і Радянський Український уряд — голову Ради Народних Комісарів і народного комісара закордонних справ Християна Георгійовича Раковського.

Вищезазначені уповноважені, перевіривши надані їм повноваження і знайшовши їх цілком достатніми, прийшли до такої угоди:

I

Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка і Українська Соціалістична Радянська Республіка вступають між собою у військовий та господарський союз.

* В документі — *сил.*

** В документі — *норми.*

II

Обидві держави вважають за необхідне оголосити, що всі спільні зобов'язання, які вони надалі братимуть на себе щодо інших держав, можуть зумовлюватися лише спільністю інтересів робітників і селян республік, що укладають цей союзний договір, і що з самого факту колишньої приналежності території Української Соціалістичної Радянської Республіки до колишньої Російської імперії для Української Соціалістичної Радянської Республіки не випливає ніяких зобов'язань у відношенні якого б то не було.

III

Для кращого здійснення вказаної в пункті I мети, обидва уряди оголошують об'єднаними такі комісаріати: 1) військових і морських справ, 2) Вищу раду народного господарства, 3) зовнішньої торгівлі, 4) фінансів, 5) праці, 6) шляхів та 7) пошт і телеграфу.

IV

Об'єднані народні комісаріати обох республік входять до складу Ради Народних Комісарів Російської Федеративної Радянської Республіки і мають в Раді Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки своїх уповноважених, які затверджуються і контролюються Українським Центральним Виконавчим Комітетом та з'їздом Рад.

V

Порядок і форма внутрішнього управління об'єднаних комісаріатів встановлюються окремими угодами між обома урядами.

VI

Керівництво і контроль об'єднаних комісаріатів здійснюються через Всеросійські з'їзди Рад депутатів робітників, селян і червоноармійців, а також і Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет, до яких Українська Соціалістична Радянська Республіка посилає своїх представників на основі постанови Всеросійського з'їзду Рад.

VII

Цей договір підлягає ратифікації відповідних вищих законодавчих установ обох республік.

Оригінал складено і підписано в 2 примірниках російською і українською мовами в місті Москві, грудня 28-го дня, тисяча дев'ятсот двадцятого року.

Додаткова постанова до регламенту
Всеросійських з'їздів Рад

На з'їзді Рад кожна з тих сторін, що уклали договір, має право вимагати, щоб по необ'єднаних комісаріатах інша сторона мала лише дорадчий голос.

«СУ РСФСР», 1921, ст. 13.

№ 12

**Резолюція V Всеукраїнського з'їзду Рад
про Союзний договір між УСРР і РРФСР**

2 березня 1921 р.

Вважаючи Союзний робітничо-селянський договір, укладений між урядами РСФРР і УСРР, новим кроком до зміцнення єдиного революційного радянського фронту між робітниками і селянами Росії та України, V Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів затверджує цей договір і пропонує Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітету приступити негайно в погодженні з Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом до розвитку й конкретизації тих пунктів договору, що стосуються відносин між Українським і Всеросійським ЦВК, зокрема пункти про внутрішній розпорядок об'єднаних комісаріатів і їх відношення до обох урядів, на передбаченій договором основі повної рівності між обома республіками.

З'їзд доручає новообраному ЦВК розглянути доповідь комісії у справі вироблення Конституції.

«СУ УСРР», 1921, ст. 93.

№ 13

Телеграма І пленуму Ради робітничих і червоноармійських депутатів м. Києва
В. І. Леніну, що вітає братній союз УРСР і РРФСР

9 травня 1921 р.

МОСКВА, РАДНАРКОМ, ТОВАРИШУ ЛЕНІНУ

І пленум Ради робітничих і червоноармійських депутатів м. Києва шле гарячі привітання робітничому класові Росії в особі його Робітничо-Селянського уряду. В тісному і постійному союзі має великих радянських федерацій, що ведуть боротьбу,— запорука перемоги пролетарської революції.

Хай живе братній союз України і Росії, осяяний світлом Комуністичного Інтернаціоналу!

ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 5, од. зб. 702,
арк. 69. Телеграфна стрічка.

№ 14

З протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У в питанні про єдиний дипломатичний фронт радянських республік на Генуезькій конференції

23 січня 1922 р.

...Слухали: 1. Про Генуезьку конференцію.

Постановили: 1. а) Доручити Президії ВУЦВК винести рішення про прийняття Україною участі на Генуезькій конференції.

б) Вважати безумовно необхідним єдиний дипломатичний фронт Радянської Федерації по можливості у формі єдиної делегації, яка представляла б усі радянські республіки.

в) Добиваючись по можливості єдиної делегації, вимагати участі в ній представників України.

г) Дати повноваження голові ВУЦВК т. Петровському підписати в Москві всі необхідні повноваження делегатам, які відправляються на Генуезьку конференцію, на предмет ведення переговорів і укладання угод з правом підписати всі ті зобов'язання, які делегація визнає за необхідне в інтересах республік.

Вважати бажаною наступну ратифікацію договорів і угод, які можуть бути укладені на Генуезькій конференції, у порядку, встановленому основами Конституції.

Питання розв'язати в Москві спільно з Президіями ЦВК радянських республік...

Архів Інституту історії партії ЦК КП
України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 18, арк. 14.
Оригінал.

№ 15

Резолюція V Київського повітового з'їзду Рад про схвалення
спільних зусиль трудящих Росії та України
в галузі внутрішньої й зовнішньої політики

8 квітня 1922 р.

V Київський повітовий з'їзд Рад, заслухавши доклад т. Постоловського про міжнародне і внутрішнє становище Радянської Федерації, рахує необхідним підкреслити, що усі ті перемоги і здобутки, що одержано радянською дипломатією в справах зміцнення і усталення міжнародного становища Федерації, мають своєю причиною не тільки розклад і занепад капіталістичного господарства і революційний рух світового пролетаріату, але й ту непереможну міць робітничо-селянської держави, що здобута протягом п'яти років революції нечуванним напруженням сил пролетаріату та селянства Росії та України в боротьбі проти навали всього капіталістичного хижацького світу на військових фронтах і з господарчою руїною на фронті економічного будівництва.

Київський обласний державний архів,
ф. Р.—111, оп. 1, од. зб. 388, арк. 6. Копія.

Спогади

НА ПЕРШОМУ (УСТАНОВЧОМУ) З'ЇЗДІ РАД СРСР

В. Й. ІЖЕВСЬКИЙ

У 1922 р. на Україні, як і по всій Радянській країні, особливо широко розгорнувся об'єднавчий рух за створення СРСР. Губернські та повітові з'їзди Рад ухвалювали резолюції з пропозиціями об'єднання всіх радянських республік в єдину союзню державу.

Наприкінці того року мене * від Київської губернії було обрано делегатом VII Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Цей з'їзд проходив у Харкові з 10 по 14 грудня 1922 р. За даними мандатної комісії на з'їзді брали участь 829 делегатів, з них з ухвальним голосом — 785, з дорадчим — 44.

З'їзд відкрив голова ВУЦВК Г. І. Петровський. На почесних членів президії було обрано В. І. Леніна та М. І. Калініна, до президії — 25 чол., в тому числі й мене.

З'їзд ухвалив такий порядок денний: 1) Звіт уряду, 2) Доповідь Уповнаркомфіну, 3) Підсумки про піднесення сільського господарства, 4) Про стан промисловості на Україні, 5) Про радянське будівництво, 6) Про союзне об'єднання радянських республік, 7) Про Червону Армію, 8) Звіт ЦК Помголоду та про заходи боротьби з наслідками голоду, 9) Вибори ВУЦВК та вибори на з'їзд Рад СРСР. У привітальній телеграмі з'їздові, яку зачитав Г. І. Петровський, В. І. Ленін відзначив, що «одним з найважливіших питань, яке належить розглянути з'їздові, є питання про об'єднання республік... Друге питання, на яке з'їзд повинен звернути особливу свою увагу,— це питання про нашу важку промисловість... Я висловлюю тверду впевненість в тому, що з'їзд знайде правильний шлях до розв'язання цих завдань, і від душі бажаю йому повного успіху в роботі»¹.

Доповідь про утворення Союзу РСР зробив М. В. Фрунзе. З'їзд одностайно затвердив «Декларацію про утворення Союзу РСР» та «Основи Конституції СРСР». Виражаючи волю трудящих України, з'їзд звернувся до народів РРФСР, Білорусії та Закавказької Федерації з пропозицією негайно оформити створення Союзу РСР.

Ці рішення з'їзду були великим вкладом в історичну справу утворення Союзу РСР, виявленням непохитної волі робітничо-селянських мас республіки до об'єднання з російським та іншими братніми народами в єдиній союзній державі.

* У той час автор цих рядків був головою Київського губернського комітету незалежних селян України.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 401.

Відзначаючи роль українського народу і його уряду в утворенні єдиної союзної держави — СРСР, М. В. Фрунзе на з'їзді заявив: «Я, товариші, думаю що висловлю загальний ваш настрій, якщо скажу, що робітничо-селянський уряд України, як і робітничий клас і селянство всієї України, можуть пишатися тим, що з їхньої ініціативи, з нашої волі, з нашого почину ми стали приступати до цього будівництва нової нашої державної радянської будови»².

14 грудня, в день закриття з'їзду, Леніну було надіслано таку телеграму: «Тепер ось під звуки Інтернаціоналу Всеукраїнський з'їзд Рад одноголосно прийняв на доповідь уряду резолюцію про негайне утворення нового державного об'єднання під назвою Союз Соціалістичних Радянських Республік. З'їзд не має сумніву, що ініціатива робітників і селян України зустрінє цілковите співчуття і схвалення трудящих мас Росії і всіх інших братніх радянських країн. Палко вітаючи Вас, як свого ідейного вождя, з'їзд сподівається в недалекому майбутньому бачити Вас і на посту керівника Загальносоюзного Радянського Уряду. З'їзд висловлює впевненість, що новий Союз Радянських Республік буде не тільки могутнім оплотом трудящих мас союзних Радянських республік і всього світу, але також першим кроком до створення майбутньої всесвітньої республіки Рад»³.

На Перший (Установчий) з'їзд Рад СРСР VII Всеукраїнський з'їзд Рад обрав 360 делегатів, серед яких були Петровський, Фрунзе, Скрипник, Квірінг, Гамарник, Затонський, Одинець, Котовський, Порайко. На цей з'їзд було обрано і мене.

Прибувши до Москви, українська делегація, як і делегації інших радянських республік, брала участь у роботі X Всеросійського з'їзду Рад, який проходив з 23 по 27 грудня 1922 р. На цьому з'їзді від імені Української РСР виступив М. В. Фрунзе, що заявив про бажання українського народу, як і народів інших радянських республік, до об'єднання в одну державу. З'їзд заслухав пропозицію договірних радянських республік про утворення Союзу РСР. В основу рішень, прийнятих з усіх питань порядку денного, було покладено вказівки В. І. Леніна, який у зв'язку з хворобою не міг взяти участі в роботі з'їзду. Було схвалено ленінську ідею створення СРСР і обрано делегацію РРФСР на I з'їзд Рад СРСР у складі М. І. Калініна, Й. В. Сталіна, Д. І. Курського, О. Д. Цюрупи та інших, доручивши їй разом з делегаціями України, Білорусії та Закавказької Федерації виробити проект Декларації та Договору про утворення Союзу РСР.

29 грудня відбулася конференція повноважних делегатів, обраних з'їздами Рад РРФСР, УРСР, ЗФСР та БРСР. Заслухавши проект декларації про утворення єдиної союзної держави і проект договору між цими республіками (які попередньо були розглянуті в окремих делегаціях і запропоновані на розгляд конференції главами делегацій союзних республік), конференція одностайно затвердила ці акти. I з'їзд Рад СРСР було ухвалено скликати 30 грудня. Відкриття з'їзду доручалося найстарішому членові делегації РРФСР П. Г. Смідовичу. Доповідачем був призначений Й. В. Сталін.

Вранці 30 грудня 1922 р. повноважні делегації Російської Федерації, Радянської України, Радянської Білорусії та Закавказької Федерації підписали Декларацію і Договір про утворення Союзу РСР.

Того ж дня в Москві у Великому театрі відкрився I (Установчий) з'їзд Рад СРСР, у роботі якого взяли участь 1673 делегати з ухвальним і 541

² VII Всеукраїнський съезд Советов. Стенографический отчет, Харьков, 1923, стор. 66.

³ В. І. Ленін і український народ, К., 1970, стор. 312.

з дорадчим голосом. Почесним головою з'їзду було обрано В. І. Леніна, головою з'їзду — М. І. Калініна.

З'їзд проголосив створення Союзу РСР, як найвищої форми радянської федерації. Він в основному затвердив проекти Декларації і Договору про утворення СРСР і передав їх ЦВК союзних республік на додатковий розгляд для подання відзивів найближчої сесії ЦВК СРСР³.

Від імені Виконкому Комінтерну І з'їзд Рад СРСР палко вітав В. Коларов, який підкреслив всесвітньоісторичне значення утворення першої соціалістичної багатонаціональної держави — Союзу РСР. Головнокомандуючий Збройними силами Радянської держави С. С. Камєнев вітав з'їзд від імені Революційної Військової Ради Республіки і Ради командуючих військових округів.

Від імені робітничого класу Закавказьких республік С. М. Кіров у своїй промові підкреслив, що утворення СРСР є великим тріумфом єдності трудящих різних національностей й вніс пропозицію — на честь утворення СРСР спорудити в Москві величний пам'ятник — Палац Рад. Представник селянства Чернігівської губернії Одинець у промові сказав, що ідея союзу народів здавна живе в серці українського народу, тому він радіє Союзові РСР, фундамент якого заклав І з'їзд Рад СРСР.

З'їзд одностайно прийняв пропозицію С. М. Кірова, а також пропозицію М. Цхакая про оголошення дня утворення СРСР святковим днем, обрав ЦВК Союзу РСР у складі 371 члена і 138 кандидатів. Від України було обрано 88 чол.

Закриваючи з'їзд, М. І. Калінін сказав: «Товариші, ми, робітники і селяни, особливо раді, що тут, у Москві, відбувається цей І Об'єднавчий з'їзд усіх народів, що населяють радянські республіки. І те, що сьогодні — при порівняно скромній обстановці — відбувається, є подією світової важливості. Може зараз, в даний момент, важливість цієї події не цілком усвідомлюється, але вона з кожним днем буде мати все більше і більше значення на політичному горизонті. Цілі тисячоліття пройшли з того часу, як кращі уми людства б'ються над теоретичною проблемою в пошуках форм, які дали б народам можливість без величезних мук, без взаємної боротьби жити в дружбі та братерстві. Тільки зараз, в сьогоднішній день, практично закладається перший камінь у цьому напрямку»⁴.

Після закінчення з'їзду українська делегація повернулася з Москви і довела рішення Установчого з'їзду Рад до відома виборців.

Історичний досвід радянського будівництва у нашій країні довів, що вирішення національного питання в інтересах трудящих усіх націй можливе тільки під прапором пролетарського інтернаціоналізму.

³ Остаточні ці документи були затверджені ІІ з'їздом Рад СРСР (січень 1924 р.).

⁴ М. И. К а л и н и н. Избранные произведения в 4-х томах, т. 1, 1917—1925 гг., М., 1960, стор. 359.

Наш календар

ДО 20-РІЧЧЯ РЕВОЛЮЦІЇ В ЄГИПТІ

В ніч з 22 на 23 липня 1952 р. група патріотично настроєних офіцерів єгипетської армії — членів таємної організації «Вільні офіцери» («ад-Дуббат аль-Ахрар») вчинили революційний переворот, в результаті якого в країні було ліквідовано феодально-монархічний лад. Революція 1952 р. в Єгипті була підготовлена багаторічною боротьбою народних мас проти імперіалізму та монархії, починаючи з повстань 1882 та 1919 рр., а також партизанською війною в зоні Суецького каналу в 1951—1952 рр.

Незважаючи на своєрідність форми, революція в Єгипті була національно-визвольною, антиімперіалістичною, антифеодальною. Як писав один з визначних учасників революції Халед Мохі ед-Дін*, «народні маси висунули бойові гасла — усунення короля й розрив відносин з Англією. Однак рух був позбавлений політичного керівництва. Ліві сили..., послаблені поліцейськими переслідуваннями й не маючи досвіду збройної боротьби, були безсилі очолити події... Єдиною національною силою, що не зазнала удару, залишалася армія... Націоналістичний рух, який охопив країну після закінчення другої світової війни, торкнувся й середовища армійських офіцерів. Постійні намагання реакції використати армію як знаряддя для придушення демонстрацій і страйків призвели до безпосереднього її зв'язку з політичними подіями, до участі в цих подіях. Це дало змогу молодим офіцерам відчувати свою реальну силу, замислитися над таким питанням: чому б цю силу не використати в інтересах народу, проти його ворогів»¹.

Одним з перших завдань революції була ліквідація монархії й усунення короля Фарука, який намагався зв'язатися з Близькосхідним штабом англійських збройних сил на Суецькому каналі, щоб з їх допомогою задати революцію. На 25 липня загроза англійського військового втручання стала настільки реальною, що Керівна революційна рада вирішила негайно поставити перед королем вимогу зректися престолу й залишити Єгипет. 26 липня 1952 р. Фарук — людина, в якій зосредилися всі вади старого, феодального, напівколоніального Єгипту й ім'я якого стало символом безчестя, розпусти, корупції і деспотизму, — відплив на яхті «аль-Махрус» з Александрії в Італію. Так безславно завершилося правління останнього короля Єгипту з албанської династії, яку єгиптяни вважають однією з найненависніших в своїй історії.

18 червня 1953 р. Єгипет було проголошено республікою, а 23 червня 1956 р. шляхом плебісциту було затверджено конституцію Єгипетської Республіки, яка закріпила всі найважливіші завоювання єгипетського народу в його боротьбі за незалежність. Президентом республіки було обрано Гамаль Абдель Насера**.

Основні цілі революції 1952 р., як відмічав Насер у своїй книзі «Філософія революції»², полягали в знищенні панування імперіалізму й контролю монополій над урядом, ліквідації феодалізму, створенні суспільства соціальної справедливості й сильної національної армії, встановленні демократичної системи управління. Ці шість завдань становили суть двох революцій, через які, на думку Насера, проходить кожна нація на землі: «одна — політична, в якій вона стверджує своє право на самоврядування в боротьбі проти нав'язаного їй деспота, або проти агресивної армії, що окупує її територію без її згоди, друга революція — соціальна, де класи

* Член організації «Вільні офіцери», майор танкових військ, пізніше очолив Національну Радку Миру ОАР; в квітні 1970 р. — удостоєний звання лауреата міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами».

¹ «Проблемы мира и социализма», 1966, № 6, стор. 38.

** Гамаль Абдель Насер (араб. Джамаль Абд ан-Насір) (1918—1970 рр.). З 1950 р. — керівник організації «Вільні офіцери». З 18 квітня 1954 р. — голова революційного уряду республіки і військовий губернатор Єгипту.

² Насер Г. А. Фальсафат ас-саура, Каїр, 1954 (арабською мовою).

суспільства борються один проти одного, доки не буде забезпечена справедливість для всіх громадян й досягнуто стабільності»³.

Єгипетська революція в своєму розвитку пройшла три основних етапи: I. 1952—1956 рр.— завоювання національної незалежності й початок перебудови феодалної аграрної системи; II. 1956—1961 рр.— початок економічної незалежності, ліквідація позицій іноземних монополій і розвитку національного народного господарства; III. Період після 1961 р.— політичні й соціально-економічні перетворення антиімперіалістичного характеру.

Завоювання політичної незалежності— перший і необхідний крок до повного визволення від колоніального й напівколоніального панування. Однак сама по собі політична незалежність не знищує імперіалістичної експлуатації. Багаторічне панування іноземних монополій і місцевих поміщиків-феодалів перетворили Єгипет у відсталу аграрну країну з низьким рівнем сільського господарства та однобічним розвитком промисловості. Аграрно-сировинний придаток імперіалістичної Англії, Єгипет зазнав згубного впливу світових економічних криз. Важкого удару єгипетській економіці завдала також друга світова війна. Напередодні революції поміщики, велика та середня буржуазія, які склали всього 7% населення Єгипту*, одержували щорічно 53% всіх прибутків країни. На долю 2 284 513 фелаків припадало менше 2 млн. феданів землі**, в той час як 12 559 поміщиків володіли більш як 2 млн. феданів. Найбагатшим землевласником, володіння якого перевищували 100 000 феданів, був король⁴.

Стрижнем єгипетської революції була аграрна проблема, оскільки сільське господарство посідає головне місце в економіці країни. Через жаркий та засушливий клімат богарне землеробство тут майже неможливе. В деяких районах навіть невеликий дощ буває дуже рідко. Але при штучному зрошенні природні умови долини та дельти річки Нілу дозволяють збирати по три врожаї на рік. 96% території країни займає пустеля, в той час як 97% населення країни сконцентровано вздовж долини і в дельті Нілу. До революції в країні існувала іригаційна система, до якої входило 7 гребель і 37 тис. км каналів. Сільське господарство Єгипту мало яскраво виражений колоніальний характер, а іригаційні споруди не задовольняли потреб. Початок перебудови феодалної аграрної системи поклав прийнятий 9 вересня 1952 р. закон про аграрну реформу⁵. Цим актом почався перший етап (1952—1960 рр.) аграрної революції в Єгипті, яка в дальшому історичному розвитку країни пройшла ще два етапи. І хоч реформа 1952 р. не призвела до корінного вирішення аграрного питання в Єгипті й не змогла повністю усунути соціальних протиріч та вирішити багато економічних проблем, характерних для єгипетського села, вона все ж завдала серйозного удару по великому землеволодінню, встановивши для приватних осіб максимальні земельні наділи в 200 феданів і по 100 феданів на їх дітей. Надлишки землі підлягали реквізиції на викуп й продажі серед малоземельних фелаків.

Історичне значення декрету 1952 р. полягає в тому, що це була перша аграрна реформа, яка поклала початок ліквідації пережитків феодалних відносин на всьому Арабському Сході⁶.

Щоб докорінно змінити становище й вирішити проблему безземелля, як найгіршу в Єгипті, необхідно було більш ефективно обробляти та використовувати вже існуючі землі, освоїти нові площі, реконструювати або збудувати нову іригаційну систему. 8 жовтня 1952 р. уряд прийняв рішення про створення міжнародного наукового комітету, який повинен був розглянути й затвердити проект майбутньої Асуанської греблі. Історія будівництва Асуанського гідрокомплексу— це, по суті, історія сучасного республіканського Єгипту.

Другий етап аграрної реформи (1960—1965 рр.)— це час, коли єгипетська революція вступила в нову фазу свого розвитку, основні напрямки якої були зафіксовані в програмному документі уряду— Хартії національних дій (1962 р.), що визначив новий політичний та соціально-економічний курс країни. Головне в Хартії— це вибір керівництвом ОАР соціалізму як форми суспільного ладу й заперечення капіталістичного шляху розвитку, «...соціалістичне розв'язання завдань подолання економічної та соціальної відсталості Єгипту й досягнення прогресу революційним шляхом базуються не на якомусь абстрактному виборі, а є історичною необхідністю, продиктованою реальною дійсністю, сподіваннями народних мас, становищем, що змінилося в усьому світі в другій половині XX століття»⁷. «Соціалізм для арабів,— зазначалося в передовій статті газети «Аль-Ахрам»,— став історичною необхідністю, бо доведено, що неможливо здійснити економічний і промисловий розвиток та

³ Насер Г. А. Назв. праця, стор. 23.

* Населення Єгипту напередодні революції становило близько 20 млн. чоловік.

** 1 федан— 0,42 га.

⁴ А. Аїр у. Феллахи Єгипта, М., 1954, стор. 32.

⁵ «Аль-Ахрам», 9, 10, 12 вересня 1952 р.

⁶ Новейшая история арабских стран, М., 1968, стор. 408.

⁷ «The Egyptian Gazette», 22 травня 1962 р.

подолати величезну відсталість — наслідок багаторічного панування феодалізму та імперіалізму, шляхом традиційної капіталістичної системи»⁸.

В розділі Хартії, присвяченому розвитку сільського господарства, підкреслювалася необхідність дальшого збільшення числа власників землі та зміцнення виробництва шляхом створення широкої мережі кооперативів. Закон від 25 липня 1961 р. встановив новий розмір землеволодіння — 100 феданів на власника, а за законом від 21 березня 1964 р. всі виділені землі в період реформ 1952 та 1961 рр. вже передавалися державі без будь-якої компенсації. Таким чином, Хартія допускала існування приватного сектора, але такого, що базувався на праці й був «індивідуальним володінням землею в рамках кооперування»⁹.

Прийняття Хартії національних дій та «Програми 30 березня 1968 р.» — дозволило Єгипту йти в авангарді національно-визвольного руху, підняти авторитет республіки серед широких мас трудящих інших арабських країн.

З 1968 р. почався третій етап аграрної реформи. Максимум землеволодіння було встановлено 50 феданів. Зрошувальні системи були повністю передані в руки кооператорів, заборонялося дальше подрібнення наділів. «Цей закон, — писала газета «Аль-Гумхурія», — значною мірою наближається до здійснення соціалістичного принципу: земля належить тим, хто її обробляє, пов'язує поняття власності з поняттям її обробітку»¹⁰.

Ідея кооперативної власності в сільському господарстві ще більше поглинула аграрну революцію на селі, дала змогу повніше використовувати машини й іншу сільськогосподарську техніку. В умовах швидкого зростання населення* проблема забезпечення Єгипту продовольством та сировиною має велике значення; для вирішення цієї проблеми країні потрібні величезні зусилля.

Револьюційний уряд республіки розгорнув широкий наступ на іноземне панування в економіці країни. В 1956 р., коли США, Англія та Міжнародний банк реконструкції і розвитку відмовилися фінансувати будівництво висотної греблі в Асуані, президент Єгипту Гамаль Абдель Насер, виступаючи на мітингу в Александрії 26 липня 1956 р. заявив про націоналізацію компанії Суецького каналу, акції якої належали в основному англійським і французьким капіталістам. «Націоналізація не тільки вдарила по іноземній монополістичній компанії, — писав один з активних учасників національно-визвольного руху в Єгипті Шухді Атийя аш-Шафії, — але й зруйнувала колоніальну цитадель й важливий стратегічний центр світового імперіалізму, який він використовував як в воєнний, так і в мирний час...»¹¹.

У 1956—1960 рр. уряд Єгипту почав проводити політику витіснення іноземного капіталу, що призвело в середині 1961 р. до повного підриву його позицій в економіці країни. Це було визначною перемогою єгипетського народу, бо ні один некомуністичний уряд ще не здійснював таких радикальних заходів проти міжнародного монополістичного капіталу. Іноземці в Єгипті були позбавлені права на землю, банки, промислові підприємства та страхові компанії. Процес єгиптизації зміцнив суверенітет молодій республіці, підняв її міжнародний престиж, а єгипетському народові дав можливість відчутти себе хазяїном своєї країни, де століттями правили чужинці. З метою ліквідації застою в промисловості був введений протекційний митний режим, ліквідовані обмеження на ввіз в країну сировини, машин та устаткування, багато промислових підприємств і акціонерних товариств звільнені від сплати податків, а також прийнято закон про пільги для іноземних інвестицій в промисловості тощо. Для ефективного керівництва економічним розвитком країни створювалися планові органи, розроблялися проекти, плани, програми тощо.

Грубе втручання імперіалістичних держав, що відверто стали на шлях агресії проти молодой незалежної держави, а також активізація діяльності внутрішньої реакції, саботаж великої та середньої буржуазії, зрив планів індустріалізації країни на деякий час загальмували розвиток Єгипту. Револьюційному урядові потрібно було затратити не мало сил та енергії, щоб подолати економічну блокаду країни.

Націоналізація Компанії Суецького каналу та подолання наслідків суецької кризи — великі політичні перемоги єгипетського народу у боротьбі з імперіалізмом. Додаткове джерело надходження іноземної валюти** давало можливість єгипетському урядові вкладати ці кошти в здійснення проектів 10-річного плану економічного й соціального розвитку Єгипту на 1960—1970 рр. Суецька криза 1956 р. багато в чому зумовила шляхи соціально-економічного розвитку Єгипту. Єгипетське керівництво і народ стали орієнтуватися на соціалістичні країни. «Ми, — говорив Насер, — просили Америку дозволити придбати рештки пшениці. Америка відмовила. Тоді Ро-

⁸ «Аль-Ахрам», 11 липня 1962 р.

⁹ «The Egyptian Gazette», 22 травня 1962 р.

¹⁰ «Аль-Гумхурія», 21 серпня 1969 р.

* Щорічний приріст населення Єгипту становить 1 млн. чол.

¹¹ Ш. А. аш-Шафії. Развитие национально-освободительного движения в Египте. 1882—1956. М., 1961, стор. 200.

** Експлуатація Суецького каналу приносила щорічно його хазяям в середньому 35 млн. ф. ст. прибутку, що становило більше 3% національного доходу Єгипту.

сія запропонувала пшеницю. Європа відмовилась купувати нашу бавовну. Росія придбала її... Наш народ вдячний Росії за те, що під час кризи вона подала нам допомогу»¹².

Після революції 1952 р. в країні побудовано більше 1000 промислових та інших підприємств. Випуск промислової продукції зріс більш як в 14 разів. З'явилися нові галузі індустрії— електротехнічна, автомобільна, хімічна. За допомогою й участю Радянського Союзу в Хелуані будується найбільший в Африці металургійний комбінат. У кінці 1967 р. дала перший струм Асуанська ГЕС, спорудження якої було завершено в січні 1971 р. Успішне завершення будівництва комплексу— це велика перемога єгипетського народу, що свідчить про його твердий намір йти по шляху, який накреслив син Єгипту, безсмертний вождь Гамаль Абдель Насер,— зазначалося в Декларації про завершення і введення в дію Асуанського гідроенергетичного комплексу¹³. Асуан— садд аль-Аалі— найвеличніша будова світу назавжди залишиться символом непорушної радянсько-арабської дружби.

За роки революції набагато розширився асортимент єгипетських товарів. Зараз Єгипет випускає телевізори, радіоприймачі, холодильники та інші електроприлади, малолітражні автомобілі «Рамзес» і «Наср», автобуси, трактори, спортивні літаки та багато інших товарів.

У 1962 р. в Єгипті був створений Арабський соціалістичний союз (АСС)— політична організація, яка є своєрідною формою національного фронту, куди входять робітники, селяни, інтелігенція, а також представники національного «неексплуаторського капіталу». Роль АСС в Єгипті особливо велика, тому що цей союз являє собою ту єдину організовану силу, яка вносить у маси елементи політичної свідомості, спрямовує їх активність у певному напрямку. Вперше за всю історію країни на берегах Нілу складаються зовсім інші відносини властей з трудящими Єгипту. Робітники та фелахи досягли значних успіхів у галузі освіти, охорони здоров'я, у питанні зайнятості робочої сили, підвищення життєвого рівня. Помітно поліпшилося становище робітників. В промисловості, на транспорті, у будівництві зайнято приблизно 850 тис. робітників, для яких встановлено 7-годинний робочий день, існує система соціального страхування, визначено мінімум заробітної плати (15 піастрів на день), грошова допомога у випадку захворювання, пільгові ціни в їдальнях тощо. Робітникам та фелакам гарантовано представництво в Національних зборах та інших виборних органах, де їм належить не менше половини депутатських місць. Діти робітників, як правило, ходять до школи й мають можливість вступати до вищих навчальних закладів. Збільшується зайнятість жінок у сфері виробництва країни. Здійснення закону про обов'язкове шестирічне (початкове) навчання дало помітні наслідки. Загальна кількість учнів зросла з 1800 тис. у 1952 р. до 5 млн. у 1971 р.¹⁴ Уряд скасував плату за навчання в школах всіх ступеней, університетах і технічних училищах, а також встановив безплатне медичне обслуговування населення. 86% всіх необхідних медикаментів забезпечується національною промисловістю.

Та, незважаючи на всі ці заходи, життєвий рівень народних мас поки що низький. Ще існують соціально-економічні протиріччя між національною буржуазією й робітничим класом, між національним капіталом і обмеженою ємністю внутрішнього ринку. Число єгиптян, як писала в 1969 р. газета «Ахер саа», які мають можливість витратити на себе в рік більше 100 єг. ф. не перевищує 10% всього населення¹⁵. Більша частина населення залишається все ще неписьменною, й особливо жінки. Щорічно виникають ускладнення з працевлаштуванням близько 1 млн. чол. До цього часу ще не ліквідовані такі інфекційні захворювання як малярія, дизентерія, тиф, туберкульоз, тиф, проказа.

Все ж результати самостійного розвитку Єгипту після революції 1952 р. свідчать про його поступальний рух вперед. Це є підтвердженням висловленого на XXIV з'їзді КПРС положення, що боротьба за національне визволення колишніх колоніальних народів практично переростає в наші дні «в боротьбу проти експлуаторських відносин, як феодальних, так і капіталістичних»¹⁶. Державний сектор країни охоплює 85% всього промислового виробництва, в тому числі майже всю важку, обробну і гірничодобувну промисловість, фінансову систему, транспорт, зовнішню торгівлю тощо. Сьогодні мільйони арабів дивляться на Арабську Республіку Єгипет, як на послідовного борця проти імперіалізму, на країну, що поставила за мету створити суспільство соціальної справедливості.

Тому саме проти Єгипту й була спрямована агресія Ізраїлю, який виступає знаряддям імперіалістичної політики в цьому районі.

На світанку 5 червня 1967 р. мирне життя країни було перерване одночасними атаками ізраїльської авіації по 25 арабським аеродромам. Протягом шести днів

¹² Г. И. Мирский. Армия и политика в странах Азии и Африки, М., 1970, стор. 57.

¹³ «Правда», 16 січня 1971 р.

¹⁴ «Правда», 23 липня 1971 р.

¹⁵ «Ахер саа», 25 березня 1969 р.

¹⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 20.

збройні сили Ізраїлю завдали тяжкого удару по військам арабських країн. Єгипетська армія втратила 80% свого воєнного спорядження¹⁷. Ізраїль окупував Синайський півострів, значну територію Йорданії та Сирії. В постанові Пленуму ЦК КПРС, що відбувся в червні 1967 р., сказано, що агресія Ізраїлю — це результат змови найбільш реакційних сил міжнародного імперіалізму, в першу чергу США, спрямованої проти одного із загонів національно-визвольного руху, проти передових арабських країн, що стали на шлях прогресивних соціально-економічних перетворень в інтересах трудящих і проводять антиімперіалістичну політику¹⁸. Внаслідок рішучих заходів, прийнятих СРСР та іншими соціалістичними країнами, воєнні дії були припинені.

Правлячі кола Ізраїлю не змогли знищити антиімперіалістичний революційно-демократичний режим уряду Єгипту й перешкодити глибоким соціальним змінам, які проводилися й проводяться в республіці, не підірвали основи дружніх відносин країни з Радянським Союзом. Незважаючи на варварські воєнні дії та окупацію Сінаю, АРЕ з допомогою Радянського Союзу, інших соціалістичних та арабських країн досягла важливих успіхів у політичній, економічній та військовій галузях. Реалістична політика уряду АРЕ в питанні вирішення конфлікту на основі резолюції Ради Безпеки ООН від 22 листопада 1967 р. викликала глибоку симпатію й підтримку з боку широких кіл світової громадськості.

Виступаючи в Каїрському університеті з нагоди 19-ї річниці революції, президент АРЕ Анвар Садат відзначив, що сьогодні перед єгипетським народом стоїть найважливіше завдання — перетворити свою країну в передову індустріальну державу. Він особливо підкреслив роль Радянського Союзу, назвавши СРСР «великим та вірним другом, який без усяких умов і застережень допомагав Єгипту до агресії, після агресії й допомагає зараз»¹⁹.

Радянсько-арабська дружба в останні роки стала важливим фактором міжнародних відносин. Як сказав у своїй промові на XV з'їзді профспілок Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев наші відносини з арабськими друзями ніколи не були такими глибокими і всебічними, як тепер. Ми будемо і далі зміцнювати й розвивати ці відносини у взаємних інтересах народів наших країн, в ім'я справедливості, в ім'я свободи і прогресу арабських народів, в ім'я міцного миру на Близькому Сході²⁰.

Дальше зміцнення радянсько-єгипетського співробітництва, важливим етапом якого було укладення в 1971 р. Договору про дружбу і співробітництво між СРСР та АРЕ, — ось відповідь імперіалістам та їх ізраїльським поплічникам, які намагаються підірвати дружні зв'язки між Радянським Союзом і Єгиптом, послабити прогресивні основи єгипетської держави шляхом підтримки внутрішньої реакції. Виступаючи на багатотисячному мітингу в Александрії, президент Арабської Республіки Єгипет Анвар Садат заявив: «Всі повинні знати, що ми не повернемося до класових привілеїв, до того часу, коли панував капітал... Соціалістичні перетворення продовжуються»²¹.

Г. Г. ЗИБІНА

¹⁷ Г. И. Мирский. Назв. праця, стор. 87.

¹⁸ «Радянська Україна», 22 червня 1967 р.

¹⁹ «Аль Ахрар», 24 липня 1971 р.

²⁰ «Правда», 21 березня 1972 р.

²¹ «Известия», 5 травня 1972 р.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

БОРОТЬБА ЗІ ЗБРОЙНОЮ ВНУТРІШНЬОЮ КОНТРРЕВОЛЮЦІЄЮ НА УКРАЇНІ В 1921—1923 рр. У РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Як відомо, масштаби запеклої боротьби проти сил збройної внутрішньої контрреволюції з моменту закінчення громадянської війни та ліквідації Південного й Південно-Західного фронтів (грудень 1920 р.) і майже до кінця 1921 р. були досить значні. В знищенні численних петлюрівських, махновських та білогвардійських банд брали участь значні сили Червоної Армії, військ ВУЧК, міліції, ЧОП, а також чимало збройних загонів комітетів незаможних селян.

Надалі масштаби політичного бандитизму помітно зменшилися. Але до самого кінця 1923 р. він залишався досить серйозною перешкодою для соціалістичного будівництва, особливо в сільській місцевості.

Не дивно, що ця проблема вже давно привертає увагу дослідників і нагромадилося чимало літератури з цього питання. Вже давно назріла потреба зробити її науковий огляд. Уперше такий огляд, хоч і досить короткий, було зроблено лєнінградським дослідником Трифоновим¹. Але, оскільки він розглядав історію боротьби з куркульськими бандами на території всіх радянських республік, в огляд увійшли тільки найзначніші роботи, присвячені цим подіям на Україні.

Таким чином, потреба в більш-менш детальному огляді всієї літератури, що стосується вказаної проблеми на Україні, або, принаймні, її переважної більшості, не відпала. Наявність невеликого огляду літератури 20-х рр., зробленого автором даної статті, не може, звичайно, цілком задовольнити цю потребу².

Характерною особливістю літератури 20-х рр. є те, що майже всі її автори були активними учасниками боротьби зі збройною внутрішньою контрреволюцією. Серед них ми зустрічаємо видатних партійних і радянських діячів, відомих командирів і політпрацівників Червоної Армії.

Слід зазначити, що чимало робіт вийшло з друку до 1924 р., тобто саме тоді, коли ще точилася боротьба з куркульськими бандами та ворожим підпіллям.

У багатьох роботах висвітлюється класова природа, соціально-економічні та ідеологічні корені політичного бандитизму. Більшість авторів визначають бандитизм як антирадянський рух, на чолі якого стояло куркульство. Так, зокрема, характеризують його суть Лебідь, Яковлев, Орлинський, Ейдеман, Руднев, Козельський³.

Дуже багато цінного матеріалу про соціально-економічні умови виникнення політичного бандитизму в Степовій Україні наводиться в ґрунтовному монографічному дослідженні одного з активних учасників громадянської війни — Кубаніна. Однак він як і деякі інші автори, в питанні про класову природу бандитизму допустив серйозну помилку. Правильно визначивши соціально-економічні передумови махновщини, він кваліфікує її як куркульський рух тільки з моменту впровадження непу. Його твердження про еволюцію махновщини від захисту інтересів бідняка й середняка — в 1918—1919 рр. — до союзу з куркульством — на початку 1921 р. — суперечить фактам⁴.

¹ І. Я. Трифонов. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921—1923 гг.), ч. 1. Борьба с вооруженной кулацкой контрреволюцией, Л., 1964, стор. 8—21.

² О. О. Кучер. Борьба с внутренней збройною контрреволюцією на Україні в 1921—1923 роках у радянській історіографії 20-х років. — «Вісник Харківського університету», № 62, історія, вип. 5, Харків, 1971, стор. 18—27.

³ Д. Лебедь. Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины, Харьков, 1921; Я. Яковлев. Русский анархизм в великой русской революции, Харьков, 1921; А. Орлинский. Бандитизм и борьба с ним. — «Армия и революция», 1921, № 2—3, стор. 5—9; Р. Эйдеман. К вопросу о борьбе с бандитизмом — «Армия и революция», 1922, № 2, стор. 63; В. Руднев. Махновщина, Харків, 1928, стор. 4; В. Козельський. Шляхом зрадництва й авантюри, Харків, 1927, стор. 83.

⁴ М. Кубанин. Махновщина, Л., 1927, стор. 31, 74, 80, 129, 224, 225.

Між іншим, позиція Кубаніна щодо цього питання свого часу вже зазнала справедливої критики. Адже куркульська суть махновщини, як відомо, на всіх її етапах залишалася незмінною⁵.

Куркульство створювало збройні банди для руйнування промислових підприємств, транспорту, торгівлі, зв'язку, вбивства партійних і радянських працівників, активістів тощо. Автори багатьох праць підкреслюють, що деяка різниця в політичних лозунгах куркульських банд аж ніяк не впливала на їх класову суть, бо й анархо-махновців, і петлюрівців об'єднувала спільна мета — боротьба проти Радянської влади. У зв'язку з цим М. В. Фрунзе писав, що й петлюрівці, й махновці зі звіркою жорстокістю виступали проти утвердження влади трудящих⁶.

Багато уваги в історіографії 20-х рр. було приділено викриттю програмних положень та політичних лозунгів, якими махновські та петлюрівські банди прикривали свої криваві антирадянські дії. Більшість цієї літератури була присвячена анархо-махновщині. Це, передусім, праці Д. З. Лебедя та Я. А. Яковлева. Насичені глибоким аналізом багатьох першоджерел, ці книги дають змогу читачеві наочно переконатися в неспроможності теоретичних положень, за допомогою яких анархісти різних напрямків, і зокрема анархо-махновці, силкувалися втягнути трудящих селян в антирадянську боротьбу. В своїй книзі Лебідь зробив з цього приводу такий висновок: «...З анархо-махновщиною необхідно боротися не тільки як зі збройною силою, що переродилася в бандитизм і творила контрреволюційну справу, а й як з намаганням купки анархістуючих декласованих інтелігентів, авантюристів і білогвардійців використати дрібнобуржуазну стихію проти Радянської республіки»⁷.

Значним вкладом у вивчення історії боротьби з махновщиною була згадана вище монографія Кубаніна, написана на основі широкого кола джерел, і, зокрема, матеріалів та документів, що зберігалися в архівах Червоної Армії, ДПУ та Жовтневої революції УРСР. Автор показав ту величезну шкоду, якої завдала махновщина Радянській владі. Книга Кубаніна, крім того, спростовувала брехливі твердження численних авторів контрреволюційного табору про самого Махна як «істинного селянського вождя», борця за «справжню свободу»⁸.

Позитивну роль відіграла й брошура В. Руднева, яка й тепер має певне наукове значення⁹.

Програмні положення петлюрівських банд, і, разом з тим, їх злочинні дії викривалися в книзі Б. Козельського, при написанні якої було використано чимало архівних документів. Ця ж тема ще раніше розглядалася також у статті С. Савицького¹⁰.

Боротьбі з буржуазно-націоналістичною ідеологією петлюрівського бандитизму кілька статей присвятив український радянський публіцист І. Ю. Кулик. Заслужовує на увагу й брошура відомого радянського журналіста М. Ю. Кольцова про петлюрівщину, написана в манері гострого політичного памфлета¹¹.

Петлюрівські банди систематично одержували значну матеріальну допомогу від мілітаристських кіл Польщі та Румунії. Цю обставину підкреслено в працях А. Буйського, Б. Козельського та С. Савицького¹².

В літературі 20-х рр. правильно вказується, що соціальний склад банд був неоднорідним. Керівна роль тут належала сільським багатіям, колишнім білогвардій-

⁵ Д. Ерде. Політична програма анархо-махновщини.— «Літопис революції», 1930, № 2, стор. 47—49.

⁶ Р. Эйдеман. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом, Харьков, 1921, стор. 10, 50; А. Орлинский. Назв. праця.— «Армия и революция», 1921, № 2—3, стор. 8—9, 15; А. Буйский. Красная Армия на внутреннем фронте. М.—Л., 1927, стор. 66; С. Савицкий. Украинский бандитизм.— «Красная Армия», 1921, № 9, стор. 52; М. В. Фрунзе. Красная Армия и задачи военного строительства на Украине.— «Коммунист», 1921, № 6, стор. 65.

⁷ Д. Лебедь. Назв. праця, стор. 49.

⁸ Саме у 20-ті роки за кордоном видавалося багато апологетичної літератури про Н. Махна і махновщину. Див. Н. Алексеев. Жизнь Нестора Махно, Рига, б/р; П. Аршинов. История маховского движения (1918—21 гг.), Берлин, 1923; Н. В. Герасименко. Махно, Берлин, 1922; К. Поліщук. Гуляйпільський «батько», Коломия, 1925 (ч. I), 1926 (ч. II); П. Руденко. На Украине. Повстанчество и анархическое движение, Буэнос-Айрес, 1922; та ін.

⁹ В. Руднев. Махновщина, Харьков, 1928.

¹⁰ Б. Козельський. Шляхи зрадництва й авантюри, Харків, 1927; С. Савицкий. Украинский бандитизм.— «Красная Армия», 1921, № 9.

¹¹ И. Кулик. Источники бандитской идеологии (об украинской интеллигенции).— «Коммунист» (журнал ЦК КП(б)У), 1921, № 7; Його ж. Борьба с шовинистическим бандитизмом.— «Путь политработника», 1921, № 8; М. Кольцов. Петлюровщина, Пгр., 1921.

¹² А. Буйский. Назв. праця, стор. 37—39; Б. Козельський. Назв. праця, стор. 87—91; С. Савицкий. Назв. праця.— «Красная Армия», 1921, № 9, стор. 54.

ським і петлюрівським офіцерам, царським чиновникам. До банд охоче приставали декласовані елементи, а також дезертири¹³. Куркульству вдалося перетягти на свій бік і деякого з бідняків та середняків, скориставшись з вагань частини селянства, викликаних політикою воєнного комунізму. Намагаючись приховати антирадянський характер своїх дій, бандитські верховоди «виставляли гасла, майже завжди близькі за звучанням до змісту радянського ладу»¹⁴.

Деякі автори вказують і на інші причини, що штовхали до куркульських банд навіть тих селян, чиї інтереси були протилежні куркульським. Так, О. Орлинський, що був заступником начальника Політуправління Збройних Сил України й Криму, вказує на слабкість та неналагодженість радянського апарату на місцях, зловживання деяких представників Радянської влади, особливо під час проведення земельної та продовольчої політики, помилки в національному питанні, і, врешті решт, неосконалість методів боротьби з бандитизмом. На подібні недоліки вказували Г. І. Петровський і М. В. Фрунзе¹⁵.

Досить докладно в літературі 20-х рр. показано тактику куркульських банд, застосовувану ними в боротьбі як проти збройних сил, так і проти місцевих органів Радянської влади. Національна структура бандитських загонів, наявність у багатьох місцях таємних складів зброї, густа сітка агентурної розвідки, вміння маскуватися, мобільність, маневреність, раптовість нападу — такі найхарактерніші риси тактики махновських і петлюрівських банд¹⁶.

У багатьох працях цілком слушно зауважувалося, що недооцінка сильних сторін тактики куркульських банд робила спочатку боротьбу з ними малоефективною. Частини й підрозділи Червоної Армії, що діставали завдання ліквідувати ті чи інші банди, часом не досягали цілі, а іноді й зазнавали великих втрат. Тільки добре вивчивши тактику ворога, збройні сили республіки змогли протиставити їм свої прийоми, внаслідок чого боротьба з бандитизмом стала більш дійовою і закінчилася його повним розгромом¹⁷.

Досить докладно висвітлено бойові дії Червоної Армії проти так званої Повстанської армії Махна взимку 1920/21 р. у згадуваних статтях Павлова, Лихаревського і Єфімова. Дії летючого корпусу В. С. Нестеровича, який довго й невідступно переслідував махновські банди, детально описані в статті Рибакова. Хід воєнних операцій проти махновщини улітку 1921 р. детально простежили в своїх працях радянські воєноначальники Е. Єсбах, М. Макушенко і П. Сергєєв¹⁸.

¹³ Р. Эйдемман. К вопросу о борьбе с бандитизмом. — «Армия и революция», 1922, № 2, стор. 63; С. Савицкий. Назв. праця. — «Красная Армия», 1921, № 9, стор. 52; М. Кубанин. Назв. праця, стор. 227; А. Буйский. Назв. праця, стор. 50; Б. Козельский. Назв. праця, стор. 80—81.

¹⁴ Р. Эйдемман. Пятая годовщина одного урока. — «Война и революция», 1926, № 12, стор. 32—33; Д. Лебедь. Назв. праця, стор. 6.

¹⁵ А. Орлинский. Назв. праця. — «Армия и революция», 1921, № 2—3, стор. 6—7; М. В. Фрунзе. Назв. праця. — «Коммунист», 1921, № 6, стор. 66; «Вісті» (орган губревкому Поділля та губкому КП(б)У), 11 травня 1921 р.

¹⁶ Р. Эйдемман. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом, Харьков, 1921, стор. 19—22; Його ж. К вопросу о борьбе с бандитизмом. — «Армия и революция», 1922, № 2, стор. 64—66.

¹⁷ Р. Эйдемман. Повстанчество и его роль в современной войне. — «Армия и революция», 1922, № 3—4, стор. 100, 102—103; Його ж. Очаги атамашчины и бандитизма, Харьков, 1921, стор. 8; Його ж. К вопросу о борьбе с бандитизмом. — «Армия и революция», 1922, № 2, стор. 64, 67; Його ж. Пятая годовщина одного урока. — «Война и революция», 1926, № 12, стор. 36; А. Орлинский. Назв. праця. — «Армия и революция», 1921, № 2—3, стор. 15—16; П. Павлов. Выводы из опыта борьбы с Махно сводной дивизии курсантов в ноябре—декабре 1920 г. и январе 1921 г. — «Армия и революция», 1921, № 2—3, стор. 106—109; Його ж. Особенности тактики Махно. — «Военное знание», 1921, № 8; Е. Лихаревский. Андреевский конфуз. — «Армия и революция», 1921, № 4—5, стор. 118—120; Н. Ефимов. Действия против Махно с января 1920 по январь 1921 г. — Сборник трудов военно-научного общества при Военной Академии, кн. I, М., 1921, стор. 213—214; Есаулов. Налет Махно на Бердянск. — «Летопись революции», 1924, № 3; П. Сергеев. Полтавская операция против Махно. — «Война и революция», 1926, № 12, стор. 49; Э. Эсбах. Последние дни махновщины на Украине. — «Война и революция», 1926, № 12, стор. 41—42; та ін.

¹⁸ М. Рыбаков. Действия летучего корпуса тов. Нестеровича. — Сборник трудов военно-научного общества при Военной Академии, 1923, № 4; Э. Эсбах. Последние дни махновщины на Украине. — «Война и революция», 1926, № 12; Н. Макушенко. Операция против банды Махно с 9-го по 16 июня 1921 г. — «Армия и революция», 1922, № 3—4; П. Сергеев. Полтавская операция против Махно. — «Война и революция», 1927, № 9; Його ж. Операция против Махно с 26 июня по 6 июля 1921 г. — «Армия и революция», 1922, № 1.

Великий фактичний матеріал про ліквідацію банд Тютюнника, Палія і Пшенника, що вдерлися на Україну восени 1921 р., містить ґрунтовна стаття Шефа. Його доповнює стаття Дубинського, який брав участь у боях проти банди Палія як командир одного з полків¹⁹.

В пригоді дослідникам можуть стати статті колишнього секретаря Харківського губкому КП(б)У М. М. Попова про боротьбу з бандитизмом на Харківщині, комісара 7-ї Володимирської стрілецької дивізії Ф. Ф. Рогальова і командира загону незаможних селян Кобеляцького повіту Я. Р. Огія, про розгром куркульських банд на Полтавщині, нарис чекіста В. Біструкова — про ліквідацію найбільшої на Чернігівщині банди Галахо²⁰.

Надзвичайно цікавий і подекуди навіть унікальний матеріал про військові операції проти збройних формувань сил внутрішньої контрреволюції в різних районах республіки протягом 1921—1923 рр. є в нарисах історії деяких частин і з'єднань Червоної Армії²¹.

Таким чином, військовий аспект боротьби з бандитизмом був висвітлений авторами 20-х рр. в цілому непогано. Він ще доповнювався змістовними працями відповідального працівника ВУЧК — ДПУ Дукельського та члена колегії НКЮ УРСР Малицького про боротьбу чекістів з ворожим підпіллям, яке направляло дії куркульських банд²².

Але для повного викорінення політичного бандитизму було недостатньо заходів лише воєнного характеру. Ще на початку 1921 р. М. В. Фрунзе писав, що сама тільки збройна боротьба, без ліквідації відповідної соціально-політичної бази бандитизму, не могла бути успішною. Цю думку неодноразово підкреслювали і повторювали й інші автори. Так, Орлинський писав, що «знищення бандитизму ще не можна вважати серйозним досягненням, і очищення району, який займає військо, від банд ще не знаменує утвердження в ньому міцної Радянської влади». Успіх Радянської влади в боротьбі з куркульським бандитизмом міг бути забезпечений, як зазначив Ейдеман, усією «системою боротьби»²³.

Тому в працях багатьох авторів не випадково підкреслювалося значення заходів партії та уряду щодо зміцнення місцевих органів Радянської влади і КНС, проведення аграрної реформи, агітаційно-пропагандистської роботи серед трудящих, а також втілення в життя ленінської національної політики²⁴.

Надзвичайно сприятливі умови для повної ліквідації політичного бандитизму, як

¹⁹ К. Шеф. Петлюровская авантюра в октябре—ноябре 1921 г. — «Армия и революция», 1922, № 8—9; И. Дубинский. О нашем безмолвии и нашей романтике. — «Армия и революция», 1924, № 5—6.

²⁰ Н. Попов. История бандитизма в Харьковской губернии. — «Партийный работник», 1922, № 3—4; Ф. Рогалев. Воспоминания о боевой жизни. — Пять лет Красной Армии, Полтава, 1923; Я. Огий. О борьбе с бандитизмом на Полтавщине. — Пять лет Красной Армии, Полтава, 1923; В. Біструков. Галаховщина. — «Летопись революции», 1929, № 5—6.

²¹ Червоное казачество. 5 лет. 1918—1923. Сборник материалов по истории Червоного казачества, Харьков, 1923; Боевой путь 30-й Иркутской имени ВЦИК территориальной дивизии, Екатеринослав, 1924; Пятьдесят первая Перекопская дивизия. История боевой и мирной жизни за пять лет. 1919—1924, М., 1925; 9 лет 24-й Железной дивизии, Житомир, 1927; 25-та Чапаевська, Полтава, 1928; История 45-й Воынской Краснознаменной стрелковой дивизии, т. 1, К., 1929; Сьомий Чернігівський Червоного Козацтва кавалерійський полк. Чернігів, 1930; История 9-го Краснопутиловского Червоного казачества кавалерійского полка. 1921—1930, Шепетовка, 1930.

²² С. С. Дукельский. Итоги деятельности украинской контрреволюции. Харьков, 1921; Його ж. Чека — ГПУ, ч. 1, Харьков, 1923; А. Малицкий. Чека и ГПУ, Харьков, 1923.

²³ М. В. Фрунзе. Назв. праця. — «Коммунист», 1921, № 6, стор. 66; А. Орлинський. Назв. праця. — «Армия и революция», 1921, № 2—3, стор. 13; Р. Эйдеман. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом, стор. 58.

²⁴ М. В. Фрунзе. Речь на II съезде КНС. Бюллетень II съезда КНС, № 5, Харьков, 1922, стор. 78—79; Р. Эйдеман. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом, стор. 59—60; Його ж. Очаги атаманщины и бандитизма, стор. 20—23; Його ж. Пятая годовщина одного урока. — «Война и революция», 1926, № 12, стор. 36—37; А. Буйский. Назв. праця, стор. 67; М. Кубанин. Назв. праця, стор. 134—144; А. Орлинський. Назв. праця. — «Армия и революция», 1921, № 2—3, стор. 13—14; С. Савицкий. Назв. праця. — «Красная Армия», 1921, № 9, стор. 55; И. Кулик. Источник бандитской идеологии. — «Коммунист», 1921, № 7, стор. 50—51; Його ж. Борьба с шовинистическим бандитизмом. — «Путь политработника», 1921, № 8, стор. 36—38; М. Гальперин. Роль политпросветов в борьбе с бандитизмом. — «Путь к коммунизму», 1921, № 1; Э. Эсбах. Последние дни махновщины на Украине. — «Война и революция», 1926, № 12, стор. 49—50.

цілком правильно підкреслювали деякі автори, склались у зв'язку з введенням непу²⁵.

В наступні роки дослідники продовжували вивчати цю проблему, хоча й не так інтенсивно, як раніше.

Соціально-політичний зміст махновщини було розкрито в невеличкій популярній брошурі С. Черномордика (П. Ларионова). На відміну від деяких дослідників, її автор правильно твердить, що Махно з самого початку своєї участі в громадянській війні був ідеологом куркульства²⁶.

Вивчення теорії і практики анархо-махновщини мало в той час велике значення для міжнародного робітничого руху. Ось чому в 1939 р. вийшла праця О. М. Ярославського, присвячена історії анархістського руху в Росії. Вона призначалася для тих робітників Заходу, які ще не звільнилися від впливу різних ненаукових теорій і в тому числі — від анархізму. Ярославський розвінчує догматичні постулати анархо-махновців і, водночас, наводить переконливі факти про те, що махновщина була найгіршим видом «особистого контрреволюційної диктатури», яка люто розправлялася з тисячами робітників і селян, невгодних Махну²⁷.

Стислий огляд історії ліквідації основних махновських і петлюрівських банд дала змістовна стаття Премислера²⁸. Її наукова цінність полягає у використанні архівних фондів урядових установ УРСР. Проте авторові слід закинути невинуватене обмеження її хронологічних рамок 1921 р., хоча, як відомо, розгром політичного бандитизму було остаточно завершено лише в 1923 р.

На цей час і припадає спроба висвітлити всенародний характер боротьби з бандитизмом. У цілому вона була досить успішно здійснена Слюсарським, який писав про участь незаможних селян у цій боротьбі. На жаль, його велика стаття доведена лише до квітня 1921 р., хоч пізніше роль незаможників у боротьбі з куркульською контрреволюцією дедалі посилювалася. Дещо є про це в роботі Ускова, присвяченій участі КНС у відновленні та зміцненні Радянської влади на Україні в період воєнного комунізму й переходу до непу²⁹.

З кінця 50-х рр. досить часто почали з'являтися праці, об'єктом дослідження яких були різні питання даної проблеми, або ж проблема в цілому. Характерним для них є те, що вони, здебільшого, написані на значно ширшій документальній базі, ніж дослідження попередніх років. Завдяки цьому глибше вивчаються питання, які вже висвітлювалися раніше, успішно досліджуються нові сюжети. Зокрема, детальніше висвітлюється керівна роль Комуністичної партії в мобілізації всіх сил республіки на повну ліквідацію збройної внутрішньої контрреволюції. Щодо цього дуже характерною є змістовна стаття Сліпченко³⁰. Менш вдалою спробою докладно висвітлити це важливе питання слід вважати невелику статтю Шамчишина³¹.

Слід вказати на одну досить важливу обставину. Наявність у розпорядженні дослідників надзвичайно великої кількості різноманітного фактичного матеріалу часом навіть утруднює спроби деяких авторів докладно висвітлити заразом багато важливих питань проблеми в рамках однієї статті. Як приклад можна навести статтю Залевського, в якій автор намагався розглянути всю проблему в цілому³². Безперечно, стаття заслуговує на позитивну оцінку, проте зміст її дещо вужчий від передбаченого заголовком. У невеликій за обсягом статті автор був змушений про деякі важливі питання говорити лише побіжно, загалом.

Тому й не дивно, що більшість дослідників намагається детально вивчати окремі важливі сторони проблеми або спеціально, або у зв'язку з розробкою суміжних проб-

²⁵ Н. Попов. Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины. Харьков, 1931, стор. 298—299; Р. Эйдеман. К вопросу о борьбе с бандитизмом.— «Армия и революция», 1922, № 2, стор. 62; Б. Козельський Назв. праця, стор. 133—134.

²⁶ С. Черномордик (П. Ларионов). Махно и махновщина. (Анархисты за работой), М., 1933, стор. 51.

²⁷ Е. М. Ярославский. Анархизм в России, М., 1939, стор. 46—58.

²⁸ И. Премислер. Разгром бандитизма на Украине (1921).— «Военно-исторический журнал», 1940, № 9, стор. 33—44.

²⁹ А. Г. Слюсарский. Комитеты незаможных селян Украины в борьбе с бандитизмом.— Научные записки Украинской Академии социалистического земледелия им. Артема, т. III, Харьков, 1941, стор. 175—223; Ф. Усков. Комнезами України в період воєнного комунізму і переходу до непу, К., 1950, стор. 67—83.

³⁰ В. А. Сліпченко. КП(б)У—організатор розгрому куркульсько-націоналістичної контрреволюції в 1921—1923 рр.— Наукові записки кафедр суспільних наук вузів Києва, вип. 2, К., 1959, стор. 73—90.

³¹ О. М. Шамчишин. Діяльність КП(б)У по ліквідації куркульсько-націоналістичного бандитизму на півдні республіки в перші роки непу.— «Вісник Львівського державного університету», Серія суспільних наук, Львів, 1968, стор. 34—40.

³² А. Д. Залевський. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921—1922 рр.).— «УІЖ», 1959, № 4, стор. 90—98.

лем. Так, Кротов, вивчаючи історію частин особливого призначення України, висвітлює участь окремих комуністичних загонів у боротьбі проти куркульських банд³³.

Група дослідників, що вивчала історію ВУЧК, значно розширила наші уявлення про роль чекістів у ліквідації збройної внутрішньої контрреволюції перших років непу. Окремі значущі факти з цього приводу наведені в книзі Софінова. Ці питання на багато повнішому фактичному матеріалі досить докладно були висвітлені Голіченком. Чітко й переконливо визначають основні напрямки боротьби чекістських органів з політичним бандитизмом Маймескулов, Рогожин і Сташіс у своїй книзі, присвяченій історії ВУЧК³⁴.

В 1966 р. надруковано оригінальний нарис історії махновщини, написаний Семановим. Автор переконливо показав руйнівну силу махновського руху, що не мав будь-яких позитивних ідеалів. Правда, деякі його положення є спірними, а останній етап махновщини показано дуже стисло. Останній недолік значною мірою компенсується ґрунтовною статтею Білого³⁵. На базі ширшого кола джерел авторові вдалося в цілому непогано показати, як практично реалізувалися заходи КП(б)У та уряду УРСР на завершальному етапі розгрому махновщини.

Слід вітати першу спробу Коміна написати загальну наукову історію російського анархізму, де міститься матеріал про зв'язки анархістів з махновщиною³⁶.

Невдалою спробою поглибити наші знання про останній етап боротьби з махновщиною є брошура Незнамової³⁷. Автор часто-густо оперує важливими даними, запозиченими не з першоджерел, а з праць різних авторів, де наводяться лише фрагменти документів. Навіть ленінський текст цитується не з першоджерел, а подекуди — й з помилками. Дуже часто фактичний матеріал, сам по собі досить значний, використовується однобоко і не завжди може переконливо підтвердити ту чи іншу тезу автора. Чимало фактичних помилок, невдалих формулювань, повторень і, нарешті, текстувальних запозичень з праць І. Премислера, С. Семанова і І. Трифонова³⁸ — все це робить сумнівною наукову цінність даної брошури.

Питання про участь комнезамів у боротьбі з куркульськими бандами торкався у своїй статті Ю. І. Римаренко та ін.³⁹. Плідно вивчивши історію боротьби з українським буржуазним націоналізмом, він у ряді своїх статей висвітлює окремі аспекти політичної роботи КП(б)У та деяких братніх компартій протягом 1921—1922 рр. серед української еміграції, і, зокрема, її збройних формувань, спрямованої на припинення ними антирадянської діяльності й повернення на батьківщину. Деякою мірою це питання висвітлюється і в монографії Макаренка⁴⁰.

Зусилля радянської дипломатії, спрямованої на зрив допомоги імперіалістичних держав силам збройної внутрішньої контрреволюції на Україні, частково висвітлені в дослідженнях Макаренка, Симоненка, Сташевського, Чирка⁴¹.

³³ В. Л. Кротов. Из истории создания и боевого использования частей особого назначения на Украине в 1919—1921 гг.— 50 лет Советской власти, Харьков, 1967, стор. 168—171.

³⁴ П. Г. Софинов. Очерки истории Всероссийской Чрезвычайной Комиссии (1917—1922 гг.), М., 1960, стор. 228—232; В. Д. Голіченко. Всеукраїнська Надзвичайна Комісія в боротьбі з контрреволюцією (1918—1922 рр.), — «УІЖ», 1962, № 4, стор. 57—59; Його ж. Вартові революції, К., 1966, стор. 137—161; Його ж. Партийне керівництво органами державної безпеки, К., 1968, стор. 135—145; Л. Н. Маймескулов, А. И. Рогожин, В. В. Сташіс. Всеукраїнская Чрезвычайная Комиссия (1918—1922 гг.), Харьков, 1971, стор. 182—225.

³⁵ С. Н. Семанов. Махновщина и ее крах.— «Вопросы истории», 1966, № 9, стор. 37—60; П. Х. Білий. Розгром махновщини.— «УІЖ», 1971, № 5, стор. 10—20.

³⁶ В. В. Комин. Анархизм в России, Калинин, 1969, стор. 218—231.

³⁷ Т. М. Незнамова. КП(б) Украины — организатор трудящихся масс на разгром махновщины (конец 1920—1921 гг.), К., 1971.

³⁸ Там же, стор. 9, 13, 24—25, 28, 34, 36—39.

³⁹ П. Р. Загорський, П. К. Стоян. Нариси історії комітетів незаможних селян, К., 1960, стор. 38—44; М. Д. Березовчук. Комнезами України в боротьбі за соціалізм (1920—1933), К., 1965, стор. 45—49; Ю. І. Римаренко. З історії боротьби трудового селянства України проти куркульського бандитизму (1921—1922 рр.).— «УІЖ», 1965, № 1, стор. 110—113.

⁴⁰ Ю. І. Римаренко. Політична робота КП(б)У та братніх комуністичних партій серед української еміграції у 1921—1922 рр.— «УІЖ», 1965, № 9, стор. 3—13; Його ж. З історії діяльності братніх комуністичних партій по розкладу націоналістичних військових формувань у країнах Європи (1921—1922 рр.).— Наук. праці з історії КПРС, вип. 7, К., 1966, стор. 168—178; А. А. Макаренко. Мировой пролетариат — стране Советов, К., 1963, стор. 77—83.

⁴¹ А. А. Макаренко. Мировой пролетариат — стране Советов, стор. 70—77; Р. Г. Симоненко. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні, К., 1965, стор. 270—288; Д. М. Сташевський. За мирні відносини з капіталістичним світом (1921—1924 рр.), К., 1963, стор. 11—16; В. А. Чирко. Дипломатична місія УРСР у РРФСР.— «УІЖ», 1964, № 5, стор. 37—41.

Перша, і досить вдала спроба висвітлити роль міліції в боротьбі з куркульською контрреволюцією була зроблена в книзі «Из истории милиции Советской Украины», де цьому питанню присвячено спеціальний розділ. Певний фактичний матеріал про бойові дії міліції Донбасу проти куркульських банд у 1921 р. міститься в невеликій статті Алтуєва⁴².

Працюють дослідники й над вивченням історії боротьби з куркульською контрреволюцією в окремих районах республіки. Слід відзначити ґрунтовну статтю Москвіна, в якій на основі першоджерел, виявлених, головним чином, у місцевих архівах, всебічно показано цю боротьбу на Волині. Чимало нових даних про участь трудящих різних повітів і губерній України в боротьбі з політичним бандитизмом наведено в багатьох томах «Історії міст і сіл УРСР» та деяких нарисах історії обласних партійних організацій, особливо Запорізької та Чернігівської⁴³.

Слід відзначити як позитивне явище, що цій проблемі стали більше приділяти уваги автори багатьох праць, присвячених дослідженню різних важливих проблем історії відбудовного періоду⁴⁴.

Значну увагу боротьбі з політичним бандитизмом приділено в «Нарисах історії Комуністичної партії України», де, зокрема, зазначаються фактори, що сприяли остаточній його ліквідації⁴⁵.

Детальне вивчення багатьох питань історії боротьби зі збройною внутрішньою контрреволюцією зумовило появу монографічних досліджень. Так, у 1964 р. опубліковано велику монографію І. Я. Трифонова «Борьба с вооруженной кулацкой контрреволюцией», яка є першим томом його фундаментального дослідження історії класів та класової боротьби в нашій країні в перші роки непу. За надзвичайно великим фактичним матеріалом у праці розглянуто широке коло питань соціально-економічного характеру, а також пов'язаних з ідейним і військовим керівництвом куркульською контрреволюцією з боку імперіалістів та втіленням у життя заходів Комуністичної партії і Радянського уряду, спрямованих на ліквідацію політичного бандитизму на Тамбовщині, в Поволжі, на Північному Кавказі та Україні, в Білорусії, Карелії та Західному Сибіру. Праця Трифонова, безумовно, є значним кроком уперед у вивченні цієї проблеми. Проте значний масштаб дослідження, природно, не дав змоги дослідникові висвітлити деякі її важливі аспекти та особливості стосовно України. Якоюсь мірою це намагався зробити автор даної статті в своїй монографії, що вийшла з друку в минулому році⁴⁶.

Аналіз літератури дає підставу стверджувати, що радянська історіографія ґрунтовно й докладно розглянула багато важливих питань, про які йшлося вище. Проте ще не вивчено участь і місцевих партійних осередків і Рад в організації трудящих республіки на боротьбу за ліквідацію політичного бандитизму, не викрито підступну роль церкви, її сприяння і допомогу силам збройної внутрішньої контрреволюції. Є потреба докладніше дослідити участь робітничого класу, комсомолу, Червоної Армії та міліції в боротьбі з бандитизмом, а також сам процес цієї боротьби протягом 1922 і особливо 1923 рр. Потребує також вивчення діяльності радянських дипломатів, які активно викривали підступні плани імперіалістів щодо використання куркульської збройної контрреволюції, як знаряддя боротьби проти молодого Країни Рад.

Всебічне вивчення всіх аспектів проблеми боротьби зі збройною внутрішньою контрреволюцією на початку непу сприятиме викриттю буржуазних фальсифікаторів історії та деяких антинаукових «теорій», взятих на озброєння апологетами антикомунізму.

О. О. КУЧЕР

⁴² Из истории милиции Советской Украины, К., 1965, стор. 48—62; В. М. Алтуев. З історії діяльності міліції Донбасу (1921 р.).— «УІЖ», 1968, № 2, стор. 95—98.

⁴³ П. П. Москвін. Розгром петлюрівського бандитизму на Волині у 1921—1922 рр.— Наукові записки Житомирського державного педагогічного інституту ім. Ів. Франка, т. XIII, вип. 2, Серія суспільних наук, Житомир, 1961, стор. 97—134; Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, К., 1968, стор. 100—102; Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації, К., 1970, стор. 145—150.

⁴⁴ Б. М. Бабій. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства (1921—25 рр.), К., 1961, стор. 59—61; В. М. Самофалов. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—25 рр.), К., 1963, стор. 117—122; В. А. Чирко. Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917—1922 гг., М., 1967, стор. 256—257; К. К. Шиян. Борьба рабочего класса Украины за відбудову промисловості (1921—1925 рр.), К., 1959, стор. 82—84.

⁴⁵ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 294, 298, 299, 309.

⁴⁶ О. О. Кучер. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921—1923 рр., Харків, 1971.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

РІШЕННЯ XXIV З'ІЗДУ КПРС І XXIV З'ІЗДУ КП УКРАЇНИ — В МАСИ¹,

Видавництво політичної літератури,
К., 1971 р.

З'їзди КПРС відіграють важливу роль в діяльності нашої партії, в розвитку світового революційного процесу. Оглядаючи пройдений шлях, вони накреслюють плани на майбутнє, озброюють партію конкретно, науково-обґрунтованою програмою боротьби за розв'язання назрілих завдань комуністичного будівництва.

Особливе місце в історії КПРС і міжнародного комуністичного руху належить XXIV з'їздові партії, який став видатною подією нашого часу. В центрі уваги форуму комуністів знаходились найважливіші питання теорії і практики соціалізму і комунізму, революційної стратегії і тактики, ключові проблеми внутрішньої і зовнішньої політики КПРС.

Документи XXIV з'їзду КПРС — невичерпне джерело конструктивних ідей і задумів партії, її колективного розуму і практичного досвіду, відображеного у найбільш концентрованому вигляді. І цілком

зрозумілим є той інтерес, який проявляють до матеріалів з'їзду партійні і радянські працівники, науковці, пропагандисти, вся радянська громадськість, прагнучи глибоко осмислити історичні рішення партії і взяти їх на озброєння у своїй практичній роботі.

Цінну ініціативу проявив колектив Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, який підготував серію брошур під рубрикою «Рішення XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України — в маси».

Відтворюючи творчу атмосферу роботи XXIV з'їзду КПРС, автори підкреслюють наукову обґрунтованість його оцінок і рішень, показують діалектичний зв'язок і взаємозалежність між господарськими і соціально-політичними проблемами розвитку радянського суспільства.

Брошури даної серії тісно пов'язані між собою спільністю ідей і творчих задумів. Разом з тим кожна з них присвячена більш глибокому висвітленню якогось одного питання, або кількох суміжних. Доповнюючи одна одну, вони розкривають загальну перспективу творчої діяльності народу по перетворенню в життя накреслень з'їзду, а також особливості економічної і соціальної політики Комуністичної партії.

В 11 брошурах цієї серії в науково-популярній формі висвітлюється хід роботи партійних з'їздів, розкривається зміст прийнятих ними рішень, а також актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії.

Серія розпочинається брошурою Я. Калакури, яка знайомить читача з основними документами XXIV з'їзду КПРС, розкриває їх творчий характер, зосереджує увагу на розкритті основних завдань. В галузі економічної політики — це лінія на істотне підвищення матеріального і культурного рівня життя трудящих. В сфері соціальних відносин — на подальше зміцнення єдності соціалістичного суспільства, згуртованості радянських людей, зближення класів та соціальних груп, всіх націй і народностей, на послідовне здійснення соціалістичної демократії, підвищення комуністичної свідомості і організованості мас, всебічний розвиток освіти, науки і культури, духовний розквіт членів соціалістичного суспільства. Завдання щодо партійного будівництва — удосконалення партійного керівництва су-

¹ Я. Калакура. XXIV з'їзд КПРС — визначна віха на шляху до комунізму; Г. Мультих. XXIV з'їзд КПРС про дальше зростання керівної ролі партії в комуністичному будівництві; І. Кожукало. Економічна політика КПРС на сучасному етапі; В. Терлецький. Політика партії в галузі соціально-політичного розвитку радянського суспільства; В. Сухарев. XXIV з'їзд КПРС про зовнішньо-політичну діяльність партії на сучасному етапі; В. Бітоусов. Ідейна та організаційна єдність партії; В. Василенко. XXIV з'їзд КПРС про завдання ідеологічної роботи; Т. Нагорна. XXIV з'їзд про досягнення і завдання ленінської національної політики; О. Капто. Молоді — комуністичну ідейність; І. Коломійченко. Діяльність Комуністичної партії України по створенню матеріально-технічної бази комунізму; М. Голубков. Єдність партії і народу — запорука успішного будівництва комунізму.

спільством, неухильне дотримання ленінських норм партійного життя, зміцнення монолітної єдності партії та її зв'язків з робітничим класом, з усім радянським народом.

В галузі зовнішньої політики на перший план висувається дальший розвиток співробітництва з братніми комуністичними і робітничими партіями, зміцнення єдності і згуртованості світової системи соціалізму, а також комуністичного руху і підвищення його ролі в антиімперіалістичній боротьбі; підтримка всіх сил, які протидіють імперіалістичній політиці війни і агресії, відстоюють справу миру, демократії і соціального прогресу. У відносинах з капіталістичними країнами з'їзд дав настанову на послідовне здійснення ленінського принципу мирного співіснування і розширення взаємовигідних зв'язків. Свої висновки та узагальнення автор ілюструє новим фактичним матеріалом, переконливими фактами та прикладами. Це допомагає читачеві краще зрозуміти і осмислити суть і масштабність рішень XXIV з'їзду партії.

Г. Мултих, В. Білоусов, В. Василенко, М. Голубков присвячують свої праці марксистсько-ленінському вченню про Комуністичну партію та її діяльність на сучасному етапі. Автори відзначають, що в матеріалах XXIV з'їзду КПРС глибоко узагальнено все те, чим збагатила наша партія марксистсько-ленінську теорію і революційну практику. Спіраючись на досягнуті успіхи, форум комуністів по-новому поставив ряд теоретичних проблем, вказав на шляхи практичного здійснення назрілих завдань комуністичного будівництва. В брошурах розглядаються актуальні проблеми комуністичного будівництва, показана організаційна та ідейно-виховна робота партії. На великому фактичному матеріалі автори доводять, що зростання керівної ролі марксистсько-ленінської партії закономірність суспільного розвитку. Особливу увагу в цьому плані заслуговує брошура Г. Мултиха «XXIV з'їзд КПРС про дальше зростання керівної ролі партії в комуністичному будівництві», в якій розкрито об'єктивну зумовленість і закономірність цього процесу, а також роль з'їзду в теоретичному обґрунтуванні і дальшому розвитку марксистсько-ленінського вчення про партію.

Автор розвінчує різні антимарксистські концепції ревізіоністів справа і «зліва», викриває псевдонауковий характер тлумачень по цій проблемі прихильників антикомунізму різних відтінків і напрямків, переконливо доводить, що єдино вірним є марксистсько-ленінське вчення про партію, що закономірність зростання керівної ролі її не є специфічною лише для сучасного періоду розвитку, а діяла і діє з моменту виникнення партії і до наших днів. Вона зумовлюється не лише внутрішніми умовами розвитку СРСР, а й потребами міжнародного комуністичного руху, необхідністю рішучої боротьби проти спроб ревізіоністів принизити роль марксистсько-ленінської теорії. Зростання ролі партії також пов'язане з необхідністю більш повного і всебічного

урахування інтересів і потреб усіх класів і соціальних верств радянського суспільства. Зростання керівної ролі партії зумовлене також необхідністю постійного вдосконалення всіх ланок державного управління і діяльності громадських організацій трудящих з тим, щоб всіляко домогтися підвищення творчої активності і ефективності їх роботи по здійсненню завдань, висунутих партією.

Потреби висхідного розвитку вимагають постійного удосконалення і самої партії, поліпшення її кількісного і якісного складу, зміцнення єдності і згуртованості партійних лав, розвитку ленінських принципів і норм внутріпартійного життя, удосконалення форм і методів керівної діяльності, підвищення безздатності і відповідальності всіх партійних організацій, всебічного поглиблення та зміцнення їх зв'язків з масами.

У брошурах І. Кожукало, І. Коломійченко, В. Терлецького і Л. Нагорної розглядаються найважливіші завдання в галузі господарського життя, соціально-політичного розвитку і національних відносин в СРСР. В них наводяться численні дані, що підтверджують правильність і життєвість ленінської економічної політики партії, характеризують її велику перетворюючу роль. Аналізуючи порівняльні статистичні дані, наводячи конкретні факти, автори обґрунтовують важливий висновок про те, що КПРС має великий досвід у розробці і практичній реалізації науково-обґрунтованої економічної політики на всіх етапах розвитку Країни Рад від перемоги Великої Жовтня до наших днів.

Найважливішою особливістю внутрішньої політики Комуністичної партії в сучасних умовах, підкреслюють автори, є комплексне вирішення економічних, соціально-політичних та виробничо-технічних проблем.

В працях, присвячених внутрішній політиці партії, наголошується на тому, щоб на основі високих темпів розвитку суспільного виробництва, підвищення його ефективності, науково-технічного прогресу і прискорення росту продуктивності праці забезпечити значне піднесення матеріального і культурного рівня народу. Показуючи планові завдання дев'ятої п'ятирічки, автори звертають увагу на таку їх особливість, як наближення темпів росту першого і другого підрозділів суспільного виробництва та ілюструють це кількісними і якісними показниками. Автори характеризують структурні і якісні зміни, що викликаються потребами науково-технічного прогресу, показують роль науки як безпосередньої продуктивної сили.

В рецензованих брошурах належна увага приділяється показу партійного керівництва промисловим і сільськогосподарським виробництвом, розкриттю нових форм і методів роботи по забезпеченню зростання землеробства і тваринництва. Автори відзначають, що дев'ята п'ятирічка є значним кроком вперед у створенні матеріально

технічної бази комунізму і вимагає мобілізації значних зусиль партії і всього народу по втіленню в життя величких накреслень. Планові завдання передбачають створення гармонійної галузевої структури, оптимальних пропорцій в народному господарстві, раціональне розміщення продуктивних сил, першочерговий розвиток прогресивних галузей виробництва, більш повне і ефективне використання природних, матеріальних та трудових ресурсів, що в значній мірі сприятиме вирішенню головного економічного завдання п'ятирічки.

Як відомо, економічні проблеми соціалізму і комунізму партія розв'язувала і розв'язує в нерозривному зв'язку з соціально-політичним розвитком радянського суспільства. Діалектика цього процесу знайшла своє відображення в ряді рецензованих праць, зокрема в брошурі В. Терлецького, який показав якісні зміни, що відбулися в соціальній структурі радянського суспільства, розкрив основні закономірності і тенденції дальшого розвитку соціалістичних суспільних відносин, які базуються на непорушній дружбі і співробітництві народів СРСР. На значному фактичному матеріалі розкриті важливі сторони процесу становлення соціальної однорідності Радянського Союзу, розвитку і зближення соціалістичних націй. Автор спростовує домисли ідеологів антикомунізму, українських буржуазних націоналістів, сіоністів про нашу дійсність, їх спроби звести наклеп на національну політику КПРС і Радянської держави, спотворити закономірний процес розвитку багатонаціональної соціалістичної держави.

На основі тривалої спільної творчої діяльності трудящих всіх національностей, спрямованої на побудову соціалізму і комунізму, всебічного розвитку суспільного виробництва, науки, культури і техніки склалась нова історична спільність людей — радянський народ. Л. Нагорна в своїй брошурі наводить цікаві факти і дані, які підтверджують думку про те, що ця спільність не є випадковою. Вона склалась закономірно і відрізняється виключною стабільністю та міцністю. На яскравих прикладах показано самовіддану працю радянських людей, братнє співробітництво народів СРСР і вклад українського народу в загальну справу боротьби за створення матеріально-технічної бази комунізму. Все це зміцнює переконання читача в тому, що непорушна дружба і братнє співробітництво народів багатонаціональної Радянської держави має вирішальне значення для успішного розв'язання завдань комуністичного будівництва.

Перехід до комунізму передбачає створення повного достатку не лише матеріальних, а й духовних благ, подолання залишків минулого в свідомості людей і комуністичного виховання трудящих, яке в умовах зростаючих завдань і загострення ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом на міжнародній арені на-

буває особливо важливого значення. Це показано в брошурі В. Василенко, присвяченій ідеологічній роботі партії на сучасному етапі. Розкриваючи основні завдання в цій галузі, визначені XXIV з'їздом КПРС, автори наводять численні приклади і конкретні дані, які характеризують основні напрямки і успіхи в ідеологічній роботі, найбільш важливі й дієві форми її та засоби ідейного впливу на маси.

На протязі всього свого існування КПРС виняткового значення надавала і надає комуністичному вихованню молоді, залученню її до активної участі в будівництві комунізму. ВЛКСМ, керований партією, відіграє роль бойового авангарду радянської молоді, вірного помічника і резерва партії.

В брошурі О. Капто висвітлюється діяльність комсомолу по організації соціалістичного змагання серед молоді, її участь в розвитку науково-технічного прогресу і боротьбі за підвищення продуктивності праці, розповідається про роль комсомольських організацій республіки в розв'язанні проблем господарського і культурного будівництва, в посиленні виховної роботи серед молоді. З інтересом читаються сторінки про творчу виробничу ініціативу комсомольців Києва та інших міст, шефство комсомолу над новобудовами республіки. Працюючи за принципом — кращі досягнення сьогодення дня — норма роботи на завтра, ентузіасти нових починань запалюють молодь своїм особистим прикладом на самовіддану творчу працю в ім'я комунізму.

Значний інтерес привертає брошура В. Сухарева «XXIV з'їзд КПРС про зовнішньополітичну діяльність партії на сучасному етапі». В ній розповідається про розвиток світової системи соціалізму, її досягнення в галузі економіки, політики, ідеології, які є особливо переконалими на фоні повільних темпів зростання економіки капіталістичних країн, загинання буржуазної культури. Це допомагає читачеві глибше зрозуміти істину про те, що світова система капіталізму розвивається в діаметрально протилежних напрямках і що в протиставленні двох світових систем світ соціалізму здійснює великий вплив на вирішення міжнародних проблем. В. Сухарев показав особливості і форми боротьби між двома світовими системами, необоротний процес зростання нестійкості капіталізму як суспільної системи, історичну обмеженість його спроб пристосуватися до нових умов, поглиблення загальної кризи капіталізму, піднесення антимпериалістичної боротьби. Він підкреслив висновок XXIV з'їзду про те, що історичний процес нездоланий, що сили миру, демократії, соціалізму беруть гору над силами імперіалістичної реакції. Світовий соціалізм остаточно утвердив за собою історичну ініціативу і віднині визначає головний зміст і спрямованість розвитку людського суспільства. Видатним вкладом в цю справу є конструктивна програма боротьби за

мир, міжнародну безпеку і соціалістичний прогрес.

Проте слід вказати на нерівномірність у брошурах висвітлення окремих питань. Зокрема, недостатньо сказано в них про роботу Рад, профспілок. В брошурах, присвячених господарській діяльності КПРС, слід було б більше приділити уваги питанням економічної інтеграції, суспільного поділу праці, кооперування в межах країн соціалістичної співдружності.

Як відомо, XXIV з'їзд КПРС по суті вперше широко поставив завдання розвитку сфери побутового обслуговування, яка повинна розвиватись як велика механізована галузь, а у брошурах про це говориться побіжно, і мають місце повторення

питань, які відомі читачеві з інших публікацій і газетних статей.

Але все це ні в якій мірі не применшує наукову цінність і політичну важливість рецензованих брошур.

Всебічне вивчення, глибока розробка і широка пропаганда рішень і матеріалів XXIV з'їзду КПРС є найважливішим завданням науковців і пропагандистів. Робота ця буде вестись і далі, з'являться фундаментальні дослідження з цілого ряду актуальних проблем комуністичного будівництва, міжнародного комуністичного і національно-визвольного руху.

М. В. Черненко,
М. С. Журавльов,
В. П. Турченко

50 ЛЕТ СОВЕТСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ. ХРОНИКА НАУЧНОЙ ЖИЗНИ, 1917—1967.

Составители: А. И. Алаторцева,
Г. Д. Алексеева, изд-во «Наука»,
М., 1971, 527 с.

Шлях радянської історичної науки, яка першою в світі стала на єдино правильні методологічні позиції марксизму-ленізму, являє величезний інтерес. На жаль, досі ще не створено великої, різнобічної узагальнюючої праці з цього важливого питання. В ґрунтовних «Очерках истории исторической науки в СССР» (т. IV. М., 1966) виклад подій доведено лише до середини 30-х років XX ст.; до того ж, розвиток радянської історичної науки в цілому у фактично поданий у двох невеликих за обсягом розділах. Ряд колективних праць і збірників присвячується радянській історіографії¹ і, таким чином, переважно охоплює тільки історичну літературу, не розкриваючи всієї багатогранності історичної науки в Країні Рад.

Рецензована хроніка, що вийшла за редакцією академіка М. В. Нечкіної та доктора історичних наук Ю. Н. Городецького, являє собою важливий крок уперед у висвітленні творчого шляху радянської істо-

ричної науки. Упорядники цілком правильно зробили, згадавши про вихід у світ лише найвизначніших узагальнюючих праць з історії СРСР та національних республік, а також про обговорення найоригінальніших книг.

Зате в даній хроніці досить широко висвітлені такі оригінальні й маловідомі аспекти наукового життя, як діяльність історичних установ (зокрема, у вузах), архівів, музеїв історичного профілю, історичних товариств, а також питання методики викладання історії в школі, розвитку етнографії, археології та різних допоміжних історичних дисциплін. Значне місце відводиться найважливішим науковим конференціям, сесіям радянських істориків, а також їх участі у великих зарубіжних форумах, зокрема в міжнародних конгресах історичних наук. Розповідається про відзначення радянських істориків Ленінськими та Державними преміями СРСР, почесними званнями зарубіжних країн. Наводяться відомості про обрання видатних істориків академіками АН СРСР. Нам здається, що слід було б інформувати й про обрання членів-кореспондентів АН СРСР.

Та особливу цінність для дослідників становлять відомості про численні наукові дискусії на сторінках радянської історичної періодики, в ході яких творчо розв'язувались найважливіші, найскладніші питання науки. Ці матеріали, розпорошені в багатьох періодичних виданнях за різний час, історикам дуже важко було шукати. В рецензованій праці вони викладені в строго хронологічній послідовності, що робить їх легкодоступними для кожного дослідника.

Слід відзначити в цілому вдалий відбір матеріалу, потрібного для даної книги, з величезної кількості подій наукового життя. Це, здебільшого, найважливіші відомості, які розкривають яскраву й різноманітну картину розвитку радянської історичної науки. Наведені у хроніці історичні

¹ Двадцять п'ять лет исторической науки в СССР, М.—Л., 1942; Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС. История СССР, М., 1962; История Западной Европы и Америки, М., 1963; Историография социалистического и коммунистического строительства в СССР, М., 1962; Некоторые проблемы истории советского общества (историография), М., 1964; Очерки по историографии советского общества, М., 1965; Очерки по историографии советского общества, М., 1967; Работы советских историков за 1965—1969 гг., М., 1970, та ін.

події чітко розподіляються на три етапи розвитку радянської історичної науки. На першому етапі відбувалося становлення історії на позиціях марксистсько-ленінської методології. Цілком природно, що в цей час особливо велика увага приділялася теоретичним питанням. Проблеми соціології активно досліджувалися представниками всіх суспільних наук. Тому особливе місце у вузах і школі відводилося суспільствознавству, дуже поширеними були факультети суспільних наук (так звані ФОН'и). В наукових установах і вузах часто чітко не розрізнялись окремі гуманітарні науки (в тому числі й історична). Так, 3 лютого 1922 р. Наркомос РРФСР включив до вузівських програм викладання історичного матеріалізму, філософії, історії Заходу, наукового соціалізму, історії й теорії держави й права, історії економічних вчень, релігії (стор. 48). Як бачимо, в цьому суспільствознавчому комплексі широко представлені філософія, право, економіка і (найменше) історія — випадковим курсом історії Заходу (немає ні історії СРСР, ні історії партії).

На першому етапі, поряд з зазначеною «соціологічною» тенденцією в історії, досить широко досліджувалося краєзнавство, було створено єдиний державний архівний фонд (1918 р.), а пізніше, єдиний партійний архів (1927 р.) — важливу документальну базу історичних досліджень. Активно діяли різні товариства істориків, видавалася різноманітна наукова періодика (хоч, правда, досить часто журнали змінювали один одного). Загалом, це був дуже плідний, багатий на різні форми роботи період розвитку радянської історичної науки.

Надзвичайно суперечливим і складним був другий етап. Загальноприйнято відносити його початок на другу половину 30-х років. Але, на наш погляд, конкретний матеріал рецензованої книги переконливо свідчить, що цей етап настав з самого початку 30-х років. Маємо на увазі постанову ЦК ВКП(б) від 15 березня 1931 р. «Всі сили наукових працівників на теоретичну розробку проблем соцбудівництва і класової боротьби пролетаріату», яка орієнтувала істориків на широке дослідження радянського періоду, революційних подій вітчизняної історії, постанови ЦК ВКП(б) «Про видання «Історії громадянської війни», «Про видання «Історії заводів» та ін. Настанови, зроблені в цих документах партії, а також відновлення історичних факультетів у вузах, суто історичних науково-дослідних установ свідчили про цілковите утвердження предмету громадянської історії для всіх періодів та історичних курсів, але в даному випадку повсюдно на єдиній марксистсько-ленінській методологічній основі. Ця велика робота була підсумована в постанові ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 15 травня 1934 р. «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» (стор. 189). Згодом розпочалася підготовка до створення

багатотомних узагальнюючих праць з вітчизняної і всесвітньої історії.

На наш погляд, упорядники дуже скрупульозно відібрали позитивний матеріал для другого етапу, але недостатньо показали негативні явища в історичній науці того часу. Нам здається, що слід було б відзначити вихід у світ збірників «Против исторической концепции М. Н. Покровского» (М., 1939) і «Против антимарксистской концепции М. Н. Покровского» (М., 1940), які в свій час мали великий вплив на історичну науку в нашій країні. Взагалі матеріал хроніки характеризує видатного радянського історика М. М. Покровського, який сам визнав багато своїх помилок надто пригладжено й однобоко.

В книзі відображено, що протягом того періоду певною мірою зужувався діапазон і знижувалась якість наукових досліджень.

Широко й різнобічно висвітлено третій етап, започаткований історичними рішеннями XX з'їзду КПРС, у яких викрито культ особи й намічено ефективні шляхи подолання його наслідків. У праці відображено розквіт радянської історичної науки як у СРСР в цілому, так і в окремих союзних республіках. Гармонійно показано хід наукових досліджень з вітчизняної та всесвітньої історії. Значну увагу приділено методологічним питанням історичної науки.

Автори дотримуються принципу історизму, намагаються уникати модернізації історичного процесу. Та все ж подекуди зустрічаються дрібні відхилення і збочення. Так, на стор. 52 у повідомленні за 1922 р. Є. В. Тарле фігурує в числі академіків, хоч його було обрано дійсним членом АН СРСР аж у 1928 р. Здебільшого міста названо так, як це було у відповідний історичний період. Але чомусь під 1931 р. (стор. 151), 1948 р. (стор. 269) і 1958 р. (стор. 339) читаємо «Душанбе», тоді як з 1929 до 1961 р. це місто називалося Сталінабадом. Подібна модернізація суперечить самій суті історичної науки. Нам здаються зовсім непотрібними наведені в «Показчику географічних назв» посилання типу «Нижний Новгород см. Горький», «Сталинград см. Волгоград» і т. д. Вони тільки утруднюють користування показником. Сторінки слід наводити для кожної назви окремо, незважаючи на те, сучасна вона чи давня. І в показчику є хороші приклади цього (див. Вятка й Кіров, Владикавказ і Орджонікідзе).

Матеріал про розвиток історичної науки в Українській РСР представлений досить широко з охопленням багатьох галузей наукового життя — власне, в тому самому плані, що й для всього Радянського Союзу. Однак і тут є певні огріхи та прикрі прогалини.

На стор. 259 зазначається, що 14 січня 1947 р. почалося видання журналу «Археология» — органу Інституту археології АН УРСР, хоч тоді почалося видання не журналу, а наукових записок під такою назвою. А журнал (квартальник) «Археоло-

події чітко розподіляються на три етапи розвитку радянської історичної науки. На першому етапі відбувалося становлення історії на позиціях марксистсько-ленінської методології. Цілком природно, що в цей час особливо велика увага приділялася теоретичним питанням. Проблеми соціології активно досліджувалися представниками всіх суспільних наук. Тому особливе місце у вузах і школі відводилося суспільствознавству, дуже поширеними були факультети суспільних наук (так звані ФОН'и). В наукових установах і вузах часто чітко не розрізнялись окремі гуманітарні науки (в тому числі й історична). Так, 3 лютого 1922 р. Наркомос РРФСР включив до вузівських програм викладання історичного матеріалізму, філософії, історії Заходу, наукового соціалізму, історії й теорії держави і права, історії економічних вчень, релігії (стор. 48). Як бачимо, в цьому суспільствознавчому комплексі широко представлені філософія, право, економіка і (найменше) історія — випадковим курсом історії Заходу (немає ні історії СРСР, ні історії партії).

На першому етапі, поряд з зазначеною «соціологічною» тенденцією в історії, досить широко досліджувалося краєзнавство, було створено єдиний державний архівний фонд (1918 р.), а пізніше, єдиний партійний архів (1927 р.) — важливу документальну базу історичних досліджень. Активно діяли різні товариства істориків, видавалася різноманітна наукова періодика (хоч, правда, досить часто журнали змінювали один одного). Загалом, це був дуже плідний, багатий на різні форми роботи період розвитку радянської історичної науки.

Надзвичайно суперечливим і складним був другий етап. Загальноприйнято відносити його початок на другу половину 30-х років. Але, на наш погляд, конкретний матеріал рецензованої книги переконливо свідчить, що цей етап настав з самого початку 30-х років. Маємо на увазі постанову ЦК ВКП(б) від 15 березня 1931 р. «Всі сили наукових працівників на теоретичну розробку проблем соцбудівництва і класової боротьби пролетаріату», яка орієнтувала істориків на широке дослідження радянського періоду, революційних подій вітчизняної історії, постанови ЦК ВКП(б) «Про видання «Історії громадянської війни», «Про видання «Історії заводів» та ін. Настанови, зроблені в цих документах партії, а також відновлення історичних факультетів у вузах, суто історичних науково-дослідних установ свідчили про цілковите утвердження предмету громадянської історії для всіх періодів та історичних курсів, але в даному випадку повсюдно на єдиній марксистсько-ленінській методологічній основі. Ця велика робота була підсумована в постанові ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 15 травня 1934 р. «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» (стор. 189). Згодом розпочалася підготовка до створення

багатотомних узагальнюючих праць з вітчизняної і всесвітньої історії.

На наш погляд, упорядники дуже скрупульозно відібрали позитивний матеріал для другого етапу, але недостатньо показали негативні явища в історичній науці того часу. Нам здається, що слід було б відзначити вихід у світ збірників «Против исторической концепции М. Н. Покровского» (М., 1939) і «Против антимарксистской концепции М. Н. Покровского» (М., 1940), які в свій час мали великий вплив на історичну науку в нашій країні. Взагалі матеріал хроніки характеризує видатного радянського історика М. М. Покровського, який сам визнав багато своїх помилок надто пригладжено й однобоко.

В книзі відображено, що протягом того періоду певною мірою зужувався діапазон і знижувалась якість наукових досліджень.

Широко й різнобічно висвітлено третій етап, започаткований історичними рішеннями XX з'їзду КПРС, у яких викрито культ особи й намічено ефективні шляхи подолання його наслідків. У праці відображено розквіт радянської історичної науки як у СРСР в цілому, так і в окремих союзних республіках. Гармонійно показано хід наукових досліджень з вітчизняної та всесвітньої історії. Значну увагу приділено методологічним питанням історичної науки.

Автори дотримуються принципу історизму, намагаються уникати модернізації історичного процесу. Та все ж подекуди зустрічаються дрібні відхилення і збочення. Так, на стор. 52 у повідомленні за 1922 р. Є. В. Тарле фігурує в числі академіків, хоч його було обрано дійсним членом АН СРСР аж у 1928 р. Здебільшого міста названо так, як це було у відповідній історичний період. Але чомусь під 1931 р. (стор. 151), 1948 р. (стор. 269) і 1958 р. (стор. 339) читаємо «Душанбе», тоді як з 1929 до 1961 р. це місто називалося Сталінабадом. Подібна модернізація суперечить самій суті історичної науки. Нам здаються зовсім непотрібними наведені в «Показчику географічних назв» посилання типу «Нижний Новгород см. Горький», «Сталинград см. Волгоград» і т. д. Вони тільки утруднюють користування показником. Сторінки слід наводити для кожної назви окремо, незважаючи на те, сучасна вона чи давня. І в показчику є хороші приклади цього (див. Вятка й Кіров, Владикавказ і Орджонікідзе).

Матеріал про розвиток історичної науки в Українській РСР представлений досить широко з охопленням багатьох галузей наукового життя — власне, в тому самому плані, що й для всього Радянського Союзу. Однак і тут є певні огріхи та прикрі прогалини.

На стор. 259 зазначається, що 14 січня 1947 р. почалося видання журналу «Археология» — органу Інституту археології АН УРСР, хоч тоді почалося видання не журналу, а наукових записок під такою назвою. А журнал (квартальник) «Археоло-

гія» почав виходити тільки з 1971 р. На стор. 263 упорядники повідомляють, що 1-й том двотомника «Історія Української РСР» був закінчений у жовтні 1950 р., а на стор. 320 зазначають, що цей том вийшов другим виданням у 1957 р. Нам здається, що важливо не те, коли том був написаний, закінчений, а те, коли він був виданий, став надбанням громадськості. Особливо цінним є перше видання, про яке в хроніці чомусь згадки немає. Вийшло ж воно українською мовою 1953 р., тобто аж через три роки після закінчення (зауважимо, що з часу закінчення великої наукової праці до її виходу в світ, як правило, минає не менше двох років). У хроніці упущено також важливе питання про вихід у світ 1957 р. 2-го тому «Історії Української РСР», присвяченого радянському періодові.

В переліку відділів реорганізованого в 1950 р. Інституту історії АН УРСР зазначаються воєнно-історичний, загальної історії, історії міжнародних відносин та ін. (стор. 277). Насправді ж, двох останніх названих відділів не існувало, а був один відділ загальної історії та історії міжнародних відносин. У повідомленні про сесію з історії українсько-грузинських взаємин 1967 р. Ф. Шевченко представлений автором доповіді «Грузини у Війську Запорізькому» і співавтором доповіді про культурне співробітництво (стор. 489), тоді як насправді йому належить тільки перша доповідь, а співавтором другої є Л. Шевченко (див. інформацію журналу «Вопросы истории», 1967, № 9, стор. 182). На стор. 269 повідомляється, що в Київському університеті 1948 р. створено факультет міжнародних відносин. Цей факультет почав працювати з 1944 р.

Відзначені недоліки, як нам здається, пояснюються тим, що упорядники (особливо при висвітленні післявоєнного періоду) дуже слабо використовували інформацію про наукове життя з України, покладаючись переважно на московські видання (а їх відомості слід було перевіряти на

більш докладному республіканському матеріалі). На стор. 322 повідомляється, що наукова конференція у Львові (1957 р.) запропонувала «видавати на Україні історичний журнал». А про те, що з липня 1957 р. почав виходити «Український історичний журнал», який цього року відзначає своє 15-річчя, немає в хроніці ніякої згадки. Згадується багато журналів, що виходили на Україні (українською мовою) в 20—30-х роках протягом недовгого часу. Наприклад, вийшов лише один номер «Українського архіву», про що повідомляють упорядники на стор. 132. А «Український історичний журнал», що вміщує величезну інформацію про історичну науку в республіці, замовчується. Не згадується також науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР, що з липня 1965 р. виходить під назвою «Архіви України».

Упорядники хроніки слушно зазначають, що необхідно видати аналогічні хроніки в союзних та автономних республіках (стор. 10). Це цілком стосується й УРСР, де вже є певний досвід подібної роботи. Н. В. Комаренко опублікувала у «Віснику АН УРСР», (1969, № 1) «Хроніку найважливіших подій з історії Академії наук Української РСР». Нині перед істориками республіки стоїть почесне завдання — створити хроніку подій української радянської історичної науки аж до наших днів.

Незважаючи на окремі огріхи, рецензована праця заслуговує позитивної оцінки. Її значення не обмежується наведеними в ній стислими інформаціями. Докладні посилання розкривають перед читачем широкі можливості для використання величезного додаткового матеріалу практично з усіх галузей історичної науки. «Хроніка наукового життя» має стати настільною книгою кожного творчого радянського історика.

На закінчення хотілося б побажати, щоб продовження цієї хроніки до наших днів виходило систематично, хоча б раз на 5 років.

А. В. Санцевич

**В. О. РОМАНЦОВ. РОБІТНИЧИЙ КЛАС
УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
1946—1970 рр.,**

*Видавництво Київського університету,
К., 1972, 219 с.*

Історія робітничого класу республіки, одного з найбільших загонів робітничого класу СРСР, знайшла значне місце в працях дослідників, де велику увагу приділено показові його виробничої активності, новаторським починанням, вкладу в науково-технічний прогрес, управління державою, тобто розкрито провідну роль робітників, як безпосередньої продуктивної си-

ли, перетворювача суспільства, будівника комунізму. Відсталою ланкою досліджень історії робітничого класу УРСР був аналіз змін у його структурі, яка певною мірою визначає роль цього класу в перетворенні суспільства.

З огляду на це привертає увагу рецензована монографія. Досить широкі хронологічні рамки були передумовою для визначення загальних закономірностей, а також встановлення особливостей, характерних для розвитку робітничого класу, його ролі в суспільстві. Науковець поставив за мету дослідити зростання чисельності робітників, зміни в галузевому їх розподілі й перерозподілі, джерела та форми попов-

нення робітничого класу, підготовку та підвищення кваліфікації робітничих кадрів, зміни в його складі за статтю, віком тощо.

Автор прагне розкрити явища, що відбуваються в середовищі робітників, показати їх динаміку, робить необхідні й цікаві підрахунки.

Історик наголошує, що в основі зростання чисельності робітничого класу лежить успішний розвиток економіки, а сам процес веде до прогресивних змін у соціальній структурі суспільства.

Характеризуючи зміни в чисельності робітничого класу, В. О. Романцов показує, що за післявоєнний період темпи її зростання були неоднакові. Найшвидше зростає робітничий клас у галузях машинобудування і металообробки, питома вага його в складі робітників промисловості до 1970 р. збільшилася на 34,5%. Водночас науково-технічний прогрес зумовлює зниження темпів зростання чисельності робітників при значному збільшенні випуску валової продукції.

Висвітлюючи питання про підготовку кадрів, автор показав, як під впливом розвитку виробництва підвищуються вимоги до фахової підготовки робітників.

Дослідник висловлює думку, що питома вага індивідуально-бригадного методу підготовки робітничого класу на виробництві повинна зменшуватися, а кількість його представників в учбових закладах професійно-технічної освіти має зростати швидшими темпами.

Розкриваючи піднесення виробничої активності робітничого класу, автор показує масовість соціалістичного змагання, найвищою формою якого є рух колективів і ударників за комуністичне ставлення до праці.

У монографії наведені дані зростання рядів партії, неухильного зміцнення її робітничого ядра, як неодмінної умови дальшого посилення впливу КПРС на хід суспільного розвитку, успішне будівництво комунізму.

Привертають увагу дані про національний склад робітничого класу України

(стор. 122—123). Аналізуючи ще мало висвітлені у нашій літературі дані, автор цілком правильно робить висновок, що робітничий клас України, як і інших союзних республік, розвивається на інтернаціональній основі, поповнюється переважно представниками корінної національності, виступає головним виразником єдності й дружби братніх народів СРСР.

На жаль, при висвітленні цього важливого питання автор обмежився наведенням старих (1967 р.) даних про ріст питомої ваги українців серед промислових робітників республіки, що, безумовно, не може дати повної картини динаміки розвитку цих якісних змін протягом досліджуваного періоду.

Книга не позбавлена й інших недоліків. Велике коло порушених питань, очевидно, не дало змоги автору глибше висвітлити всі основні аспекти проблеми, яку він вивчав. Зокрема, недостатньо розкриті питання участі робітничого класу в суспільно-політичному житті, адже провідна роль робітників усе сильніше і глибше виявляється не тільки в сфері матеріального виробництва, а й у політичному житті радянського народу. Слід було також приділити більше уваги аналізу діяльності партійних організацій щодо формування в робітників марксистсько-ленінського світогляду, ідеологічному забезпеченню програми соціально-економічних перетворень у країні.

При визначенні соціально-політичних і економічних завдань розвитку нашої країни і, зокрема Української РСР в дев'ятій п'ятирічці, автор не врахував і не конкретизував народно-господарських завдань, визначених листопадовим (1971 р.) Пленумом ЦК КПРС і III сесією Верховної Ради Союзу РСР.

В цілому рецензована монографія є працею, де висвітлюються важливі питання історії робітничого класу Української РСР за післявоєнні роки. Вона є суттєвим вкладом у дослідження історії робітничого класу республіки.

І. В. Шульга

*І. К. ВАСЮТА. СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ
НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ
В 1919—1939 рр.*

*Видавництво Львівського університету,
1971, 223 с.*

Рецензована монографія присвячена маловивченій темі. У загальних працях радянських і польських істориків-марксистів вона висвітлюється дуже побіжно. Є лише поодинокі дослідження з окремих питань селянського руху в 1919—1939 рр., і вони, звичайно, не вичерпують вивчення проблеми. Тому вже давно назріла потреба в

створенні узагальнюючої праці, без якої важко вивчати історичний процес на західноукраїнських землях, де селянство становило більшість населення цього краю. Без повного висвітлення згаданої теми не можна зрозуміти і багатьох важливих аспектів діяльності КПЗУ, яка йшла в авангарді революційно-визвольної боротьби західноукраїнських трудящих.

Дослідження, виконане І. К. Васютою, заповнить велику прогалину у вивченні історії цього краю доби капіталізму. Автор використав майже всю відому літературу й опубліковані джерела по темі і по суті, вперше ввів у науковий обіг велику

кількість неопублікованих матеріалів, почерпнутих у фондах республіканських і обласних архівів УРСР. У вступі водночас з оглядом джерел і літератури дослідник дає також і належну оцінку представникам буржуазної історіографії, які або зовсім замовчували класову боротьбу в західноукраїнському селі, або ж фальсифікували різні аспекти боротьби трудящих за возз'єднання Західної України з УРСР.

В першому розділі ґрунтовно висвітлюється процес впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного селянського руху в 1919—1923 рр., викривається реакційна політика ЗУНР, а пізніше — буржуазно-поміщицької Польщі в аграрно-селянському питанні. Змістовно розкрито питання про роль комуністів, об'єднаних у КПСГ, у розгортанні масового селянського руху, в боротьбі трудящих селян за владу Рад і возз'єднання західних українських земель з Українською РСР.

Значний інтерес становить наступний розділ, де йдеться про революційну боротьбу селянства в період тимчасової часткової стабілізації капіталізму. На широкому фактичному матеріалі розкрито соціально-економічну й політичну обстановку в західноукраїнському селі, показано ставлення до неї прогресивних сил Польщі і в першу чергу КПП. На фоні соціально-економічного становища селянства висвітлюються аграрні рухи, різні форми класової боротьби на селі в 1924—1928 рр. Дається належний аналіз матеріалів про місце аграрно-селянського питання в діяльності КПЗУ, викриваються всі аспекти реакційної аграрної політики українських буржуазних і дрібнобуржуазних партій та їх антинародної діяльності.

У третьому розділі монографії йдеться про економічне становище на селі, зріст зубожіння селян й посилення їх класової диференціації у зв'язку з економічною кризою 1929—1933 рр. Великий інтерес викликає аналіз документів про керівну роль КПЗУ та її організацій на місцях у революційному селянському русі, що розвивався в різних формах і мав тенденцію до переростання в аграрну революцію. На широкому матеріалі автор розкриває підступну зрадницьку діяльність українських буржуазних націоналістів, які намагалися підпорядкувати національно-визвольну боротьбу селян своїм вузьокласовим інтересам.

Наступний розділ рецензованої праці присвячений розвитку селянського руху в Західній Україні в 1934—1939 рр. напередодні возз'єднання її з Радянською Україною. Автор висвітлює нові явища селянського руху, розкриває його масовість й організованість — результат керівництва КПЗУ. Історик переконливо показав, як озброєна ленінською аграрною програмою Комуністична партія Західної України бо-

ролась за втілення в життя ідеї союзу робітничого класу і трудового селянства — найсуттєвішою передумови возз'єднання Західної України з Радянською.

Переборюючи сектантські тенденції і правоопортуністичний ухил, КПЗУ удосконалювала тактику своєї діяльності на селі в залежності від політичної обстановки й домоглася спрямування селянського руху від стихійних заворушень і розрізнених дій у першій половині 20-х років до згуртованих і масових виступів.

На основі великого фактичного матеріалу з належною повнотою висвітлюються різноманітні форми селянського руху та його особливості. При цьому глибоко аргументується думка автора про те, що боротьба трудящих села за соціальне визволення тісно перепліталася з розв'язанням національних завдань селянського руху, що на цій основі збігалися корінні інтереси робітничого класу й трудового селянства, зміцнювався їх союз у повсякденній боротьбі проти поміщицько-капіталістичної експлуатації та окупаційно-національного гніту.

В праці показано вплив соціалістичного будівництва в СРСР і робітничого руху в Польщі на розгортання революційної боротьби західноукраїнського селянства. Зростаюча інтернаціоналізація селянського руху, що проявлялася у посиленні взаємозв'язку і взаємобумовленості національно-визвольної боротьби селянства Західної України і робітничого руху Польщі, — одна з характерних рис організованих селянських виступів. Інтернаціональну єдність робітників і селян, як зазначено в роботі, гартували комуністи в боротьбі проти польських панівних класів і інших експлуататорів. Це і знини сприяє дальшому розвитку і зміцненню радянсько-польської дружби.

Переконливим є і загальний висновок автора про об'єктивно-історичне прогресивне значення селянського руху, про те, що самовіддана й мужня боротьба трудящих міста і села підготувала ґрунт для національного об'єднання всього українського народу в єдиній Українській Радянській державі і швидкого здійснення соціалістичних перетворень в економіці й культурі визволеного краю під зорею Радянської влади.

Поряд з цим рецензоване дослідження не позбавлене окремих недоліків. Це стосується насамперед його структури. Оскільки в розділах монографії висвітлюється багато питань, то варто було б виділити окремі параграфи. На жаль, в роботі не вдалося уникнути ряду редакційних помилок, які хоч і не мають принципового значення, все ж не бажані для такого серйозного дослідження.

Рецензована монографія є вагомим внеском у радянську історіографію.

М. К. Ізасюта

**М. М. БОНДАР. МИНУЛЕ КАНЕВА
ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ,**

*Видавництво Київського університету,
К., 1971, 103 с.*

Книжка М. М. Бондаря, присвячена огляду археологічних розкопок Канівщини — частини Середнього Подніпров'я, за своїм змістом вийшла далеко за рамки назви. В ній зроблено опис пам'яток і культур більшої частини Черкаської області, а також взято ряд прикладів з розкопок в інших районах УРСР.

Автор, викладач Київського держуніверситету, багато років працював над вивченням цієї місцевості, що забезпечило високий науковий рівень видання.

Дослідження, що складається з передмови, чотирьох розділів, висновку і списку літератури, який, до речі, міг би бути доповнений новими виданнями*, стане узагальнюючою працею з історії й археології УРСР.

У першому розділі — «Слідами первісної людини» — йдеться про палеолітичні й неолітичні пам'ятки, зокрема про дореволюційні знахідки біля села Селище. Розкопки неолітичного періоду характеризуються лише кількома рядками. Роз'яснення загального порядку ілюстровані прикладами з різних областей Подніпров'я, оскільки «в районі Канева неолітичні пам'ятки майже не вивчені» (стор. 16). Після такого твердження трохи дивно звучить висновок з посиланням на авторитетних радянських археологів, нібито вони «довели, що неолітичні стоянки, досліджені на території Канівщини, мають багато спільних рис з пам'ятками, виявленими в Київській, Чернігівській і Запорізькій областях...» (стор. 17), тобто належать до однієї «дніпро-донецької культури», що, звичайно, вірогідно. Але така аргументація, в строго науковому розумінні слова, дозволяє вважати це тільки гіпотезою.

В другому розділі — «Землероби і скотарі» — подано відомості про епохи енеоліту, бронзи й раннього залізного віку. Невдало зазначає історик, що в цей час «вже не існувало господарства, що ґрунтувалося б цілком на використанні дарів природи...», очевидно мається на увазі проти-ставлення господарства, що споживає, господарству, що виробляє.

На широкому археологічному фоні пам'яток УРСР показана територія Канівщини в епоху енеоліту, коли Лісостеп і Степ Лівобережжя займали скотарські племена ямної культури, а на Правобережжі жили трипільські землеробські пле-

мена. На прикладі розкопок (П. С. Пасек, потім М. М. Бондаря) біля села Пекарі дається детальний опис господарства і вірувань перших землеробів на території України. Мабуть, тут доречно було б подати одну-дві ілюстрації, які б наочно показали своєрідність посуду, інвентаря, статуеток та інших предметів, згаданих у книжці: адже матеріали розкопок автора та фондів численних народних і державних музеїв Черкаської області давали змогу зробити це.

Археолог описав також могильники ямної культури, які займали області Подніпров'я, тому що наприкінці III — на початку II тис. до н. е. в житті стародавнього населення Канівщини сталися зміни (стор. 28). Поділ на землеробство і скотарство, впровадження в побут нового матеріалу (бронзи), піднесення виробничих сил і збільшення кількості населення характеризують цю епоху. Поховання племен ямної культури знаходимо в найдавніших курганах. У них є кераміка з шнуровим орнаментом або з поверхнею, покритою безладною штриховкою (Казарівка, Потік). Однак, основним об'єднанням в районі Канева в даний період були племена, які залишили пам'ятки середньодніпровської культури і могильники яких виявлено поблизу сіл Казарівка, Грищенці та ін.

За припущенням учених, саме ці племена зупинили рух пастушо-кочового населення, яке пересувалося на північ із степів Лівобережжя. Могильники середньодніпровської культури з невисокими насипами складають поховання з трупопокладенням і трупоспаленням. Крім глиняного посуду, в них знаходимо зброя й інструменти з металу та каменю. Аналіз металу говорить про далекі культурні зв'язки місцевих племен з племенами катакомбної культури Північного Кавказу та ін.

Розділ про поселення середньодніпровської культури становить особливий інтерес. Вони стали відомими порівняно недавно, після розкопок, зроблених науковцями Київського університету та Інституту археології АН УРСР в районі Канева і в самому місті. В книжці детально описано чотири житла, виявлених в урочищі Ісаківщина. Вони — прямокутні, стовпової конструкції, розміром — 7,6×5,8 м. Автор не без підстав порівнює їх із знахідками І. І. Артеменко у ряді поселень племен середньодніпровської культури, що мешкали у Верхньому Подніпров'ї. Розкопки на Канівщині дозволяють судити про заняття мешканців поселення. Можна припустити, що воно існувало (перша половина II тис. до н. е.), і говорити про те, що територія Канівщини була районом контактів між племенами ямно-катакомбної та середньодніпровської культур. На цій ділянці виявлено 15 селищ епохи ранньої бронзи.

Аналіз будівель, пов'язаних з шнуровою керамікою, дає змогу ознайомити читача з трактовкою, яка існує в сучасній науці, і зробити висновок, що пам'ятки комарів-

* Н. А. Онойко. Античний импорт в Приднпровье и Побужье.— САИ, вып. ДІ — 27, М., 1970; В. Г. Петренко. Правобережье Среднего Приднпровья в V—III вв. до н. э.— САИ, вып. ДІ — 4, М., 1967; И. П. Русанова. Курганы полян X—XI вв.— САИ, вып. ЕІ — 24, М., 1966 и др.

ської або тшиньсько-комарівської культури середньої бронзи склалися на основі середньодніпровської культури (стор. 38).

Початок залізного віку характеризується появою знарядь праці з цього металу в I тис. до н. е., завдяки чому створювалися нові можливості для технічного й соціального прогресу. Союзів, що склався з іраномовних племен степової смуги, протистояв «великий етнічний масив корінного ослілого землеробсько-скотарського населення лісостепової і лісової смуг. Щодо етнічності, то воно не мало до скіфів ніякого відношення, а швидше належало предкам слов'ян» (стор. 39). Городища на північ від Канева (Трахтемирів і Григорівка) являли собою укріплені пункти. Крім них, М. М. Бондар називає групу городищ, спеціально призначених для переховування мешканців навколишніх селищ під час ведення воєнних дій скіфського періоду, зокрема, йдеться про Мале городище (на території Канівського заповідника). В курганних могильниках того ж періоду знаходять часом поховання в камері, нерідко супроводжувані багатим інвентарем.

Осіле населення, яке жило в цих районах, займалося вирощуванням різних злаків і скотарством. Поряд з місцевими предметами домашнього вжитку трапляються вироби грецьких майстрів, скіфське ремесло і зброя, що свідчать про культурні взаємовідносини різних племен. Змінився обряд поховання: на зміну спаленню в VII—III ст. до н. е. приходить обряд підкурганного трупопокладення. І все ж автор книжки робить висновок: «вплив скіфів не привів до асиміляції місцевого населення» (стор. 43). Племена, які жили в цих місцях, мабуть, називалися скіфами-орачами, або будинами. В осілих племенах району Канева можна вбачати і безпосередніх попередників стародавніх східних слов'ян, які згадуються в історичних джерелах як венеди (стор. 43).

Такий детальний виклад розділів книжки М. М. Бондаря необхідний для того, щоб зрозуміти його теоретичні положення про осілість основної маси населення в Середньому Подніпров'ї з давніх часів, що люблять ставити під сумнів прибічники міграційних поглядів.

Розділи «Ранньослов'янський період в історії Канева» і «Канів — найдревніше місто Русі» складають другу частину дослідження. Перший розділ починається згадкою про перемоги сарматів над скіфами, витіснення останніх із середньодніпровських областей і поступове стирання ознак скіфської культури. Автор категоричний і відносно правий, стверджуючи, що «з II ст. до н. е. середньодніпровські племена вступають у новий період розвитку, з якого починається історія власне слов'ян, які поступово стають головним діючим фактором в історії Східної Європи» (стор. 44). Можна вважати правомірною пропозицію автора і називати I тис. н. е. в цілому, хоча б умовно, ранньо-

слов'янським періодом. Тут також наводиться перелік соціально-економічних змін, що простежуються в цей період, говориться про відсутність деяких писемних джерел про відповідне зростання ролі археології при вирішенні питань слов'янського етногенезу.

Знахідки зарубинецької культури на території сучасного Канева досить численні, зокрема серед них відомі такі поселення, як Пилипенкова гора, Московка, села Хмільна, Межиріч та ін. Поселення у важкодоступних місцях, що часто зберігають сліди укріплень, складалися з 20—30 жител — прямокутних або квадратних будівель розміром 16—18 м², де мешкало 100 і більше чоловік. Могильники відкритого типу містять поховання із спаленням. Найближчі до Канева поховання відомі поблизу сіл Селище та Тростянець.

Після характеристики матеріальної культури історик говорить про генетичні зв'язки населення зарубинецької культури з ранньослов'янськими скіфського періоду. Він звертає увагу на переростання форм поховального обряду скіфського періоду в типовий зарубинецький.

Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу, що викликають дискусії, М. М. Бондар вірно розуміє, як наступний етап у розвитку місцевих племен. Лише в районі Канева відомо близько 20 пам'яток черняхівської культури. Про густе розташування цих пунктів свідчать розвідки 1948 р., коли було «виявлено на невеликій ділянці в радіусі 15—16 км чотири поселення й два могильники черняхівського типу» (стор. 50). В описі, присвяченому цим знахідкам, автор не врахував великих розмірів розкопок в Журавці, де експедицією Інституту археології АН СРСР було розкопано близько 10 тис. м² і досліджено поселення, могильник і гончарні горна з майстернею стародавнього гончара (див. КС, вып. 94, 1963; КС., вып. 107, 1966). В світлі цих розкопок, мабуть, передчасним є твердження, що на поселеннях культури полів поховань «переважають наземні житла». Їх в Журавці взагалі не було знайдено.

Дуже важливі спостереження автора щодо групування поселень. На високих кручах Канівщини, де знаходять пам'ятки зарубинецького типу, трапляються поселення з окремими знахідками гончарної кераміки культури полів поховань. Там «не знайдено жодного поселення і могильника, залишених племенами черняхівської культури», тоді як в глибині, відступивши від берегової полоси, знаходимо типові черняхівські пам'ятки. На цій підставі можна допустити самостійний розвиток населення, що залишило зарубинецькі пам'ятки. Припускається, що в районах Канева і Києва мало місце міжування південного і північного відгалужень східнослов'янських племен і взаємопроникнення культурних елементів (з одного боку пам'ятки черняхівського, з другого — так званого київського типу).

Пам'ятки середини й третьої чверті I тис. н. е. становлять «наступний етап історичного розвитку східнослов'янських племен, що мешкали у басейні середнього Дніпра» (стор. 55). Це часи активної боротьби слов'ян з Візантією і кочівниками, час закладення основ майбутньої Київської Русі, могутньої феодальної держави. Багаті, у більшості випадків, знахідки ювелірних слов'янських виробів, «у значній кількості виявлені в районі Канева: поблизу сіл Хмільна, Михайлівка, Грищинці, Коночна, Мартинівка, Тростянець, Трошин, Дударі та ін.» (стор. 56). Прикраси VI—VII ст. н. е. знайдено біля Малого Ржавця і с. Мартинівки. В районі Канева цілком вивчено поселення VII—IX ст. н. е. Відомо близько 20 поселень; інколи, як і в черняхівський період, вони групуються по кілька разом.

Орне землеробство, розвинуте скотарство, гончарна справа, ткацтво, обробка металів та інші ремесла характерні для слов'янського племені полян, що жило в районі м. Канева. Простежується поступовий процес розвитку матеріальної культури, що підготував цей прозвіт, у крайньому випад-

ку, на початку н. е. (стор. 65). Як робить висновок автор, «набій готів, гуннів, аварів, хозарів та інших кочівників не могли зупинити розвиток східнослов'янської культури» (стор. 65). Історії Канева — одного з найстародавніших міст Київської Русі відведено останній розділ рецензованої книжки.

Отже, праця М. М. Бондаря знайомить читача з ходом історичного розвитку східнослов'янських племен, що стали «спадкоємцями тисячолітніх культурних традицій місцевого населення». В цьому плані вона становить певний інтерес і для широкого кола читачів, студентів, учнів, туристів, які відвідують міста, пов'язані з пам'яттю великого Кобзаря. Для археолога, історика становить певний інтерес і виклад слов'янської концепції розвитку східних слов'ян, що базується на останніх досягненнях науки. Ця теорія логічно, твердо протистоїть твердженням деяких авторів, які не бажають бачити справді слов'янські племена в Подніпров'ї раніше середини і третьої чверті I тис. н. е.

Е. О. Симонович

**С. Я. АФТЕНЮК. ЛЕНИНСКАЯ
НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА
КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ
И ОБРАЗОВАНИЕ СОВЕТСКОЙ
ГОСУДАРСТВЕННОСТИ
МОЛДАВСКОГО НАРОДА,**

изд-во «Карта Молдовеняскэ» Кишинев,
1971, 392 с.

Питання утворення молдавської радянської державності вже привертало увагу молдавських дослідників. Однак рецензована монографія відомого історика Молдавської РСР С. Я. Афтенюка, відзначаючись широкою джерельною базою і ґрунтовними висновками та узагальненнями, безперечно займе помітне місце в молдавській радянській історіографії.

В широкій проблемі здійснення ленінської програми національно-державного будівництва в Молдавії автор виділяє для дослідження питання руху молдавських трудящих за утворення своєї радянської національної державності, керівництва Комуністичної партії радянським національно-державним будівництвом у Молдавії, допомоги, поданої її народним масам російським та українським народами в утворенні державності. Використання багатьох архівних і друкованих джерел, а також праць румунських істориків, дало можливість авторові не лише ґрунтовно дослідити тему, але й переосмислити та уточнити цілий ряд положень своїх попередників, довести неправильність тлумачення окремих питань історії молдавського народу деякими румунськими істориками, дати гід-

ну відсіч буржуазним фальсифікаторам історії. Виконанню цього завдання сприяли також політична спрямованість і гостро полемічний характер праці.

Відзначивши, що розробка питань історії утворення молдавської радянської державності проходить у гострій боротьбі проти різного роду фальсифікацій, суть яких зводиться, головним чином, до безапеляційного заперечення наявності такої державності і навіть існування самої молдавської нації, автор вказує на джерела таких фальсифікацій.

«Великорумунські шовіністи, — підкреслює він, — прагнучи захопити Молдавію, закабалити й асимілювати її народ, давно оголосили молдаван «румунами»... Виношуючи плани відриву Бессарабії та Лівобережної Молдавії від Росії і приєднання їх до Румунії, румунські шовіністи готували реалізацію задуму щодо ліквідації молдавської нації». На цьому поприщі «відзначилися» ще в дожовтневий період П. Халіппа, С. Мурафа, Д. Горя, Ш. Чобану та інші, погляди яких ще в 20—30 рр. дістали відповідну оцінку в працях молдавських радянських істориків. Підкресливши, що після визволення Румунії від фашизму центр фальсифікації історії молдавського народу і його державності перемістився з Бухареста до США, Англії, Франції та Західної Німеччини, автор піддає критичному аналізу писанню сучасних румунських буржуазних фальсифікаторів типу О. Зуги, А. Айснера, Дж. Савура. Зокрема, аргументованому розглядові піддано так звану теорію «єдиного цілого» Бессарабії з Валахією. Автор підкреслює, що частина молдавської народності, яка

увійшла до складу Російської імперії, сформувалась у самостійну молдавську буржуазну націю.

Останнім часом у своїх працях, як значає автор, окремі історики Соціалістичної Республіки Румунії не лише не виявляють активного наступу на фальсифікаторів, але й відходять від виробленої румунською історіографією наприкінці 40-х і 50-х років марксистсько-ленінської оцінки ряду питань, в тому числі й питання румуно-радянських відносин 1917—1940 рр. Порівнюючи видання 1960 і 1965 рр. підручників для XI класу з історії Румунії, «Енциклопедичного словника» (1962 і 1966 рр.), збірника документів і мемуарів (1957 і 1967 рр.) про вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на революційно-демократичний рух Румунії, зокрема спогади румунських інтернаціоналістів Штефана Панайтеску, Іліє Сіміона, Драгомира Спиридона, автор приходить до висновку, що в пізніших виданнях цих книг окупація в 1918 р. королівською Румунією Радянської Бессарабії і повернення її Радянському Союзові в 1940 р. та інші сторони румуно-радянських відносин оцінюються зовсім по-іншому. Зокрема, вже не згадується про те, що боярська Румунія здійснила загарбницький акт наприкінці 1917 — на початку 1918 рр., про опір населення Бессарабії агресорам, про участь у ньому румунських інтернаціоналістів, про 22-річну боротьбу трудящих Бессарабії проти окупантів і підтримку цієї боротьби радянським народом та його урядом. Аналогічний підхід до висвітлення цих подій застосовано і в «Короткому нарисі історії Румунії».

Послідовно аналізуючи розвиток молдавської радянської державності від перших кроків після Великого Жовтня до логічного завершення його в 1940 р. і утворення Молдавської РСР, автор ще раз підтверджує раніше висунуте й обгрунтоване ним положення про наявність у національно-визвольному русі Молдавії в 1917 р. двох напрямків: революційно-демократичного і буржуазно-націоналістичного. Він полемізує з деякими молдавськими істориками, на основі нових матеріалів переосмислює й уточнює ряд важливих положень історії молдавського народу. Так, він не лише переконливо розвінчує роль органу внутрішньої контрреволюції «Сфатул церій» в період героїчної боротьби трудящих краю за встановлення Радянської влади, але й уточнює час його виникнення. Виходячи з того, що на Військово-молдавському з'їзді в жовтні 1917 р. було обрано лише основне ядро «Сфатул церій», а остаточно він був утворений у другій половині листопада 1917 р., автор заперечує твердження І. Г. Леонова¹ про те, ніби цей контрреволюційний

орган утворено на початку жовтня. «Цей орган,— підкреслюється в монографії,— був утворений в листопаді, вже після перемоги соціалістичної революції в центрі країни, коли молдавський буржуазний націоналізм розпрощався з демократичними тенденціями і став цілком контрреволюційним».

На значному фактичному матеріалі автор переконливо показує, що всі спроби скинутого Тимчасового уряду, есеро-меншовицького Румчороду першого складу, контрреволюційного командування Одеського військового округу і Румунського фронту перешкодити участі трудящих Молдавії і солдат у соціалістичній революції і не допустити її перемоги в краї зазнали краху. Спираючись на перемогу соціалістичної революції в центрі країни, на допомогу Центрального Комітету партії більшовиків, Радянського Уряду, революційних солдат і їх організацій, робітники й селяни Молдавії подолали опір контрреволюційних сил і перетворили свої Ради в органи влади. Показуючи роль Фронтвідділу більшовицького Румчороду* у встановленні Радянської влади в Молдавії, автор не погоджується з твердженням Д. В. Сурилова і М. П. Стратулата про те, що Фронтвідділ проголосив себе верховною владою в Молдавії і на Румунському фронті. Він вважає, що у відомому наказі Фронтвідділу від 1 січня 1918 р. йдеться про його владу лише над військами, маючи на увазі, що вся влада в Молдавії належала Радам робітничих і солдатських депутатів та Радам селянських депутатів.

Багато місця в монографії відведено показові шляхів будівництва молдавської радянської державності після встановлення Радянської влади в краї. Більшовикам, усім трудящим доводилося створювати й розвивати молдавську радянську державність у процесі боротьби не лише проти «Сфатул церій», навколо якого групувалися всі сили місцевої контрреволюції, але й проти діючих з ними заодно військ румунських інтервентів, української буржуазно-націоналістичної Центральної ради та білогвардійців. У ході цієї боротьби трудящі Молдавії розвивали й удосконалювали свою радянську національну державність. Від Рад робітничих і солдатських депутатів та окремо існуючих Рад селянських депутатів у містах, повітах і губернії вони перейшли до створення єдиних Рад, що стали органами радянської влади всього трудового народу. Першим таким вищим органом був Революційний комітет врятування Молдавської республіки. Згодом бу-

ные записки» Кишиневского госуниверситета, т. II (гуманитарные науки). Кишинев, 1950, стор. 4.

* Більшовики перемогли есеро-меншовицько-бундівські елементи Румчороду на його II з'їзді 10—23 грудня 1917 р.

¹ И. Г. Леонов. Знаменительная дата в жизни молдавского народа (к 25-летию образования Молдавской ССР).— «Уче-

ли створені Бессарабський Центральний Виконавчий Комітет Рад та його президія і, нарешті, Тимчасовий робітничо-селянський уряд Бессарабії, який уже чіткіше визначив назву очолюваної ним республіки.— Бессарабська Радянська Соціалістична — і визначив у загальних рисах її місце серед інших республік. Все ж діяльність перших органів радянської державності молдавського народу, зокрема Революційного комітету врятування Молдавської республіки і Бессарабського ЦВК Рад, заслуговувала ширшого й всебічного висвітлення.

Автор залучив до наукового обігу нові матеріали для показу зародження і перших кроків Бессарабської організації РКП(б). Посилаючись на свідчення одного з членів загальнобессарабського комітету РКП(б) М. Осипова, за допомогою порівняльно-історичного аналізу він приходить до висновку, що I Бессарабська партійна конференція відбулася в лютому 1919 р., а не в квітні, як вважалося досі, і що утворена на цій конференції обласна організація РКП(б) поклала початок, основу й фундамент Комуністичної партії Молдавії.

Як новий історичний етап у будівництві молдавської радянської державності автор розглядає утворення восени 1924 р. Молдавської АРСР у складі УРСР. На відміну від твердження ряду молдавських істориків, нібито в 1924 р. не було відповідних умов для утворення Молдавської республіки, автор вважає, що такі умови склалися вже після звільнення Лівобережної Молдавії Червоною Армією, а прагнення молдавських трудящих до утворення своєї республіки було висловлене окремими її представниками і в 1920—1921 рр. Проте, вважає він, висувалася ця ідея в надзвичайно загальних рисах, з надмірною обережністю і не знайшла тоді необхідної підтримки. С. Я. Афтенюк приходить до висновку, що в той час це питання залишилося невирішеним через боротьбу з інтервенцією та білогвардійцями, ліквідацію бандитизму. Особливу ж вагу мала та обставина, що Радянський уряд ще й ще раз намагався дипломатичними засобами розв'язати питання про повернення Румунії Бессарабії.

Показуючи розвиток Молдавської АРСР у складі Радянської України (цьому періодові присвячено спеціальний розділ книги), автор справедливо зазначає, що успіхи її, особливо в розвитку культури, були б значно більшими, якби в 1932 р. не було здійснено переведення молдавської писемності з російського алфавіту на латинський*. Цього зуміли домогтися ру-

мунські шовіністи, лицемірно ратуючи за необхідність «збагачення» мови молдаван МАРСР лексичним фондом молдавського населення Бессарабії та Запрутської Молдавії. На початку 1938 р. молдавська писемність знову була переведена на російський шрифт. XI Молдавська обласна партійна конференція в травні 1938 р. констатувала в рішенні на звітну доповідь, що під вивіскою «латинізації» ворожі елементи намагалися проводити буржуазно-націоналістичну політику в галузі молдавської культури.

Заключні сторінки монографії присвячені різноманітним формам боротьби трудящих Бессарабії за возз'єднання з народами СРСР. Наведено нові яскраві факти з історії героїчного опору бессарабців окупаційному режимові, зокрема описано сміливий виступ у 1924 р. татарбунарців. Відзначивши, що з утворенням Молдавської АРСР основні лозунги революційно-визвольного руху в Бессарабії набули конкретніших форм заклик до боротьби за звільнення Бессарабії та наступне об'єднання її з Молдавською АРСР у складі СРСР, авторові варто було б, на нашу думку, вказати й на те, що трудящі Північної Буковини, а також Хотинського, Акерманського та Ізмайльського повітів Бессарабії, в яких переважало українське населення, домагалися возз'єднання цих земель з Українською РСР. Вимоги народу, а також дипломатичні зусилля Радянського уряду дали результат — здійснилася заповітна мрія молдавських трудящих Бессарабії та Молдавської АРСР про їх возз'єднання в єдиній Радянській державі. Таким чином, з утворенням у 1940 р. Молдавської союзної республіки процес розвитку молдавської радянської державності завершився. В ньому знайшов свій розвиток досвід державного будівництва в національних республіках, нагромаджений протягом 20-х і 30-х років.

Книга С. Я. Афтенюка, написана з глибоким знанням радянського періоду історії молдавського народу, безперечно є значним вкладом у наукову розробку питань утворення й розвитку молдавської радянської державності, вагомим доробком молдавських істориків до 50-річчя від дня утворення Союзу РСР.

В. Г. Лисенко

* Молдавська писемність виникла і розвивалась на основі кирилиці. Латинський шрифт нав'язали населенню Бессарабії румунські окупанти після 1918 р. Слідом за звільненням краю в 1940 р. на прохання населення тут було відновлено російський шрифт.

А. Д. СКАБА.
ПАРИЖСКАЯ МИРНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
И ИНОСТРАННАЯ ИНТЕРВЕНЦИЯ
В СТРАНЕ СОВЕТОВ
(ЯНВАРЬ—ИЮНЬ 1919 ГОДА)

вид-во «Наукова думка»,
К., 1971, 160 с.

Велике значення у відтворенні історії громадянської війни й воєнної інтервенції в Країну Рад має проблема з'ясування ролі організатора антирадянського походу імперіалістів — Паризької мирної конференції 1919—1920 рр. Складність цієї проблеми полягає в тому, що в розпорядженні радянських істориків є лише незначна кількість документальних джерел, які проливають світло на вирішення в Парижі питання про Росію. Більшість архівних матеріалів, що зберігаються в Англії, Франції та США, все ще практично недоступні. Упорядники ж публікацій, здійснених американськими, англійськими й французькими авторами, зробили все, щоб замаскувати справжню роль Паризької мирної конференції в антирадянській інтервенції.

Всіляко фальсифікує цю проблему й реакційна зарубіжна історіографія. Буржуазні історики цікавлять, головним чином, вирішення на Паризькій конференції питань післявоєнних відносин між державами Антанти й Німеччиною та її союзниками. Що ж до «російського питання», то його розгляд на конференції або не висвітлюється зовсім або подається у перекрученому вигляді. При цьому вигадки найманих писак охоче підхоплює українська буржуазно-націоналістична преса за рубежом, особливо в тій частині, яка стосується історії України 1917—1920 рр.

Найкращим методом боротьби з буржуазними фальсифікаторами історії є науковий аналіз проблем на основі марксистсько-ленінської методології, з обов'язковим залученням архівних документів, що дають можливість встановити історичну істину. Саме так підійшов до розв'язання цієї складної комплексної проблеми радянський учений академік АН УРСР А. Д. Скаба, праця якого присвячена розкриттю антирадянської діяльності Паризької мирної конференції в першій половині 1919 р.

Відмітною рисою книги А. Д. Скаби є її чітка партійна принциповість та ідейна спрямованість. Автор широко використовує праці В. І. Леніна, який в період діяльності Паризької конференції послідовно викривав хижачку суть політики країн Антанти, цілі й плани англо-американського імперіалізму щодо Радянської країни. В дослідженні використані найважливіші партійні документи, зокрема матеріали VIII з'їзду партії, VII Всеросійського з'їзду Рад, протоколи I конгресу Комінтерну, партійних і державних діячів СРСР та Української РСР.

Цінною особливістю праці А. Д. Скаби є прагнення автора збагатити джерельну

базу досліджуваної проблеми. В книзі широко використано радянські багатотомні публікації документів з історії зовнішньої політики СРСР, центральну та українську республіканську періодичну пресу, матеріали ряду зарубіжних періодичних видань, мемуарну літературу та найважливіші документальні збірники, видані в США, Англії та Франції, в тому числі протокольні записи засідань Паризької конференції, опубліковані держдепартаментом США в 1942—1943 рр. в багатотомному виданні «The Paris Peace Conference, 1919», та багато ін.

Безумовною заслугою А. Д. Скаби є критичний аналіз найновіших — другої половини 60-х років — праць зарубіжних буржуазних істориків, написаних у відповідь на дослідження радянських учених (йдеться про книжки Дж. Кеннана, Р. Ульмана, Д. Світтенхена, Д. Томпсона, Дж. Бринклі та ін). Дослідник переконливо довів, що більшість названих авторів не вносять нічого принципово нового в буржуазну історіографію, яка прагне затуманити роль Паризької конференції в організації та здійсненні антирадянської інтервенції.

Це ставить рецензоване дослідження на вищий щабель у порівнянні з працями, опублікованими в нашій країні в 50—60-х роках.

Широке узагальнення багатьох неопублікованих та архівних документів, матеріалів періодичної преси, численних історичних досліджень, їх глибокий джерелознавчий та історіографічний аналіз у поєднанні з чітким, послідовним, легким для сприймання викладом, надають монографії особливого ваги.

Свого часу американський історіограф Паризької мирної конференції професор Р. Бейкер писав: «Вплив російської проблеми на світову конференцію був глибоким... Не представлені в Парижі більшовизм і більшовишки справляли величезний вплив на кожному кроці». Однак ні він, ні його сьогоденні колеги неспроможні пояснити причини такого становища. А. Д. Скабі, на основі відомих раніше, а також деяких нових матеріалів, вдалося показати, що головними причинами, які змусили верховодів Паризької конференції стати на шлях обговорення «російського питання» були, поряд з наростаючим рухом трудящих капіталістичних країн проти інтервенції в Країну Рад, успіхи ленінської миролюбної зовнішньої політики Радянської держави, підсилені переможними ударами Червоної Армії (стор. 72).

Незважаючи на серйозні незгоди, представлені на конференції держави намагалися діяти спільно. Але й план конференції на Принцевих островах, задуманий союзниками лише як дипломатична пастка для молоді Радянської держави, й місія Буллита, і не менш хитромудрий план інтервенції під виглядом «продовольчої допомоги» — всі ці дипломатичні акції, спрямовані проти нашої країни, зазнали краху. Як справедливо зазначає А. Д. Ска-

ба, союзники, бажаючи обплутати дипломатичними тенетами Радянську Росію, самі потрапили в них і не змогли знайти виходу (стор. 120).

В монографії стисло, але виразно, на конкретних і яскравих прикладах, розкривається роль В. І. Леніна як основоположника нової радянської дипломатії, діяльність таких визначних дипломатів ленінської школи, як Г. В. Чичерін, Л. Б. Красін, М. М. Литвинов, В. В. Воровський, Д. З. Мануйльський.

Авторові вдалося значно поглибити вивчення ряду важливих аспектів досліджуваної проблеми. Це, зокрема, дипломатична діяльність контрреволюційних «урядів» Росії, в тому числі й так званої російської Політичної наради в Парижі, яка стала об'єднавчим органом білогвардійської контрреволюції; викриття злочинних зв'язків білогвардійців з представниками Антанти й підступництва імперіалістичних дипломатів, які силкувалися всіляко розпалювати полум'я громадянської війни в Росії й на Україні. Разом з тим, дослідник вказує на досить гострі суперечності не лише всередині Антанти, а й між імперіалістичними державами та білогвардійцями, зокрема між французькими інтервентами й Денікіним (стор. 41—54).

На основі нових, уперше введених в науковий обіг, матеріалів А. Д. Скаба глибше за своїх попередників висвітлює також питання про взаємовідносини країн Антанти з буржуазно-націоналістичною Директорією. Ця частина праці набирає особливої актуальності, бо в ній ще раз переконливо показано, як буржуазно-націоналістичні політики, обіцяючи українському народові «незалежність», насправді ж продавали його інтереси міжнародному імперіалізму, готові були йти на будь-який ганебний зговір з Антантою, аби здобути її прихильність (стор. 55—64).

Питання про роль Паризької конференції в організації імперіалістичної інтервенції на західноукраїнських землях в книзі не розглядається. І це здається нам цілком виправданим, якщо врахувати порівняно нещодавнє опублікування праць з цієї проблеми І. М. Мельникової,

Р. Г. Симоненка, О. Ю. Карпенка та деяких інших авторів, а також ту обставину, що рецензована монографія присвячена іноземній інтервенції лише в ту частину України, де в 1918—на початку 1919 рр. було встановлено владу Рад.

На порівняно невеликому, але яскравому, вдало підібраному фактичному матеріалі дослідник зумів розкрити роль масового руху трудящих зарубіжних країн у боротьбі проти планів антирадянської інтервенції імперіалістів, показати зростання міжнародного авторитету Радянської республіки, її миролюбної ленінської зовнішньої політики (стор. 128—144).

Автор глибоко проаналізував фактори, що обумовили провал інтервенціоністських планів Паризької конференції щодо Радянської країни. Успіхи Червоної Армії, революційна пропаганда у військах інтервентів, що перебували на території Росії та України, наростання на Заході демократичного руху на захист республіки трудящих, посилення суперечностей між державами Антанти призвели до того, що імперіалісти змушені були навесні 1919 р. забиратися геть з півдня Країни Рад. Україна випала із системи ворожих держав, на які розраховували лідери Паризької конференції та буржуазно-націоналістичні верховоди контрреволюційної Директорії. Це була перша визначна перемога радянської дипломатії на міжнародній арені. В рецензованій праці чітко показано, що запорук цієї перемоги, передусім, у правильній внутрішній і зовнішній політиці молодой держави, в мудрому керівництві Комуністичної партії на чолі з В. І. Леніним.

Змістовна монографія А. Д. Скаби завдяки її високій комуністичній ідейності, обґрунтованості наукових висновків та узагальнень, стала значним внеском у радянську історичну науку. Вона сприятиме глибшому осмисленню героїчної історії нашої Вітчизни в той період, коли на чолі уряду першої в світі країни соціалізму стояв В. І. Ленін, а миролюбна ленінська зовнішня політика робила свої перші кроки.

І. І. Червінкін-Корольова

**Г. С. САПАРГАЛИЕВ, В. А. ДЬЯКОВ.
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ССЫЛЬНЫХ
ПОЛЯКОВ В ДОРЕВОЛЮЦИОННОМ
КАЗАХСТАНЕ**

изд-во «Наука», Алма-Ата, 1971, 251 с.

Марксизм-ленінізм науково довів, а суспільна практика неспростовно підтвердила, що сила робітничого класу і його союзника — трудового селянства — у класовій солідарності та згуртованості, а інтернаціональна єдність трудящих є головною запорукою і вирішальною умовою успішної

революційної боротьби за повалення буржуазно-поміщицького ладу й встановлення робітничо-селянської влади. Дослідження й вивчення джерел цієї солідарності та єдності, всіх проблем, пов'язаних з зародженням і зміцненням дружніх зв'язків між трудящими різних націй — важливе й актуальне завдання радянських вчених-суспільствознавців. Тому слід вітати вихід у світ наукової праці Г. С. Сапаргалієва і В. А. Дьякова про громадсько-політичну діяльність польських засланих у дореволюційному Казахстані.

Відомо, що казахські й польські трудящі, як і трудові маси українського, біло-

руського та інших народів, протягом віків були для своїх і російських поміщиків, капіталістів, а також царизму, об'єктом жорстокого соціального й національного гніту. Боротьба за його знищення об'єднувала трудящих усіх націй: «Народи нашої країни віками спільно боролися проти царизму, соціального і національного гноблення»¹. У цій боротьбі брали активну участь російські, українські, польські, білоруські революціонери XIX ст., які перебували на засланні в Казахстані.

Автори рецензованого дослідження, спираючись на праці своїх попередників, численні матеріали радянських і польських архівів досить повно висвітлили різноманітну прогресивну діяльність польських засланих на території дореволюційного Казахстану. Поляки, як і передові представники інших народів, вислані царизмом до Казахстану, вивчали громадсько-політичне життя краю, справляли позитивний вплив на формування світогляду кращих представників казахського народу, поширювали серед нього освіту, допомагали створювати перші бібліотеки, краєзнавчі музеї.

Суспільно-політичну діяльність репресованих поляків у дореволюційному Казахстані висвітлено більш чи менш докладно в хронологічній послідовності згідно з лєнінською періодизацією історії революційного руху в Росії. Але часто дослідникам доводиться виходити за межі польської теми і показувати революційну діяльність представників інших націй — росіян, українців та інших, які брали участь у боротьбі «за нашу і нашу свободу».

Фортеці, збудовані царизмом у XIX ст. на кордоні з казахським степом, стали місцем заслання політичних противників самодержавства. Розгром польських конспіративних організацій 20-х років і поразка національно-визвольного повстання 1830—1831 рр. спричинилися до збільшення кількості засланих. Хоча вони в основному були дворянського походження, однак за своїм правовим становищем прирівнювалися до державних селян. Всупереч посиленому розпалюванню царизмом ненависті до поляків, більшість російського населення ставилася до них з співчуттям, вважала їх передовими людьми і подавала всіляку допомогу. Це не могло не турбувати царську адміністрацію.

Перебуваючи в тяжких умовах, поляки об'єднувалися для взаємної підтримки, зокрема, вже в 20-х роках XIX ст. в Оренбурзі вони створили земляцтво, одним з організаторів якого був Я. Віткевич. У середині 60-х років численні організації польських засланих виникли майже по всьому Сибіру. Нерідко вони мали зв'язок з Москвою і Петербургом. Місцеве населення підтримувало поляків, допомагало їм таємно листуватися з рідними, одержу-

вати заборонені книги тощо. Між засланими різних національностей встановлювалися дружні стосунки. Яскравою сторінкою історії зв'язків прогресивних кіл польського народу і народів нашої країни, як підкреслюють автори, була тісна дружба великого революційного демократа Т. Г. Шевченка і польських революціонерів, встановлена під час Оренбурзького заслання поета.

У праці велику увагу приділено діяльності польських конспіраторів і учасників повстання 1830—1831 рр. Ще до поразки декабристів на Сенатській площі в Оренбурзький край і Західний Сибір були вислані члени таємних товариств «філоматів» і «філаретів» (Віленський університет) — Т. Зан, Я. Чечот, А. Сузин та «Чорні брати» (Крохаська гімназія) — А. Песляк, Я. Віткевич, В. Івашкевич. Після поразки повстання 1830—1831 рр. до них приєдналися сотні нових засланих. Тут автори повинні були хоча б коротко сказати про завдання, які ставили перед собою студентські організації у Вільно, а також дати стислу характеристику політичного ладу і соціально-економічного становища Королівства Польського. Як відомо, більшість польської шляхти вважала, що конституція 1815 р. відповідає національним і становим інтересам дворянства, була базою дальшого розвитку польської шляхетської державності. Однак у 1832 р. царський уряд замінив її «Органічним статутом Царства Польського», що знищував основні ознаки польської державності. Висвітлення цих питань сприяло б повнішому викладу тих проблем, що є предметом безпосереднього дослідження.

У рецензованій праці також не висвітлена діяльність організації офіцерів польської армії «Національне масонство», створеної 1819 р. майором В. Лукасінським. Її члени ставили за мету досягти возз'єднання польських земель і відновлення незалежності Польщі.

Приблизно 1813 р. в Оренбурзі під впливом політичних засланих виникло таємне товариство, яке спочатку мало ліберальний характер, але після поразки повстання декабристів помітно революціонізувалося. В 1827 р. було вироблено програму його діяльності — «Статут». Члени товариства — переважно офіцери місцевого гарнізону й дрібні чиновники — встановили тісні контакти з польськими засланими, вели роботу серед уральських козаків, башкирів і казахів. У праці дано ґрунтовну характеристику польським засланим — Т. Зану, А. Песляку, Я. Віткевичу і А. Сузину, діяльність яких була пов'язана в основному з Оренбургом.

Не менше значення в житті польських засланих мав Омськ — головний центр підготовки в 1832—1833 рр. повстання висланих поляків. Там діяли А.-Ю. Янушкевич і Г. Зелінський. Останній написав поеми «Казах» і «Степи», що принесли йому неабияку літературну славу. Досить

¹ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р., К., 1972, стор. 5.

сказати, що поему «Казах» було перекладено на німецьку, чеську, російську, французьку, італійську та англійську мови. Г. Зелінський закликав до свободи й боротьби з поневолювачами, високо цінував талановитий казахський народ, захоплювався багатством мелодій його пісень.

Значне місце у праці відведено дослідженню про перебування в Казахстані політичних засланців нового покоління, репресованих у 30—50-х роках XIX ст. Майже одночасно з таємним товариством М. В. Буташевича-Петрашевського, що діяло в Петербурзі, царизм розгромив у Києві Кирило-Мефодіївське братство, найвидатніший представник якого — Т. Г. Шевченко був відданий у солдати і близько десяти років (1847—1857 рр.) служив рядовим в Оренбурзькому корпусі.

За часів Миколи I віддача в солдати (переважно в частини Оренбурзького та Сибірського корпусів) була найпоширенішою формою покарання «політичних злочинців». Проте репресії не завжди виправдували надії й сподівання царизму, оскільки революціонери різних національностей, перебуваючи поруч, близько знайомилися, встановлювали тісні зв'язки й часто діяли спільно. Наприклад, до гуртка політичних засланців (1845 — грудень 1850 р.) в Орський фортеці входили поляки, росіяни та українці. Про його діяльність згадується в літературі. Однак автори, використавши нові матеріали, значно розширили інформацію про створення та склад гуртка, членами якого, крім поляків, були Т. Шевченко і молоді російські офіцери П. Невельський, П. Гур'єв та петрашевець О. Ханіков.

До гуртка політичних засланців Оренбурга, що виник наприкінці 40-х — на початку 50-х років, входили також поляки, росіяни, українці. У діяльності цієї організації важливу роль відігравав Б. Залеський, який після повернення на батьківщину брав активну участь у підготовці селянської реформи 1864 р., а потім емігрував. За кордоном (Париж, 1865 р.) він опублікував мемуари «Життя киргизських степів», що дають додатковий матеріал для оцінки поглядів і діяльності самого Залеського та його репресованих земляків.

Близьким другом Б. Залеського і Т. Шевченка був З. Сераковський, який з жовтня 1850 р. перебував в Оренбурзі, де наполегливо поширював демократичні ідеї серед російських солдатів і своїх співвітчизників. Як правильно підкреслюють автори праці, в 40—50-х роках XIX ст. з Шевченком, Залеським, Сераковським і Плещеевим були зв'язані майже всі політичні засланці, які перебували в Казахстані. Виявлені дослідниками нові архівні матеріали дали змогу докладніше розповісти про життя й діяльність М. Зельонка, М. Цейзика, М. Ятовта, А. Яблонського, А. Венжиновського, В. Комара та інших.

Чимало російських і польських (С. Вишневецький, Ш. Токажевський та інші) засланців служили в 7-му Сибірському

батальйоні, розквартированому в Семипалатинську. Серед них був і відомий російський письменник Ф. М. Достоевський, якого царський уряд перевів до Семипалатинська після чотирьох років ув'язнення в омській каторжній тюрмі. Авторитет, висвітлюючи діяльність членів цієї групи, значно доповнили дані про класика російської літератури.

У праці висвітлюється також культурно-освітня діяльність на території Казахстану деяких офіцерів і чиновників польського походження. Серед них виділявся К. К. Гутковський. Він народився в Подільській губернії, в сім'ї відставного поручика польської армії, закінчив кадетський корпус і військову академію генерального штабу. Протягом 12 років (1851—1863 рр.) був головою обласного правління сибірських казахів. Адміністративну діяльність поєднував з викладанням географії і геодезії в Сибірському кадетському корпусі. Гутковський був високоосвіченою людиною з демократичними поглядами, підтримував дружні стосунки з відомим казахським вченим Чоканом Валихановим, прагнув полегшити становище казахських трудящих.

Автори ґрунтовно висвітлюють питання про діяльність засланців — учасників січневого повстання 1863 р. а також російських революціонерів 60—80-х років і перших польських соціалістів. Важливим етапом у розвитку польського визвольного руху було повстання 1863—1864 рр. на території Польщі, Литви, Білорусії та України. Серед політичних груп і партій, що існували напередодні повстання, найбільш радикальну соціальну програму висувала невелика емігрантська організація — революційна громада «Лондон». Але її члени стояли на позиціях утопічного соціалізму. Значно більший вплив на маси мали представники революційно-демократичного напрямку — С. Бобровський, Я. Домбровський, К. Калиновський, А. Мацкявичус, З. Падлевський, З. Сераковський, Б. Шварце, які вимагали ліквідації станової нерівності, встановлення республіканської форми правління, ліквідації кріпосницьких порядків, введення свободи друку тощо. Після поразки повстання в Троїцьк (Оренбурзький край), розташований на межі з Казахстаном, було вислано велику групу активних його учасників і діячів конспіративних організацій, які його готували, — О. Веригу-Даревського, П. Маньковського, Я. Радовицького, Т.—К. Мянського та інших.

Царський уряд застосовував до учасників повстання і всіх причетних до нього осіб тривалий терор. Переслідування, масові страти і заслання в Сибір переросли в систему заходів, спрямованих на викорінення останніх залишків державної відособленості Королівства Польського та утиски національної культури польського народу. В галузі політичної думки найбільшим результатом поразки повстання

1863 р. (чого, на жаль, не підкреслюють автори книги) було банкрутство шляхетської повстанської ідеології. Буржуазні за своїм змістом перетворення відбувалися з урахуванням основних інтересів поміщиків, які після поразки повстання (з метою збереження своїх майнових і станових привілеїв) стали на шлях лояльного співробітництва з царизмом. Це, звичайно, не означає, що землевласники схвалювали всі заходи російського самодержавства, але політика царизму їх цілком задовольняла, оскільки спрямовувалася на захист майнових інтересів поміщиків. Останні не стільки засуджували царизм за його антипольську політику, скільки намагалися розвінчати революційний романтизм і демократизм передової частини польської інтелігенції.

Незважаючи на поразку повстання 1863 р., а також його слабкість, половинчастість, загання і народобоязкість, воно зайняло видатне місце в історії польського народу і всієї європейської демократії.

Починаючи з 1861 р., в Сибір прибували все нові російські й польські засланці. В своїй переважній більшості вони не відмовилися від революційних переконань, не змирилися з поразкою і готові були відновити збройну боротьбу проти самодержавства. Спільними зусиллями вони підготували повстання (1866 р.), яке з ряду причин було невдалим.

Найвидатнішими представниками сибірського демократичного табору були Г. Н. Потанін, М. М. Ядринцев, С. С. Шашков, М. С. Щукін, Д. Л. Кузнецов та інші. З ними тісні зв'язки мали польські патріоти, зокрема один з організаторів повстання 1863 р. Б. Шварце, який згодом став одним з керівних діячів сибірського центру «Червоного хреста Народної Волі», що виник у Томську в 1881 р. Члени організації були в Читі, Іркутську, Томську, Омську, Тобольську, Москві, Петербурзі, Вільно, Варшаві та інших містах. Після розгрому «Червоного хреста» (грудень 1881 р.) Шварце вислани на п'ять років в Тунку під гласний нагляд поліції.

В кінці XIX ст. в Семиріччі велику роботу вів лікар А. В. Пржегодський, який мав тісні стосунки з російською демократичною інтелігенцією області. Його другом був лікар Ф. В. Поярков: він, здаєть-

ся, перший привіз в Семиріччя російський переклад «Капіталу» К. Маркса. Ця книга зберігається в бібліотеці ім. О. С. Пушкіна в Алма-Аті. Цікаво зазначити, що помічником Пржегодського був фельдшер В. М. Фрунзе, батько видатного радянського полководця М. В. Фрунзе.

Великим центром політичного заслання на території Казахстану продовжував залишатися Семипалатинськ, де в другій половині XIX ст. перебувало чимало перших польських соціалістів. Серед них привертає до себе увагу постать юриста за освітою С. Гросса, який багато сил віддавав створенню публічної бібліотеки і міського краєзнавчого музею, підтримував дружні стосунки з великим казахським просвітителем Абаєм Кунанбаєвим. Працюючи секретарем губерньського статистичного комітету, Гросс підготував «Матеріали для вивчення юридичних звичаїв казахів» (видані в Омську), де з глибоким знанням справи розглянув сімейне, цивільне та кримінальне право казахів.

Польські засланці в Казахстані (В. Брудневський, А. Аніоловський та інші) відіграли чималу роль і на соціал-демократичному етапі розвитку визвольного руху в Росії, зокрема випускали робітничі газети, керували страйковою боротьбою.

У книзі показано, що протягом XIX ст. до Казахстану було вислано тисячі поляків, багато з яких зробили значний внесок у геолого-географічне, ботанічне й зоологічне дослідження краю, вивчення етнографії, історії звичаєвого права його народу, поетичної творчості та музики. Серед польських засланих були поети, письменники, художники. Вони з великим співчуттям і любов'ю ставились до казахського народу, благотворно впливали на його суспільно-політичне життя, сіяли зерна дружби, інтернаціоналізму.

Праця Г. С. Сапаргалієва і В. А. Дьякова має не лише науково-пізнавальне, а й політичне значення. Вона розкриває цікаві сторінки становлення дружніх зв'язків між братніми народами. Її з інтересом прочитають не лише фахівці, а й всі ті, хто цікавиться історією Польщі і народів Радянського Союзу.

Б. М. Бабій,
В. С. Кульчицький

Хроніка та інформація

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ТЕОРІЇ

19—21 квітня 1972 р. у Києві відбулася наукова конференція «Актуальні питання марксистсько-ленінської теорії в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС», яка була організована Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Вищою партійною школою при ЦК КП України, Секцією суспільних наук АН УРСР, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР.

На конференцію були запрошені секретарі обкомів партії, які відають питаннями ідеологічної роботи, завідувачі відділами науки і учбових закладів, пропаганди і агітації обкомів партії, вчені, викладачі кафедр суспільних наук вузів, наукові співробітники і відповідальні працівники ідеологічних установ, політпрацівники Радянської Армії, всього понад 2 тис. чоловік.

В роботі конференції взяли участь член Політбюро ЦК КП України, перший секретар Донецького обкому партії В. І. Дегтяров, кандидат в члени Політбюро, секретар ЦК КП України Ф. Д. Овчаренко, керівники ряду республіканських міністерств, відомств і установ.

Протягом трьох днів відбулося 2 пленарних засідання, працювало 5 секцій: економічні проблеми комуністичного будівництва в СРСР (керівники: академік АН УРСР С. М. Ямпольський, член-кореспондент АН УРСР П. І. Багрій); соціально-політичні проблеми комуністичного будівництва в СРСР (керівники: академік АН УРСР І. К. Білодід, доктор історичних наук В. Ю. Маланчук); питання історії КПРС і партійного будівництва (керівники: доктор філософських наук І. Д. Назаренко, член-кореспондент АН УРСР А. Т. Чеканюк); проблеми марксистсько-ленінської філософії (керівники: член-кореспондент АН УРСР В. І. Шинкарук, доктор філософських наук М. В. Гончаренко); питання ідеологічної роботи партії на сучасному етапі (керівники: академік АН УРСР А. Д. Скаба, академік АН УРСР М. З. Шамота).

На пленарному засіданні 19 квітня з доповіддю «Сучасна ідеологічна боротьба і виховання нової людини в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС» виступив кандидат у

члени Політбюро, секретар ЦК КП України Ф. Д. Овчаренко. Доповідач глибоко і всебічно проаналізував особливості ідеологічної боротьби на сучасному етапі. Характерною рисою нашого часу є посилення впливу комуністичної ідеології на найширші маси трудящих всієї планети, поглиблення кризи буржуазної ідеології та її культури. Він розв'язав концепції «деідеологізації», «масової культури» та ін., які є ідеологічною зброєю монополістичного капіталу. Плацдармом ідеологічної боротьби стала сучасна науково-технічна революція. Найголовніше завдання, відзначив промовець, — це формування у трудящих марксистсько-ленінського світогляду, виховання їх у дусі вірності комуністичним ідеалам. Ф. Д. Овчаренко розкрив такі важливі питання, як праця і всебічний розвиток особи, виховання трудящих в дусі соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму, роль літератури і мистецтва соціалістичного реалізму у формуванні комуністичного світогляду.

Директор Інституту історії партії ЦК КП України І. Д. Назаренко виступив з доповіддю «Утворення і зміцнення Союзу РСР — торжество ленінської національної політики КПРС». На великому теоретичному і фактичному матеріалі він показав, що утворення СРСР за своєю політичною значимістю і соціально-економічними наслідками займає видатне місце в історії Радянської держави, воно було результатом теоретичної і політичної роботи партії, різнобічного досвіду радянських народів і втіленням їх сподівань та прагнень. І. Д. Назаренко розповів про роль українського народу в утворенні СРСР, про розквіт Радянської України в братній сім'ї республік-сестер. Значну увагу він приділив висвітленню ленінської теоретичної спадщини з питань спільної революційної боротьби російського і українського народів.

На секційних засіданнях було заслухано 31 доповідь і 28 повідомлень, в дискусіях і обговореннях взяло участь понад 30 чоловік.

В роботі секції історії КПРС і партійного будівництва взяв участь секретар ЦК КП України Ф. Д. Овчаренко. З доповіддю «Розвиток марксистсько-ленінсько-

го вчення про партію в документах XXIV з'їзду КПРС» виступив член-кореспондент АН УРСР А. Т. Чеканюк. У доповіді кандидата історичних наук Г. М. Мультиха були розкриті важливі питання дослідження історії Комуністичної партії України. Темою доповіді доктора історичних наук В. А. Чирка було: «Комуністична партія — організатор об'єднавчого руху за утворення Союзу РСР». Про всесвітньо-історичне значення досвіду КПРС в будівництві соціалізму і комунізму розповів на конференції доктор історичних наук М. В. Черненко. Доповідь кандидата технічних наук А. А. Уланова була присвячена темі «XXIV з'їзд КПРС про зростання ролі і боєздатності первинних партійних організацій». Привернула увагу учасників секції доповідь першого секретаря Донецького обкому КП України В. І. Дегтярьова, який на досвіді роботи партійних організацій Донеччини розкрив актуальні питання партійного керівництва науково-технічним прогресом. «Шляхи підвищення дієвості партійного керівництва розвитком сільського господарства» — тема доповіді першого секретаря Кіровоградського обкому КП України М. М. Кобильчака.

З повідомленням «Питання методології історії радянського суспільства в документах XXIV з'їзду КПРС» виступив доктор історичних наук В. І. Юрчук. Викриттю буржуазних фальсифікацій історії КПРС і КП України було присвячено повідомлення кандидата історичних наук Л. П. Нагорної. Тема повідомлення кандидата історичних наук М. О. Голубкова «Внутріпартійна інформація як засіб керівництва, виховання і контролю». Про удосконалення форм і методів партійного керівництва виробничим колективом розповів секретар парткому Київського заводу «Арсенал» Г. М. Панов.

В секції з питань ідеологічної роботи партії на сучасному етапі з доповіддю «Основні напрями і особливості ідеологічної роботи партії на сучасному етапі» виступив кандидат історичних наук І. З.

Орел. «Історична наука та ідеологічна боротьба проти імперіалізму» — тема доповіді академіка АН УРСР А. Д. Скаби. Кандидат економічних наук В. М. Мазур висвітлює питання «Розвиток наукового соціалізму і критика концепцій сучасного ревізійонізму». Про досвід роботи партійних організацій Львівської області по інтернаціональному вихованню трудящих розповів перший секретар Львівського обкому КП України В. І. Куцевол. Великий інтерес викликали доповіді академіка АН УРСР М. З. Шамоти «Література та ідеологічна боротьба в сучасному світі» і члена-кореспондента АН УРСР Л. М. Новиченка «Зростаюча роль літератури і мистецтва в формуванні особистості будівника комуністичного суспільства».

На секції було заслухано повідомлення кандидата філософських наук О. С. Капата «Актуальні питання трудового виховання», а також секретаря парткому Ворошиловградського тепловозобудівного заводу ім. Жовтневої революції В. І. Квасова про підвищення виховної ролі трудового колективу. З великою увагою були сприйняті повідомлення доктора філософських наук М. М. Олексюка «Сучасні проблеми атеїзму і критика клерикального антикомунізму», доктора історичних наук Р. Г. Симоненка «Український буржуазний націоналізм — знаряддя антикомунізму», доктора історичних наук Т. Ю. Беренштейна «Міжнародний сіонізм — різновидність антикомунізму».

Цікаво пройшли засідання й інших секцій. 21 квітня відбулося заключне пленарне засідання. Ф. Д. Овчаренко і керівники секцій відзначили, що конференція акумулювала в собі кращі здобутки і досягнення всіх суспільних наук, позитивною рисою її була широка участь в ній практичних партійних працівників.

Наукова конференція пройшла на високому ідейно-теоретичному та науковому рівні і стала важливою віхою на шляху дальшого виконання важливих завдань, що їх поставив XXIV з'їзд КПРС перед суспільними науками.

В. М.

СЕМІНАР ВИКЛАДАЧІВ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УНІВЕРСИТЕТІВ У МОСКВІ

14—16 березня 1972 р. в приміщенні гуманітарних факультетів Московського державного університету відбувся науково-методичний семінар викладачів новітньої історії країн Європи та Америки, організований Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти і кафедрою нової та новітньої історії МДУ.

В роботі семінару взяла участь понад 70 викладачів майже 50 університетів та

деяких інших вузів країни. Від УРСР були представники університетів Києва (професори В. Я. Тарасенко, А. К. Мартиненко, доц. В. Д. Лисоченко), Львова (доценти І. І. Білякевич, О. С. Бейліс), Дніпропетровська (доценти А. С. Зав'ялов, В. А. Новодран), Донецька (канд. іст. наук М. І. Турівченко, ст. викладач Л. О. Пашковський), Одеси (доценти С. Й. Аппатов, Балобаєв, а також доц.

К. Я. Михайлідіс з Одеського інституту народного господарства), Харкова (доцент А. П. Підлісний, Ю. Г. Литвиненко) та Чернівців (доц. І. М. Теодорович, канд. іст. наук Ю. І. Макар).

На семінарі відбувся обмін думками з актуальних питань новітньої історії країн Європи та Америки, а також було обговорено макет нового підручника, підготовленого колективом авторів під керівництвом завідуючого кафедрою нової та новітньої історії МДУ доктора історичних наук професора І. С. Галкіна і проект програми курсу, складеної колективом істориків, очолюваним доктором історичних наук професором М. Ф. Мочульським.

З доповіддю «Деякі питання міжнародного комуністичного руху на сучасному етапі» виступив відповідальний працівник Міжнародного відділу ЦК КПРС А. П. Козлов, який, зокрема, вказав, що на сучасному етапі на розвиток міжнародного комуністичного руху значний вплив справляє робота Міжнародної наради представників комуністичних і робітничих партій (1969 р.), XXIV з'їзду КПРС і з'їздів ряду братніх партій, святкування Ленінського ювілею, чимало уваги було приділено висвітленню питання про боротьбу за єдність дій братніх комуністичних партій.

Доповідь «Національно-визвольний рух в країнах, що розвиваються» виголосив доктор історичних наук, професор Інституту східних мов (Москва) Г. Ф. Кім, який поряд з показом розмаху національно-визвольної боротьби в післявоєнний час докладно характеризував пошуки шляхів дальшого розвитку багатьох країн Азії і Африки, на яких позначилася велика притягальна сила ідей соціалізму.

«Особливості революційного процесу в країнах Латинської Америки» — тема доповіді директора Інституту Латинської Америки АН СРСР доктора історичних наук професора В. В. Вольського, який висвітлив політичний та економічний розвиток латиноамериканських країн, показав зростання тенденцій до визволення з-під диктату імперіалістів США, ілюструючи це рядом прикладів, зокрема діями чилійського уряду народної єдності.

Значний інтерес викликала доповідь старшого наукового співробітника Інституту світової економіки і міжнародних від-

носин АН СРСР доктора історичних наук професора В. І. Гантмана «Теоретичні проблеми міжнародних відносин на сучасному етапі». Доповідач докладно охарактеризував стан розробки таких важливих теоретичних проблем, як система, структура, рушійні сили міжнародних відносин, роль соціалізму в міжнародних відносинах, діалектичний взаємозв'язок між світовим революційним процесом і системою міжнародних відносин тощо. Автор торкнувся також проблем прогнозування міжнародних відносин, війни і миру, мирного співіснування, європейської безпеки.

«Про викладання новітньої історії в університетах СРСР» говорив професор І. С. Галкін, який докладно зупинився на ряді конкретних наукових проблем, зокрема періодизації, історіографії, критиці імперіалістичних концепцій розуміння процесів сучасності. Він також розглянув актуальні методичні проблеми, вказав на недоліки й труднощі викладання курсу новітньої історії.

Цікавими думками з присутніми поділилися головний редактор журналу «Вопросы истории», член-кореспондент АН СРСР В. Г. Трухановський, головний редактор журналу «Новая и новейшая история», академік АПН СРСР О. І. Нарочницький та інші провідні вчені.

В обговоренні макету нового підручника та проекту програми взяло участь 25 чол., які загалом схвалили роботу авторських колективів. Змістовні пропозиції та зауваження, зокрема про спеціалізацію, навчальні плани тощо, висловили представники вузів України — доценти І. І. Белякевич, С. Й. Аппатов, К. Я. Михайлідіс.

Учасники семінару схвалили рекомендації щодо вдосконалення викладання нової та новітньої історії в університетах Радянського Союзу. В рекомендаціях, зокрема, наголошено на необхідності посилити увагу до вивчення історії розвитку соціалістичної системи, революційного процесу в цілому, робітничого і комуністичного руху, економічної історії країн в новітній час, питань державно-монополістичного капіталізму, науково-технічної революції, джерелознавства тощо.

Ю. М.

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВО-МЕТОДИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ

Формування в студентській молоді марксистсько-ленінського світогляду, виховання її в дусі високої ідейності й відданості справі комунізму є найважливішим завданням усієї навчальної та ідейно-виховної роботи вузу. XXIV з'їзд КПРС накреслив величну програму дій в цій галузі. В її здійсненні провідна роль належить суспільним наукам, зокрема історії КПРС.

За останні роки чимало кафедр і викладачів історії КПРС вищих учбових закладів республіки домоглися певних успіхів у науковій розробці актуальних проблем комуністичного виховання молоді. На матеріалах героїчної історії ленінської партії, на революційних і трудових традиціях робітничого класу молоде покоління виховується в дусі безмежної відданості партії і народу, високої політичної актив-

ності, в душі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

З метою узагальнення досвіду роботи кафедр і викладачів історії КПРС Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР та Інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті 25—26 квітня цього року провели в Києві республіканську науково-методичну конференцію «Комуністичне виховання студентської молоді у процесі викладання історії КПРС», в роботі якої взяли участь понад 200 викладачів вузів країни. На адресу оргкомітету конференції було надіслано більше 60 текстів доповідей та повідомлень, присвячених актуальним питанням комуністичного виховання студентської молоді.

З вступною промовою на конференції виступив заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, доктор історичних наук, професор В. Ю. Маланчук. XXIV з'їзд КПРС, підкреслив він, висунув перед кафедрами суспільних наук нові, підвищені вимоги до марксистсько-ленінської підготовки і комуністичного виховання студентської молоді. Поліпшення викладання суспільних наук у вузах передбачає насамперед поглиблення наукового змісту курсів, посилення зв'язку марксистсько-ленінської теорії з життям, з практикою комуністичного будівництва. Обов'язок викладачів суспільних наук — донести до свідомості кожного студента велич завдань, які поставила і вирішує партія в дев'ятій п'ятирічці.

Важливим завданням викладачів суспільних наук є формування наукового комуністичного світогляду студентської молоді, перетворення знань марксистсько-ленінської теорії в глибокі особисті переконання. В. Ю. Маланчук докладно зупинився на конкретних завданнях викладачів історії КПРС вузів у галузі комуністичного виховання студентської молоді.

З доповіддю «Формування марксистсько-ленінського світогляду в процесі вивчення історії КПРС» виступив доктор історичних наук М. Я. Варшавчик, який підкреслив, що для формування в студентів наукового світогляду, вироблення в них глибокого розуміння ходу і перспектив світового розвитку важливе значення має підвищення наукового рівня викладання історії КПРС. З цією метою в лекціях і на семінарських заняттях необхідно глибоко висвітлювати найважливіші проблеми марксистсько-ленінської теорії, показувати її нерозривний зв'язок з практичною діяльністю КПРС. Теоретичний матеріал курсу історії КПРС, твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, документи з'їздів, конференцій, твори видатних діячів партії містять в собі науку про шляхи та засоби завоювання робітничим класом політичної влади та побудову соціалізму й комунізму. На сучасному етапі розвитку, підкреслив доповідач, ще більше підвищується актуальність бойової, науково аргументованої і цілеспрямованої

критики сучасного антикомунізму, «лівого» і правого ревізіонізму та націоналізму, а також подолання пережитків буржуазної ідеології й психології у свідомості і поведінці людей. Це сприятиме вихованню майбутніх спеціалістів у душі непримиренності до будь-яких проявів буржуазної ідеології, глибокої переконаності у величчї ідей комунізму, відданості вченню марксизму-ленінізму.

«Вивчення історії КПРС і виховання комуністичного ставлення до праці» — з такою доповіддю виступив професор І. М. Михайловський, який висвітлив різноманітні форми і методи трудового виховання студентів у процесі викладання історії КПРС.

З доповіддю «Виховання студентів у душі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму в процесі вивчення історії КПРС» виступив професор М. О. Буцько. Він підкреслив, що виховання майбутніх спеціалістів у душі радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму, активна пропаганда серед молоді досягнень і переваг соціалістичного ладу є одним із центральних завдань кафедр і викладачів суспільних наук. Сьогодні ці проблеми набули особливої актуальності в зв'язку із загостренням ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом. У відповідності з програмою курсу історії КПРС доповідач показав широкі можливості використання викладачами конкретного історико-партійного матеріалу з метою патріотичного та інтернаціонального виховання студентів і теоретично обґрунтував методику проведення цієї роботи в процесі читання лекцій та проведення семінарських занять з окремих тем курсу.

Важливі проблеми комуністичного виховання студентської молоді були широко обговорені учасниками конференції. Зокрема, актуальним питанням виховання ідейної переконаності студентів у процесі вивчення історії КПРС були присвячені виступи доцента М. П. Фомічової (Харків), доцента С. А. Канавенка (Слов'янськ), кандидата історичних наук Е. Ф. Староверової, доцента В. Ф. Литвиненка (Ворошиловград), доцента Н. М. Меженіна (Ворошиловград) та ін.

Змістовно виступив професор І. П. Богодист (Донецьк), який висвітлював актуальні питання виховання студентів у душі дружби народів СРСР в процесі вивчення історії КПРС. Значний інтерес викликало також повідомлення доцента П. У. Головка (Львів) про досвід військово-патріотичного виховання студентів у процесі вивчення курсу історії КПРС.

Професор В. П. Столярєнко поділився досвідом ідеологічної роботи, зокрема організації системи громадсько-політичної практики студентів.

Підбиваючи підсумки роботи науково-методичної конференції, завідувачий ка-

федерою історії КПРС ІПК при КДУ П. М. Шморгуна зазначив, що багатогранна робота кафедр історії КПРС з комуністичного виховання молоді вивчається ще недостатньо. Він наголосив на необхідності дальшого удосконалення форм і

методів ідейного загартування студентської молоді в процесі викладання історії КПРС, поліпшення наукової розробки методики й узагальнення передового досвіду виховної роботи кафедр і викладачів.

І. Я. Забокрицький

XV НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ АРХЕОЛОГІВ

19—22 квітня 1972 р. в м. Одесі відбулась XV наукова археологічна конференція, присвячена 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

У роботі конференції, крім археологів та істориків Української РСР, взяли участь учені-археологи РРФСР, Білорусії, Молдавії, Грузії, Литви, Латвії, Казахстану, а також з Народної Республіки Болгарії.

Конференцію відкрив директор Інституту археології АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко.

На пленарному засіданні виступили з доповідями член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко «Утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік — визначна подія в житті нашої держави», доктор історичних наук І. Г. Шовкопляс (Київ) «Господарчо-побутові комплекси пізнього палеоліту», доктор історичних наук В. Й. Довженко (Київ), кандидат історичних наук П. П. Толочко (Київ) «Київ і Південна Русь в епоху феодальної роздрібленості», доктор історичних наук, професор М. І. Артамонов (Ленінград) «Вузлові питання скіфської історії і археології», доктор історичних наук Е. О. Симонович (Москва) «Етнокультурні особливості черняхівських племен Подніпров'я», доктор історичних наук Б. А. Шрамко (Харків) «Більське городище — важливий політичний і економічний центр скіфської епохи у Східній Європі», науковий співробітник Інституту археології АН УРСР Б. М. Мозолевський «Дослідження «Товстої Могили»».

Працювали секції археології кам'яного віку (палеоліт, мезоліт, неоліт); мідного віку; епохи бронзи; раннього залізного віку; античної, слов'яно-руської та середньовічної археології.

На секції кам'яного віку (керівники — доктори історичних наук І. Г. Шовкопляс, П. І. Борисковський) з доповідями виступили: Д. С. Цвейбель (Донецьк), Ю. Г. Колосов (Київ), М. К. Апісюткін (Ленінград), В. В. Гладилін (Київ), Ф. М. Заверняєв (Брянськ), С. В. Смирнов (Київ), М. М. Клапчук (Івано-Франківськ), С. П. Смолянников (Одеса), П. І. Борисковський (Ленінград), В. Н. Станко (Одеса), Л. Г. Мацкевой (Краснодар).

Секція археології мідного віку (керів-

ник — доктор історичних наук В. М. Даниленко) заслухала доповіді і повідомлення Р. Римаїтене (Вільнюс), І. Лозе (Рига), І. І. Заєць (Вінниця), В. О. Круца (Київ), М. М. Шмаглія (Київ), В. П. Дудкіна (Київ), К. В. Зиньковського (Одеса), О. В. Цвек (Київ), В. Я. Кияшка (Ростов), М. М. Чернявського (Мінськ).

Доповіді і повідомлення В. В. Отроценка (Київ), Д. Я. Телегіна, О. С. Беляєва (Київ), І. М. Шарафутдінові (Київ), В. Д. Рибалові (Ленінград), В. П. Золотуна (Херсон) були заслухані секцією доби бронзи (керівник — доктор історичних наук Д. Я. Телегін).

На секції археології раннього залізного віку (керівники — доктори історичних наук О. І. Тереножкін, Б. А. Шрамко) виступили науковці: О. М. Хазанов (Москва), Г. І. Смирнова (Ленінград), Е. А. Балагурі (Ужгород), О. Д. Ганіна (Київ), А. А. Моруженко (Донецьк), Г. Ф. Чеботаренко (Кишинів), В. Л. Лапушнян (Кишинів), М. М. Чередниченко (Київ), Т. А. Шаповалов (Донецьк), Е. В. Яковенко (Київ), В. І. Козенкова (Москва).

Учасники секції античної археології (керівники — доктор історичних наук П. І. Каришковський, кандидат історичних наук Д. Б. Шилів) доповіді і повідомлення прочитали: А. Н. Щеглов (Ленінград), К. Є. Горбунова (Ленінград), Г. Д. Белов (Ленінград), Ю. І. Козуб (Київ), С. Д. Крижицький (Київ), Е. І. Соломонік (Сімферополь), А. І. Харсекін (Мінськ), Ф. М. Штительман (Київ), К. К. Шилик (Ленінград), І. Б. Брашинський (Ленінград), М. А. Романовська (Москва), Н. З. Куніна (Ленінград), Б. А. Василенко (Івано-Франківськ), Н. Н. Матіашвілі (Тбілісі).

На об'єднаному засіданні секції ранньослов'янської, давньоруської та середньовічної археології (керівники — доктор історичних наук В. Й. Довженко, кандидат історичних наук М. А. Тихонова) виступили: Е. В. Максимов (Київ), Г. М. Шовкопляс (Київ), К. В. Каспарова (Ленінград), Є. В. Махно (Київ), В. В. Цигилик (Львів), І. С. Винюкур (Кам'янець-Подільський), Е. А.

Рікман (Москва), А. В. Гудкова (Одеса), К. М. Гупало (Київ), І. Ф. Тоцька (Київ), М. Ю. Брайчевський (Київ), О. О. Ратич (Львів), А. С. Бугай (Київ), Б. О. Тимошук (Чернівці), Р. М. Чайка (Львів), О. О. Ратич, І. Р. Моги́тнич (Львів), М. М. Кучинко (Луцьк), Н. Н. Вілецька (Москва), В. І. Якубовський (Хмельницький), Ю. М. Ніко́льченко (Ровно), І. А. Рафалович (Кишинів), І. Н. Лобода (Бахчисарай), Ю. Н. Воронов (Сухумі), П. П. Бирня (Кишинів), Т. А. Щербакова (Кишинів), І. Г. Хинку (Кишинів), М. П. Рабинович (Москва).

Також були заслухані повідомлення з консервації археологічних матеріалів

та вивчення технології обробки чорних металів [Ю. В. Вихров (Мінськ), С. Ю. Казанська (Мінськ), В. Д. Гопак (Вінниця)], підводних археологічних досліджень (Е. Р. Спінов (Запоріжжя), Г. І. Шаповалов (Запоріжжя)). На заключному пленарному засіданні були підбиті підсумки роботи XV наукової конференції археологів. Одночасно проходили V збори Одеського археологічного товариства, на яких було заслухано звіт про його роботу за останні роки і звіт ревізійної комісії, обрано новий склад правління та внесено деякі зміни в статут цього одного з найстаріших товариств нашої республіки.

П. А. Горішній

СЕМІНАР З ІСТОРИЧНОЇ ДЕМОГРАФІЇ

26 квітня 1972 р. в Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові відбувся семінар з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, присвячений питанням історичної демографії. У семінарі взяли участь історики й архівісти Львова.

З доповіддю «Міграції населення на Україні у другій половині XVII — першій половині XVIII ст.» виступив кандидат історичних наук, доцент Львівського державного університету ім. Ів. Франка М. Г. Крикун, який звернув увагу на важливість вивчення цього питання, дав характеристику джерельного матеріалу, наголосивши на козацьких літописах, публікації документів, здійсненій Дмитром Гумілевським, а також «Актах Западной Росии» та «Актах Южной и Западной Росии», підкреслив необхідність використання архівних матеріалів. Історик зауважив, що значний вклад у дослідження міграцій населення внесли М. Костомаров, М. Владимирський-Буданов, Д. Багалій, польський збирач старовини Едвард Руліковський та ін. М. Г. Крикун підкреслив, що в радянській історіографії питанням міграції населення доби феодалізму приділяється дуже мало уваги. Його доповідь була проілюстрована змістовним, переважно новим джерельним матеріалом, взятим у ЦДАДА

СРСР у Москві, ЦДІА УРСР у Києві і Львові та архівах ПНР.

Цікавим було повідомлення завідуючого відділом ЦДІА УРСР О. А. Купчинського «Рукописні карти України XVIII ст. Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна у Ленінграді». Доповідач розповів про створення і поповнення ермітажної збірки, до якої ввійшли картографічні твори. Характеризуючи рукописні пам'ятки цієї збірки, він зробив докладний огляд картографічної колекції, підкреслив, що при цьому в 1852 і 1862 рр. матеріали із бібліотеки Ермітажу перейшли на збереження у Державну публічну бібліотеку, тоді ж була передана і картографічна колекція. О. А. Купчинський підкреслив, що картографічна колекція ермітажної збірки вимагає професійного дослідження в плані історії розвитку української картографії, в основі якого має бути порівняльний аналіз картографічних надбань XVIII ст.

У дискусії взяли участь М. Т. Савка, Г. С. Смольський, П. С. Гронський, І. І. Дмитерко, Я. В. Янчак та інші. Вони наголосили на необхідності дослідження міграційних рухів на західних землях України.

П. І. Захарчишин

НАУКОВА СЕСІЯ ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ШАРЛЯ ФУР'Є

Громадськість м. Одеси широко відзначила 200-річний ювілей видатного французького соціаліста-утопіста Шарля Фур'є. Наукова рада історичного факультету разом з кафедрою суспільних наук Одесько-

го державного університету ім. І. І. Мечнікова провела 18 і 19 квітня наукову сесію, в роботі якої взяли участь вчені інших одеських вузів, а також гості з Москви і братньої Молдавії. Учасники наукової

сесії обговорили важливі проблеми теоретичної спадщини Фур'є, прагнучи всебічно розкрити її значення як одного з джерел наукового комунізму.

Професор К. Д. Петряєв (Одеський університет) зосередив свою увагу на розкритті зв'язку критично-утопічного соціалізму з теорією марксизму, показав діалектичний шлях соціалізму від утопії до науки.

З великою увагою присутні слухали виступ доцента П. Ю. Застєнкера (Московський університет) про внесок Фур'є в спадщину критично-утопічного соціалізму, його місце в ряді видатних мислителів минулого.

Геніальні передбачення Фур'є про необхідність корінного перетворення самого способу виробництва, про побудову гармонійного суспільства, де праця перетвориться в насолоду, про формування нової людини, — в цьому вбачає доповідач спробу Фур'є обґрунтувати майбутні соціальні процеси.

Увага до людини, як до центральної фігури історичного процесу, і до її щастя, як до кінцевої мети всіх соціальних перетворень, — ось що вражає в теоретичній спадщині Фур'є, — зазначив наступний доповідач доцент В. С. Алексєєв-Попов (Одеський університет). Він зупинився на проблемі методології і методів у соціальній філософії Фур'є.

Кандидат філософських наук О. І. Бабій (Відділ філософії Академії наук Молдавської РСР) сказав, що ідеї Фур'є в умовах Молдавії першої половини XIX ст., коли йшов процес ломки старих суспільних відносин і народження нових, знайшли досить сприятливий ґрунт для поширення. Варто відзначити, що, з одного боку, фур'єризм використовувався молоддю буржуазією для гострої критики феодальних інституцій, з другого боку, прогресивна інтелігенція робила спроби втілити в життя вчення про нову організацію суспільства на соціалістичних засадах.

Зростаюча активність суб'єктивних факторів у сучасних соціальних процесах, зазначила доцент І. Я. Матковська (Одеський університет), ставить питання про

роль особи в центр уваги суспільних наук. Фур'є був першим соціалістом, який створив у своїх працях модель людини майбутнього — гармонійно розвинutoї, звільненої від огидних забобів і химер експлуаторського ладу.

Старший викладач Одеського інституту народного господарства В. К. Садковський зупинився на розкритті діалектики ставлення К. Маркса і Ф. Енгельса до теорії Фур'є про ідеальну організацію суспільства.

Одна з найгостріших проблем сучасності — проблема війни і миру — знайшла широке відображення в творчості Сен-Сімона, Фур'є і Оуена. Їх погляди узагальнив у своєму повідомленні старший викладач Л. В. Борщевський (Одеський політехнічний інститут), пов'язавши засудження ними несправедливих війн з їх гуманістичними соціальними ідеалами.

На конференції були поставлені питання про новий тип раціоналізму Фур'є, про місце релігії в його соціальній філософії, про його ставлення до теорій інших соціалістів-утопістів. Обговорення доповідей викликало творчу дискусію, прагнення по-новому зрозуміти ідейну спадщину Фур'є, захистити її від перекозів буржуазною історіографією і соціологією, сучасними правими і «лівими» ревізіоністами.

Крім високого теоретичного рівня сесії, слід відзначити й широкую участь в її роботі молодих науковців, студентів-старшокурсників. За ініціативою доцента В. С. Алексєєва-Попова, який керує спеціальним семінаром, що вивчає теоретичну спадщину попередників наукового соціалізму, відбувся пленум наукового студентського товариства Одеського держуніверситету, присвячений ювілею Фур'є. Повідомлення студентів виявили їх здібність до науково-дослідної роботи і вміння шукати самостійні шляхи в науці.

Підбиваючи підсумки роботи сесії, слід зрозуміти, що її учасники не тільки вшанували пам'ять великого соціаліста-утопіста, але й зробили певний внесок у вивчення його теоретичної спадщини, у дослідження складного шляху соціалізму від утопії до науки.

Д. П. Урсу

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАНТІКАПЕЯ

Вже понад чверть віку московські археологи ведуть систематичні розкопки на горі Мітрідат (поблизу сучасної Керчі), де в VI—IV ст. до н. е. містилося стародавнє місто Пантікапей. За цей час вони обстежили велику площу на північному схилі гори, де виявили залишки акрополя та оборонних стін. Це дало їм змогу відтворити всю систему оборонних споруд, що добре вписувалися в ландшафт місцевості. Стіни

опиралися на виступи скель, де були розміщені оборонні башти. Який же вигляд мали давні оборонні стіни? Одна з них, яка простежується протягом 23 м, складається з величезних блоків, поставлених насуху в 5 рядів. Вона протягнулася від башти (від якої нині залишилася тільки основа з слідами воріт, що вели в баштове приміщення) на північ.

Залишки стін виявлено на східному та

західному схилі гори Мітрідат. Найраніші з них відносяться до IV—III ст. до н. е., а найпізніші — до перших століть нової ери. До речі, останні прокладено майже точно на старих оборонних рубежах. Це підтверджує правильність плану, складеного директором Керченського та Одеського музеїв І. П. Бларамбергом. На цьому плані зроблено пропуски недосліджених ділянок.

У 1960 р. члени Пантікапейської експедиції (керівник — кандидат історичних наук І. Д. Марченко) виявили фундаменти великого громадського будинку, за якими можна було відновити його план і колони портика. Співробітники Московського науково-дослідного інституту теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури, які згодом прибули в Керч, провели натурне обстеження будинку, що був центром політичного і суспільного життя столиці Боспорського царства. В таких будинках, розкопаних також в Афінах, Прієні та Ольвії, збиралися прітані — особи, обрані вільними громадянами для керівництва міським господарством. Тому однією з найцінніших пам'яток архітектури минулого були залишки прітанея II ст. до н. е., розкопані експедицією в 1963—1965 рр. За поданням дирекції історико-археологічного музею та міськвиконкому розробку проекту реставрації цього будинку було доручено відомому спеціалістові в галузі методики реставрації археологічних пам'яток, голові методичної ради в справі охорони пам'яток Є. В. Михайловському. Архітектор О. О. Воронов та мистецтвознавець античної архітектури М. Б. Михайлова, які працювали в складі експедиції, досліднили особливості спорудження прітанея. До всіх відомих досі будівель прітанея прилягали прямокутні внутрішні двори, обрамлені колонадами. На горі Мітрідат уціліли лише дві колонади — південна (6 колон) і західна (3 колони). Ніяких свідчень про наявність північної та східної частин колонади не збереглося, оскільки після зруйнування прітанея на його місці було прокладено вулицю.

Вивчаючи фундаменти галерії, спеціалісти заклали шурфи вздовж основи колонад, що збереглися, і виявили, що під кожною колонадою, яка стояла на плитах стилобата, був другий кам'яний блок. Це зміцнювало портик двору. Тому було прокладено траншеї на місцях гаданих північної та східної галерей у пошуках нижніх

блоків під їх колонами, які мали розмішуватися симетрично колонам південного та західного боків двору. Це дасть змогу уточнити характер первісного плану цієї важливої частини прітанея.

Археологи виявили підлогу, викладену в V ст. до н. е. з щільно підігнаних плит, і стіну, очевидно, громадського приміщення, що прилягала до неї. Надалі планується розпочати роботи над проектом всього будинку. Вони будуть зв'язані з вивченням усіх громадських споруд стародавньої Греції цього типу. Пошуки аналогій дадуть змогу з'ясувати, до якого типу належить пантікапейський прітаней, що нового він вносить у вивчення громадських споруд минулого. В основу розробки проекту буде покладено метод анастільоза, суть якого полягає в тому, щоб з'єднати всі частини будинку, що збереглися, з якнайменшими добавками. Це допоможе відтворити зовнішній вигляд споруди. Лише після цього проект буде передано для втілення в життя.

Учасники експедиції 1971 р. мали дослідити східні оборонні рубежі міста. Розкопки проводилися на місці виноробень пізньоримського часу, а також на високій терасі, де виявлено господарські споруди архаїчного періоду, тобто VI ст. до н. е. Вони належали першим поселенням, які прибули сюди з малоазійського міста Мілета. Як свідчать матеріали розкопок минулих років, там проживали ремісники, які виготовляли знаряддя праці та озброєння для пантікапейської общини. Дехто з них займався гончарним промислом, про що свідчать дві печі, виявлені експедицією раніше, інші обробляли метал.

У 1971 р. під час розбирання одного вогнища І. Д. Марченко та науковий співробітник музею В. С. Забеліна звернули увагу на бруски, що обрамляли зольну пляму. Зачистка показала, що це обрамлення зроблене з частин кам'яного якоря, який складався з штока і лап, з'єднаних дерев'яним веретеном. Кожна кам'яна деталь якоря була старанно оброблена і в центрі стесана для щільнішого з'єднання з дерев'яним веретеном. Таких кам'яних плашок довжиною близько 85 см, товщиною — 8 см і висотою — 15 см ще не виявлено в жодному місті Боспорського царства. Ця знахідка по-новому висвітлює проблему мореплавства і корабельної справи на берегах Криму.

Б. П. Слущанко

ЛИСТИ до РЕДАКЦІЇ

ЩЕ РАЗ ПРО ТЛУМАЧЕННЯ НАПISУ XI ст. З КИЇВСЬКОЇ РУСІ

В «Українському історичному журналі» № 11 за 1971 р. вміщено лист Л. Є. Махновця «Невірно витлумачена дата». Йї автор не згоден з датуванням та інтерпретацією одного з написів — граффіті, опублікованих у моїй книзі¹.

Вказаний напис викарбуваний на фресковій штукатурці XI ст. в центральному нефі Софійського собору в Києві. Читається він так: «Мєсяца априля вѣ 9 дньѣ поставлен бѣсть владыка...» Кінця напису немає в зв'язку з пошкодженням штукатурки і тому ім'я «владыки» не збереглося. В напису йде мова про подію великої ваги, про що свідчать написання граффіті на видному місці, великі розміри літер тощо. Згадана в напису подія відбувалася у митрополитському Софійському соборі і тому ми гадаємо, що автор її мав на увазі возведення в сан митрополита київського. Оскільки відомо, що київські митрополити протягом XI—XIII ст. висвячувалися у Візантії, «поставлення», про яке говориться у написі, слід віднести до тих рідкісних випадків, коли митрополит в Софії ставився без санкції константинопольського патріарха. Таких випадків було лише три: в 1051 р. було поставлено Іларіона, 27 липня 1147 р. — Кліма Смолятича, 6 січня 1224 р. — Кирила. Враховуючи, що дні та місяці висвячення двох останніх митрополитів інші, ніж у напису, залишається гадати, що мова йде про «русина» Іларіона, поставленого 9 квітня 1051 р.

Л. Є. Махновець не згоден з нашим припущенням, йому «цілком ясно», що напис не має відношення до Іларіона. Він вважає, нібито в Київській Русі владыками називали лише єпископів і що «митрополити ніколи, ні в часи Київської Русі, ні пізніше не називалися словом «владыка»². Це твердження зовсім не відповідає дійсності, бо такий термін вживався в XI—XII ст. і по відношенню до архієпископа та київського митрополита³. В Києво-Печерському патернику згадується, наприклад, що при освяченні Успенського собору Києво-Печерського монастиря 14 серпня 1089 р. присутні звернулися до київського митрополита Іоана з словами: «От тебе, владыко, присланній пришедь глагола нам, яко 14 августа освящается церкви Печерская»⁴. Чому джерела словом «владыка» рідко називають митрополита, пояснюється так. На Русі було близько 10 єпископій, число яких то збільшувалося, то зменшувалося, а митрополія руська була лише одна. З єпископіями було тісно пов'язане повсякденне економічне життя (нагляд за торгівлею, збір податків, церковний суд тощо), це знайшло відображення в багатьох писемних документах. Саме тому в джерелах збереглося більше прикладів, коли словом владыка називаються єпископи, що й призвело до помилкової думки, висловленої Л. Є. Махновцем.

Не можна слідом за Л. Є. Махновцем вважати, що в напису на стіні Софійського собору йде мова про поставлення владыки-єпископа. Це було зовсім неможливо, бо Софійський собор був кафедральним і на його кафедрі можна було поставляти лише митрополитів. Що ж стосується єпископів, то в Софійському соборі їх могли тільки «рукополагати», а поставлення — «настолование» або «інтронізація» відбувалася в спеціально побудованій для цього ще за часів Ярослава Мудрого церкві Георгія. Про те переконливо свідчить «Проложне сказання про освячення церкви Георгія перед вратами св. Софії», де говориться: «...се всхоте (Ярослав Мудрий. — С. В.) создати церковь в свое имя святого Георгия... и тако вскоре конча церковь... и сотвори в ней настолование, новоставимым епископам...»⁵. Таким

¹ С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., К., 1966, стор. 37—38, напис № 7.

² Л. Є. Махновець. Невірно витлумачена дата. — «УІЖ». 1971, № 11, стор. 156.

³ Г. Е. Кочин. Материалы для терминологического словаря Древней России, М. — Л., 1937, стор. 47.

⁴ Патерик Киевского Печерского монастыря, Спб., 1811, стор. 10.

⁵ А. И. Пономарев. Памятники древнерусской церковно-учительской литературы, вып. II, ч. 1, Спб., 1896, стор. 58—59.

чином, здійснювати поставлення єпископів у Софійському соборі не було ніякої потреби, та це й суперечило б канонічним правилам.

Крім того, Л. Є. Махновець вважає, що висвячення Іларіона не могло бути 9 квітня тому, що в 1051 р. на цей день припадав вівторок, а не неділя. Історія знає багато прикладів, коли висвячення єпископів приурочувалося до якогось свята або неділі. Але були й відхилення, пов'язані, мабуть, з конкретними обставинами, які склалися під час поставлення того або іншого єпископа. Так, у «Повести временных лет» під 6613 (1105) роком читаємо: «Томъ же лете постави Мишу Полтську, декабрю въ 13 день»⁶. В 1105 р. 13 грудня припадало на середу. Не важко також переконатися, що в цей день не було ніякого свята, а лише згадується про пам'ять зовсім невідомого «сповідника Євсхімона»⁷.

Під 662 роком у Лаврентієвському літопису є таке повідомлення: «Том же лете поставиша Кирила епископом, месяца ноябрю въ 6 день»⁸.

У 1114 р. 6 листопада припадало на п'ятницю. Враховуючи зауваження Н. Бережкова, що позначення цього року в Лаврентієвському літопису зроблено за ультраберезневим літочисленням⁹, 6 листопада за березневим стилем було в четвер. 6 листопада це було ніякого свята, а лише пам'ять мученика Павла¹⁰.

Подібних прикладів є чимало. Отже, висвячення єпископів, коли цього вимагали якісь причини, могло відбуватися і у звичайні, не святкові дні. Вірогідно, що саме такі обставини мали місце під час висвячення Іларіона-русина в митрополити — незвичайної події, вперше застосованої у церковній практиці стародавньої Русі.

На підставі всього сказаного вважаю, що безапеляційно висловлені Л. Є. Махновцем критичні зауваження не мають достатніх підстав для того, щоб у такій формі спростовувати твердження, що в напису на стіні Софійського собору йде мова про поставлення у митрополити славяного Іларіона, автора видатного твору XI ст. «Слова о законі і благодаті».

Можна пошкодувати, що в українському перекладі літопису до статті 1051 р. буде коментар Л. Є. Махновця, який, не враховуючи всієї сукупності фактів, робить поспішні висновки.

С. О. ВИСОЦЬКИЙ

⁶ Повесть временных лет, т. I, М.—Л., 1950, стор. 185.

⁷ И. У. Будовниц. Словарь русской, украинской, белорусской, письменности и литературы до XVIII в., М., 1962, стор. 82.

⁸ ПСРЛ, т. I, Лаврентьевская летопись, М., 1962, стор. 290.

⁹ Н. Г. Бережков. Хронология русского летописания, М., 1963, стор. 42.

¹⁰ И. У. Будовниц. Назв. праця, стор. 91.

РЕЗЮМЕ

И. И. Коломийченко. Творческое развитие XXIV съездом КПСС ленинского учения о роли тяжелой индустрии в строительстве коммунизма.—В статье показана роль тяжелой промышленности на современном этапе, деятельность партийных организаций по развитию этой отрасли промышленности, рассказывается о выполнении трудящимися республики планов девятой пятилетки.

Г. М. Мультих. Историко-партийная наука в республике после XXIV съезда КПСС.—В статье затронуты некоторые вопросы развития историко-партийной науки. Автор рассматривает успехи историков республики, достигнутые за прошедший год, освещает проблемы, которые необходимо разрабатывать в дальнейшем.

Л. А. Нагорная. Теоретические основы советской федерации и ее буржуазные «критики».—В статье раскрываются основные черты советской федерации—качественно новые формы объединения народов на началах подлинного демократизма, пролетарского интернационализма, братского сотрудничества и дружбы народов. Автор разоблачает попытки современных «советологов» очернить советскую федерацию, извратить ее подлинное содержание.

Ш. М. Султанов, А. Я. Вишневский. Достижения Советского Таджикистана — плоды братской дружбы народов.—В интернациональном братстве и сотрудничестве советских народов — залог успехов всех республик Союза ССР, в том числе и Таджикской ССР, в прошлом — отсталой окраины царской России, а ныне — цветущего края с многоотраслевой современной промышленностью, механизированным сельским хозяйством, высокоразвитой наукой и культурой. Авторы статьи приводят убедительные и яркие факты, свидетельствующие о торжестве ленинской национальной политики, воплощенной в жизнь Коммунистической партией Советского Союза, трудящимися нашей страны.

SUMMARIES

I. I. Kolomyichenko. Creative Development by the 24th Congress of the CPSU of Lenin's Study on the Role of Heavy Industry in Communism Construction.—The article shows the role of heavy industry at present, activity of Party organizations with respect to development of this branch of industry. Fulfilment of the ninth five-year plans by the working people of the republic is also dealt with.

G. M. Mulykh. Historico-Party Science in the Republic after the 24th Congress of the CPSU.—The article deals with some problems of historico-party science development. The author considers successes of the republic historians achieved last year, elucidates the problems which should be developed in the future.

L. A. Nagornaya. Theoretical Principles of the Soviet Federation and Its Bourgeois "Critics".—The article deals with main features of Soviet federation — a qualitatively new form of people union on the principles of genuine democracy, proletarian internationalism, fraternal cooperation and friendship of peoples. The author exposes the attempts of modern "sovietologists" to slander Soviet federation, misinterpret its true content.

Sh. M. Sultanov, A. Ya. Vishnevsky. Achievements of Soviet Tadjikistan — Results of Fraternal Friendship of the Peoples.—The pledge of successes of all the USSR republics, including the Tadjik SSR, is in the international fraternity and cooperation of Soviet peoples. In the past the Tadjik SSR was a backward outlying district of tsarist Russia, now it is a flourishing land with diversified modern industry, mechanized agriculture, high-developed science and culture. The authors list convincing and bright facts testifying to the triumph of Lenin's national policy realized by the Communist Party of the Soviet Union, by the working people of our country.

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті в двох примірниках (обов'язково — перший), надруковані на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор., повідомлення — 20, замітки і листи — до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.